

МИХАЈЛО КОСТИЋ

АЛЕКСИНАЧКА КОТЛИНА — Друштвеногеографска проучавања —

ПОЛОЖАЈ И ПРОСТРАНСТВО

Алексиначка котлина лежи у северном подручју јужног Поморавља. У доњем сливу Јужне Мораве, она се простира између Послоњске планине (Грбак 417 м) и Буковика (Букова пољана 893 м), на СЗ-у, а Кितिце (448 м), Седог врха (814 м), Лесковика (1174 м) и Девице (Мањин камен 1186 м), на С-у. На СИ-у, у ширим границама, котлина обухвата и предео Голака до Жеженца (864 м) и Рудине (891 м). Источну и јужну границу чине најистакнутији делови оквирних планина. Развође према околним сливовима те и природна граница је на Големој ливади (571 м), Љиљку (666 м) и Шупљем горуну (699 м), а затим на Каменичкој караули (781 м), Баталовцу (707 м), Црном врху (683 м) и Поповој глави (534 м). Са падина ове последње планине котлина је ограничена Мезграјском пречагом. Са ње граница узлази на гробен Малог Јастрепца водећи и преко његовог највишег врха Купињака (946 м). На југу, она је даље на гробену планине Велики Јастребац до врха Змајевца (1381 м). На З-у, котлина досеже, укључујући у њене шире границе и слив Рибарске реке, до Каоничке и Здравинске преседлине (Чокотин гроб, Жута бара, Просина).

Иако је Алексиначка котлина на знатном делу ограничена затвореним оквиром, она није изолована. Њен географски положај карактерише, изузев на јужном јастребачком ободу, добра саобраћајна проходност. Везе са суседним областима одржавају се планинским преседлинама и долињским усецима. Најживље су у моравској удолини преко ниске Мезграјске пречаге са Нишком котлином. Отуда знатан број сеоских насеља гравитира и граду Нишу чијој утицајној зони припада и регионално средиште Алексинац.

Од осталих важнијих саобраћајних спона, Алексиначка котлина са Крушевачком комуницира поменутом Каоничком преседлином у Ђуниској удолини, Доњевеликоморавском односно Параћинско-светозаревском котлином, Сталаћком клисуром и Ражањском преседлином у истоименој удолини а са Сокобањском котлином Бованском сутеском.

У целини неправилног трапезоидног облика, велика Алексиначка котлина обухвата око 1150 кв км. Она је дуга 43, а највећа јој је ши-

рина 37 км. Насељена је с једним градским, регионалним средиштем, 115 села и 2 бањска насеља. Сем тога, у овој области постоји и једна сезонска бањска насеобина.

РАНИЈИ ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКИ РАЗВИТАК

Предфеудално доба. — Погодног географског положаја, плодна Алексиначка котлина била је предодређена за насељавање од најстаријих времена. Археолошким проучавањима у њој је, сем бројних појединих налазишта, локализовано и више преисторијских насеља.

Преисторијска налазишта констатована су у свим низијским деловима области, с највећом концентрацијом у моравском рејону. Ту су утврђена преантичка насеља на сектору Алексинца, а налазишта материјалне културе у атарима: Горње Топонице, Кормана, Лужана, Моравца, Нозрине, Прђиловице и Тешице. Ови локалитети имају углавном зонални приобални положај према току Јужне Мораве односно њене старе обале. Као у доњем току Моравице, и у долини Топоничке реке првобитна насеља била су везана за долинска проширења на додиру са моравском равни. Преисторијско налазиште, које обухвата простор од једног хектара, у Горњој Топоници било је на рту старе леве обале Топоничке реке. У подјастребачком рејону најстарија налазишта су у атарима Ђољевца, Рибара, Срндаља, Врџеновице и Гредетина. У подбуковичким селима Рујишту, Катуну као и Крављу откривена су налазишта материјалне културе, а у селу Ражањском Липовцу преисторијско насеље. У планинском пределу Голаку досадашњим истраживањима утврђено је једино преисторијско налазиште у Горњем Крупцу.¹

Како датирана преисторијска налазишта припадају винчанској, винчанско-плочничкој и бубањско-хумској култури,² то се може рећи да се у неолитско доба у Алексиначкој котлини привредни живот умногоме контициуирано одржавао јер су и насеља релативно дуго егзистовала. С обзиром на ширу отвореност и тесну повезаност с суседном Нишком котлином, може се предпоставити да је и у овој области привредни живот преисторијског становништва карактерисало углавном сточарство, лов и риболов.³

У Алексиначкој котлини **римска колонизација** је била од изванредног значаја за култивизацију природне средине и организовану производњу. Значајном за људски живот, ова је област постала и због тога што је кроз њу пролазио знаменити римски **Војни пут** од Београда за Цариград. Он је од *Arsenae* (сада Ражан) код данашњег Делиграда скретао на исток подножјем Буковика у *Praesidium Pompei*⁴ (средњовековни Болван, сада рушевине града Бована са селом истога имена) одакле се са северног котлинског обода спуштао у долину Пруговачке реке на станицу *Grafriana*-у, чије је име искривљено у текстовима итенеара, а што је свакако каснији средњовековни град Липовац код манастира св. Стефана.⁴ На даљој траси, Војни пут је из добрујевачког басена водио

¹Н. Вулић, Ф. Ладек и А. Премерштајн *Praesidium Pompei* стављају у Нерићев Хан код села Ругевца на основу археолошког налазишта. На локалитету Нерићев Хан, они су открили скулптуре, од којих наводе доњи део једног надгробног камена од белог кречњака, в. 0,51 м, ш. 0,65 м, д. 0,26 м; под сачуваним комадом натписног поља један рељеф с познатим мотивом: суд с лозом; ископан у рујинама „Дзиндан“ код Нерићевог Хана (Антички споменици у Србији, II, Споменик XXXIX, 1903) 71—72.

највероватније преко Дражевца и Вртишта у стари Наис. Траса античког пута, на делу од Наиса до Вртишта у Нишкој котлини, готово се поклапа са савременим путем.⁴

Правцем речних долина Моравиних притока, ка централном путу у дну котлине, антички мајстори су изградили попречне путове. Њиховим траговима, ка високом ободу, воде готово сви данашњи попречни путеви. Они од античког доба повезују ову са суседним областима. Један од тих римских путова водио је долином Турије од дан. Тешице ка Прокупљу, други долином Топоничке реке према Голаку, трећи долином Рибарске реке ка Рибарској Бањи. И унутрашња кретања била су у Алексиначкој котлини наспорена добрим саобраћајним везама. По објављеним истраживањима, трагови античких траса налазе се код села Моравца и Нозрине, између Тешице и Прџиловице и од Бобовишта до обале Мораве.⁵

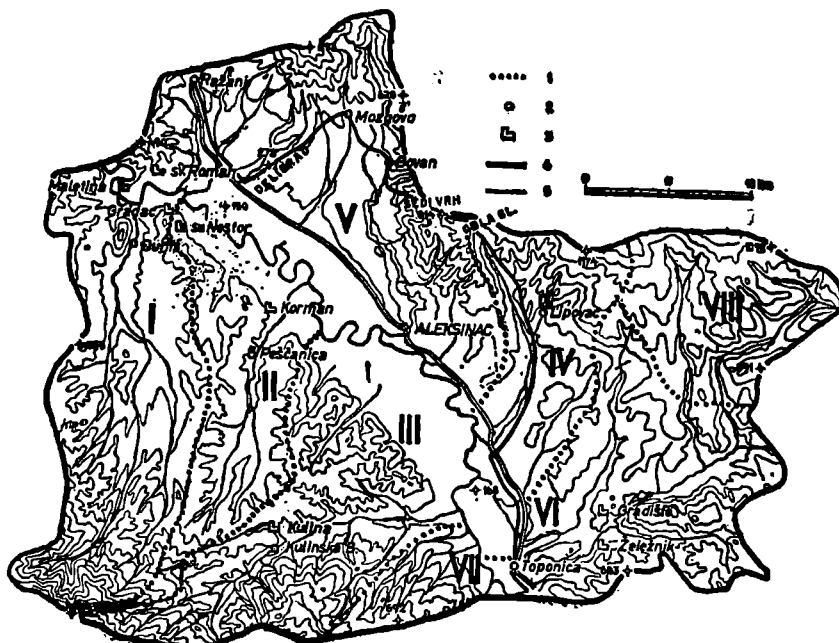
Крај путова, каткад на положајима данашњих села, била су подигнута римска колонијистичка насеља. На комуникативним приступима, она су била заштићена кастелима. Таква римска насеља и утврђења постојала су и у атарима: Кулипе, Рутевца, Тешице, Ђићине, Нозрине, Витковца, Врџеновице, Кормаца, Породина, Ђуниса, Кравља и Рибарске Бање. Још су ширег распрострањења богата налазишта разноврсне материјалне културе. Она су установљена у атарима 18 насеља свих низијских рејона.⁶ Изван моравског рејона најгушће је била насељена долина Турије. По **Т. Р. Ђорђевићу** и само име **Турија** потиче од тврђава које су се налазиле у тој долини. Латинска реч *turgis* значи тврђава, кула, замак.⁷ У овој зони густе насељености има трагова и од старохришћанских цркава чији су се остаци иначе ретко сачували. На локалитету Црквина, у атару Чукуровца, таква је извесно црква св. Прокопија.⁸ Иначе, из давног је доба, можда и римскога, и стара црква на Ђуниском гробљу коју народ зове св. Никола. И само име села Ђуниса постало је по називу цркве св. Дионисија чији су остаци вероватно у рушевинама цркве св. Николе Ђуниског или „Ђунисије“.⁹

Знатна зонална насељеност и разграната мрежа саобраћајница, указују да су у Алексиначкој котлини римски насељеници, привођењем култури природне средине, развили у низијском делу обимну аграрну производњу а у висинском сточарство.

Феудално доба. — Битна одлика друштвено-географског развика Алескиначке котлине у средњовековном феудализму је диференцираност живота у жупама. Оне су постојале у свим развијенијим подпланинским сливовима. У писаним изворима помињу се од XII до XV века. У моравском и подбуковичком рејону простирала се жупа Реке, подјастребачком Загрлата, Пешчаница и Турија а у осталом делу котлине Липовица и Тополница.

Жупа Загрлата је била, као и остали део Алексиначке котлине, у српској средњовековној држави још од времена Стевана Немање, после 1186. године. По **К. Јиречку**, она се налазила код Ђуниса,¹⁰ а по **Ст. Новаковићу** обухватала је предео „на левој страни Мораве“ од „водопађе Расине на исток у алексиначком округу“.¹¹ Нашим историјско-географским истраживањима, ова је жупа тачно локализована. Налазила се у сливу Рибарске реке и обухватала га у целини.¹² Границе Загрлате готово на свом територијалном пространству одговарају данашњим хидрографским границама слива. Средиште Загрлате био је **Ђунис** који је, како је истакнуто, основан у раносредњовековно доба, можда на локацији ранијег античког насеља. Приступ Ђунису и унутрашности жупе штитили су градови св. Роман и Малетина. Од **св. Романа** данас постоји Кула на брду изнад истоименог манастира, а од **Малетине** рушевине на омањем брду изнад једног меандра Мораве према селу истог имена.¹³ „Трг на Морави“ у Загрлати и при њему „брод“ (прелаз преко реке) у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона из 1382. године — којом одобравају оснивање манастира Дренче, задужбине монаха Доротеја и сина му Данила¹⁴ — сведочи да је Ђунис био не само средиште жупе Загрлате већ и најзначајније насеље у северозападном

делу Котлине. Регионални значај истицале су важне функције — тржишна и мостовска.

Ск. 1. — Територијални размештај средњовековних жупа у Алексиначкој котлини. I Загрлата, II Пешчаница, III Турија, IV Липовица, V Реке, VI Тополница, VII Добрич, VIII Голак. 1. границе жупа, 2. средишта жупа, 3. заштитни градови, 4. Цариградски друм новијег правца, 5. Цариградски друм старе трасе.

Већину осталих насеља у Загрлати до осамдесетих година XIV века, чинила су катунска сточарска села и засеоци. Нека од њих заселили су Власи сточари. Они су пребивали углавном у горњем и средњем сливу Рибарске реке. Од њих потиче и топоним **Влашко Поље**, назив једног потеса и махале села Здравина.¹⁵ И **Велики Шиљеговац** је основан у српско средњовековно доба као пастирско насеље номадских Влада. Име је добио по етничком називу Влада сточара, који су се звали Шиљеговци. Поменутом дародавном повељом кнез Лазар је приложио и дарове, између осталог и „Влахе Шиљеговце, са заселци и међами“. Овај помен је доказ да крајем XIV века и Шиљеговац од дотадашњег катунског сточарског преобраћен у стално настањено земљорадничко село.¹⁶ О овој трансформацији привредног живота говори и топоним **Лаз** (311 м), како се зове једно узвишење код Ђуниса улево од Рибарске реке и неколико других. „Лаз“ је први облик аграрне својине словенских земљорадника — себара. У старом језику означавао је, што је добро познато, крчевину односно озирани земљиште на месту ранијих шума.¹⁷

Као што се види, слив Рибарске реке до последњих деценија XIV века био је поглавито шумски и сточарски, а отада земљораднички и сточарски предео. С преласком на земљорадњу и оснивањем аграрних насеља, жупа Загрлата је достигла знатан ступањ феудалног развоја у српској средњовековној култури. Бројни остаци средњовековних црквица, доказ су знатне друштвене активности и гушће насељености. „Многобројне црквене развалине“ у планини Мојсињу, на левој страни Мораве Бинче, углавном потичу из времена кнеза Лазара и деспота Стевана.¹⁸ Из тог времена свакако су и рушевине старе цркве у селу

Каонику¹⁶ као и нека друга црквишта у атарима насеља слива Рибарске реке. Задужбина кнеза Лазара је несумњиво и црквица св. Петра и Павла у В. Шиљеговцу.²⁰ По средњовековној цркви св. Арханђела добило је име **село Црквина**. Оно је вероватно било манастирски прњавор.

Жупа Пешчаница је обухватала слив Јаковљанске реке или Пешчанице. На З-у, на развођу Рибарске реке и Пешчанице, граничила се са Загрлатом, а на И-у, на развођу реке Турије и Пешчанице, са жупом Туријом. Као предео „реке Пешчанице“ и ова се жупа наводи у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона 1382. године.²¹ Приступ Пешчаници штитио је **град Корман**. Од овог средњовековног града и данас има остатака.²²

Средиште Пешчанице било је насеље истог имена (данас Горња и Доња Пешчаница) по коме су названи главни ток и басен речног слива. Мада периферне локације према пространом залеђу, Пешчаница, као и Ђунис, имала је важну регионалну функцију управо због свог географског положаја. Лежећи у доњем сливу овеће подпланинске реке, она је својим топографским положајем везана за излазно долинско проширење на споју са моравском равни. Интерполишући равничарске и подпланинске утицаје, Пешчаница се истакла као друго такво подјастребачко жупско средиште.

Друштвено-географске прилике Пешчанице биле су, углавном, истих предсоних обележја као суседне Загрлате. То се закључује и по топономастици (потес Лаз у атару Гредетина) и по тексту помињаног законског споменика. У том документу, међу долбрима која се прилажу, наводи се „и река Пешчаница... са свим селима и засеоцима и међама“.²³

Жупа Турија је обухватала слив истоимене реке. Мада о њој у изворима нема документације, поуздано је да је Турија, као у античко, била значајна и у средњовековно доба. Међутим, за разлику од предела с периферним, Турија је имала унутрашње средиште. То је била термална насеобина Кулинске Бање. Њено насеље, као и других бројних бања у Србији, састојало се из античких бањских уређаја и, у близини, манастира и манастирских конака. Да су при термалним изворима постојали бањски уређаји, који су се користили и у средњовековно доба, указују остаци керамичких цеви и насеобински трагови („сидине“ и друго).

Кулинска Бања је била насеобина манастира св. Јована. Његови су конаци постојали на брдашцу Церјак изнад Бање према Голостењској реци, десној притоци Турије.²⁴ Култ ацијазме који се и данас одржао, улога манастира и рударска производња били су одлучујући фактори да и ова термална насеобина постане заштићено жупно средиште. Приступ Бањи штитио је **град Кулина**. Од овог средњовековног града и данас има остатака.²⁵ Рударска производња заснигала се поглавито на испирању злата из златоносних наноса у реци Турији. Није искључено да су се у неком виду експлоатисали и фелспати са Малог Јастрепца, знатног прострства изнад Кулињске Бање. У овом погледу треба напоменути да су извесни истражни радови вршени и у најновије време.

Као култно место уз светилиште Кулинска Бања је имала прворазредну предеону улогу. Она се огледа најпре у знању становништва, да је на лековите изворе „народ одувек долазио са свих страна“, као и у томе што средњовековна црквишта у Турији становништво приписује св. Јовану сматрајући нека лековитим. Таква је и црквица св. Јована у атару Врћеновице. Верује се да се ту оболели могу излечити од главобоље те им се „турају крстови“. У овој црквици болесници остављају новце и делове одеће.

И у средњовековно доба подбуковички рејон је на главној балканској комуникацији. Трасом античког Војног пута водио је, углавном, и **Цариградски друм**. „Обилазећи раван“ Алексиначке котлине пролазио је кроз **Мозгово**,²⁶ град Бован, брда Седи врх, Дебели врх, поред Обле главе, уз Коњску пољану поред

села Пруговца, Станац, Дубрујевца и Катунa до Таш-хуприје и негдашње српско-турске границе.²⁷

Приступ од Седог врха ка жупи Липовици штитио је град Липовац. Од овог средњовековног града и данас има остатака.²⁸ Био је у српској држави и за владе деспота Стевана Лазаревића до 1413. г., када га је бесни султан Муса отео, опљачкао и као и друге градове у јужном Поморављу разорио убијајући становништво и одводећи га у ропство.²⁹ Село Липовац и „винограде у Липовици“ по оснивању Манастира Липовца или Св. Стевана,* кога је подигао 1399. год. монах Герман а који и данас постоји, приложили су манастиру синови кнеза Лазара Стеван и Вук.³⁰ Као манастирски прњавор село Липовац је изгубило дотадашњу предеону функцију, али се Липовица и даље истицала специфичним економским обележјима.

Виноградарство у Липовици потиче највероватније из античког доба. На супрот подјастребачким жупама, у подбуковичком рејону нема индикација о преласку с сточарства на аграрну производњу у средњовековно доба. Та се појава објашњава поступним рељефом те и уклапањем без већих теренских депресија моравске равни и северне котлинске стране. Ради тога је и међусобно социогеографско прожимање тих основних морфографских предеоних целина било лако и знатно. Није искључено да је виногорје у подбуковичком рејону, а поглавито липовачком субрејону, истодобног настанка као и виногорје северне котлинске стране суседне Нишке котлине, тј. да потиче из друге половине III века.³¹ Друга битна карактеристика привредног живота Липовице је занатска специјализација у воденичарству и тупавичарству. Да је на Светостеванској реци и у средњовековно доба ваљање сукна — давнашња потреба, „старија и од средњег века“ — било значајно сасвим је сигурно јер се тада обављало и у суседној Нишкој котлини у горњем сливу Јелашнице на отоци Студенских врела.³² На стари значај липовачког воденичарства и ваљавичарства указује и чињеница што су и у XIX веку те радиности биле од великог економског значаја. М. Милојевић је забележио да је седамдесетих година прошлог века на Светостеванској реци мељаву жита обављало 40 воденица а ваљало сукно неколико десетина тупавица.³³

Централни и најпространији део Алексиначке котлине чинила је жупа Реке. По К. Јиречку, она се налазила „код Алексинца“.³⁴ То значи да је обухватала моравски, али због истакнутих односа у рељефу, такође и сав подбуковички рејон. И сам назив Реке говори о поречју речних токова. Оно је обухватало, сем долинског дна Јужне Мораве, и поречја њених већих притока: Моравице (у котлинским границама), Пуљанске, Рујишке и Послонске реде. Да је заиста у питању врло простран предео, види се и из изворних средњовековних текстова. У њима се најпре наводе области моравске удолине, које је освојио Немања после 1186. г., а тек затим моравске периферне жупе, данашњи подпланински рејони великих моравских котлина. Сва три најпознатија извора о Немањиним моравским освајањима — Пајсијев родослов, Бранковићев летопис и Савино житије св. Симеона — набрајају најпре Дубочицу (Глобочицу),

* О манастиру Липовцу видети: Ђ. Бошковић, Средњовековни споменици Источне Србије II. О овом манастиру и цркви Св. Романа писао је и М. Васић, у Жичи и Лазарици, с 143, 144, — сл. 122—127 (Старинар, н. с. књ. II, САН, Београд 1951, 242—244.

Реке, Ушку (вероватно на саставу Јужне и Западне Мораве) и Поморавље, а затим Заграту, Левче и Белицу.³⁵

Тешко је рећи без резерве, које је насеље средњовековне Реке имало функцију регионалног средишта. За решење овог питања, у недостатку било каквих извора, морају се разматрати географске погодбе и посредне индикације. Географски положај Алексинца, као што је унеколико истакнуто, детерминирао је оснивање преантичких и егзистенцију римског насеља.³⁶ На елементима географске локације као што је његова, у Котлини одржавала се или је постојала насељеност и у средњовековно доба, поглавито на положају Топонице и Пешчанице. Аналогно томе, сасвим је оправдано предпоставити да је Алексинац средњовековно насеље регионалне функције. На старо насеобинско порекло упућује свакако и српско име под којим се помиње у XVI веку. Регионална функција се образлаже и чињеницом, што је приступ насељу из долине Моравице, на уласку у Вакупску епигенију, са Градишта штитило утврђење основано у римско доба. О тврђавском положају старог Алексинца, на излазу Моравице из Вакупске епигеније и њеном проширењу у моравској равни, сведочи топоним **Турија** који потиче од утврђења која су се ту налазила.

Са цветањем српске средњовековне културе крајем XIV века, те и интензивирањем привредног живота Котлине у целини, жупа Реке територијално је обухватила и Липовицу. Проширена област, у Алексиначком поморављу а затим и осталом северном подручју Јужног Поморавља, прозвала се **Крива Морава**. У Кривој Морави Липовица се помиње у дародавном запису кнеза Стевана Лазаревића и брата му Вука.³⁷ Назив Крива Морава за северно подручје Јужног Поморавља у опсегу Нишке котлине, био је у употреби и у другој половини 19. века.³⁸ Приступ алексиначкој централној жупи из ражањске и ђуписке удолине и Сталаћке клисуре, штитили су градови **Градац**, код манастира Нестора, и **Св. Нестор**, изнад истоименог манастира³⁹. Од бројних села Реке односно алексиначке Криве Мораве, у изворима се помињу само нека. Село **Љжени**, чију је убикацију **Р. М. Грујић** оставио отвореном, властелинства, св. Ђорђа-Горга, које се помиње у хризовуљи цара Константина Тиха Асена унука Немањина од 1258. године, пре ће бити алексиначко Лужане него Лучане код Бујановца.⁴⁰ Село **Љубеш** (данас Горњи и Доњи Љубеш) помиње се у даровној повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона од 1382. године,⁴¹ а **Трнава** (данас Горња и Доња Трнава) у једном турском катастарском дефтеру из 1498. године.⁴² Међутим, да су већина данашњих насеља ужег дела Алексиначке котлине средњовековног настанка, посредно доказује **путопис Брокијера** из 1433. године. По тачном запажању тог француског путника Котлина је била „врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима“.⁴³ Средиште средњовековне феудалне економије у Котлини је био, дакле, моравски рејон.*

* У дефтеру из 1444—1445. год., једном од најстаријих турских извора о српским крајевима, који је објављен после завршетка овог нашег рада, наводе се четири насеља Алексиначке котлине са подацима о броју домова и катастарском приходу. То су: Катун, Суботинац, Сушица и Дреновац (данас Велики и Мали Дреновац). Село **Катун** је припадало Бовну (Болван), а имало је 27 домова и 4 домова удовица. Од овог села убирао се приход од 450 акчи. Село **Суботинац**, које се наводи под именом Суботица, такође је припадало Бовну, а имало је 13 домова. Од овог села убирао се приход од 1310 акчи. Село **Сушица**, које се наводи под именом Горња Сушица, имало је 4 домова. Од овог села убирао се приход од 300 акчи. Село **Дреновац**, које се наводи под именом Доњи

Дреновац у Бовну, имало је 9 домова и 2 нома удогица. Од овог села убирао се приход од 762 акче (**О. Зиројевић—И. Ерен**: Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446), Врањски гласник, књ. IV, Врање 1968, с. 384, 401, 404; 406, 412—413 у нап. 37, 305, 342, 347 и карта „Области Крушевца, Топлице и Дубочице“ према истом дефтеру уз стр. 416).

У овом дефтеру, који садржи 265 села, 28 мезри и 3 манастира из области Крушевца, Топлице и Дубочице, као и неколико села из Петруса и Бовна и једно из Изморника, наводе се и села: Радовица, Врчевица, Жебница, Рибар и Бордо (н. н., с. 381, 407, нап. 99, 391, 408, нап. 151, 389, 384, 390—391 и цит. карта). Издавачи дефтера **О. Зиројевић и И. Ерен**, село Радовицу без резерве убицирају као село Радевце из подјастребачког рејона Алексиначке котлине, а села Горњу и Доњу Врчевицу као село Врченовицу (Врћеновицу) из истог рејона наше котлине (н. н., с. 388 и нап. 99 на с. 407, 391, 396 и нап. 151 на с. 408; уп. и карту у истом). Ова убикација, нема сумње, врло је мало вероватна. **Радовица** је село Радоњица код Вучја или Радевце у околини Лебана а **Врчевица** можда Вршевац код Куршумлије (Ср. Регистар места НРС, Завод за картографију „Геокарта“, Београд, 1959, с. 88, 87, 23). За села Жебницу, Рибар и Бордо, извођачи дефтера сматрају или предпостављају да су у питању села Зебица, Рибаре и Породин из Алексиначке котлине такође у подјастребачком рејону. На приложеној прегледној карти, та су села као „несигурно убицирана“ лоцирана на основу претпоставке (н. н., с. 389 и нап. 119 на с. 408, с. 384 и нап. 28 на с. 406 у којој је насеље Рибар убицирано као данашње „село Рибаре северозападно од Прокупља“ док је на карти исто село обележено као „несигурно убицирано“; даље с. 391 и нап. 140). Међутим, све то ни као евентуална могућност не би могло доћи у обзир. **Жебница** је по свој прилици село Зебица код Куршумлијске Раче, **Рибар** село Рибари код Бруса, а **Бордо** неко негдашње, данас непостојеће село (Ср. цит. Регистар места, с. 46, 91).

Сем четири села из Алексиначке котлине, у истом дефтеру из 1444—1445. год. наводе се и нека села из Нишке котлине, што је досада било испознато. Тога ради, на овом месту употпуњујемо новим подацима овог драгоценог извора објављена излагања у нашој студији Нишка котлина (Вид. цит. 3 у напоменама). У суседној Нишкој котлини наводе се шест села и име једног расељеног насеља са подацима за села такође о броју домова и катастарском приходу. То су: Сечаница, Дудулајце, Крајковац, Биљег, Мрамор, Лалинац и Поповац. Село **Сечаница**, које се наводи под именом Селчаница, имало је 16 домова и 1 дом удовица. Од овог села убирао се приход од 1400 акчи. Село **Дудулајце**, које се наводи под именом Лудлај, имало је у делу који је пописан 13 домова. Село **Крајковац** имало је 45 домова. Од овог села убирао се приход од 3755 акчи. Село **Биљег** имало је 34 домова и 7 домова удовица. Од овог села убирао се приход од 2270 акчи. Село **Мрамор**, које се као и данас простирало до прелаза на Јужној Морави, имало је 17 домова. Од овог села убирао се приход од 1555 акчи. Село **Лалинац** се наводи као опустошено и напуштено („Мезра Лалинац, пушта“). Село **Поповац** је имало 11 домова и 1 дом удовица. Од овог села убирао се приход од 1325 акчи (н. н., с. 405, 398, 389, 395, 401; ср. нап. 209 на с. 410, нап. 360 на с. 413, нап. 266 на с. 411, нап. 111 на с. 408 и нап. 104 на с. 407, нап. 314 на с. 412, нап. 270 на с. 411).

Напомињемо да село **Бадешница**, за које су издавачи дефтера претпоставили да је Батушинац из Нишке котлине, а које је на приложеној карти погрешно обележено данашњим (Батушница) уместо изворним именом (н. н., с. 397 и нап. 235 на с. 410), није село Нишке котлине Батушинац, већ неко село са подручја Козника како се и наводи у извору (ср. с. 397).

Жупа Тополница, као географска целина, обухватала је долину Топоничке реке до њеног горњег тока, до површи Голака. Овај периферни предео на граници с Нишком котлином, и у средњовековно доба гравитирао је Нишу. У XV неку под турском-окупацијом он је у области цизје Ниш. Захваљујући тој околности, из поменутог турског дефтера зна се да су крајем XV века постојала

многа насеља данашњег имена. То пак значи да је, као у суседној Нишкој, и у Алексиначкој котлини после честих ратних пустошења и пљачкашких похода у првој половини XV века и с тим у вези сталних емиграција становништва у крајеве према Сави и Дунаву — што се у највећој мери одражавало и због положаја области на главној уздужној балканској комуникацији — насеобинска реконструкција била завршена крајем XV века.⁴⁴ Она се, и поред опште екопомске и културне декаденције под турском окупацијом, с већим или мањим прекидима, вековно настављала и одржавала све до данас.

Сл. 1. — Градиште Кула код Миљковца. Последњи остатак средњовековног града Железника (Снимио: Мих. М. Костић).

Турски дефтер из 1498. године садржи катастарске податке за следећа села која и данас постоје под истим или готово истим именима: **Тополинци** (данас Г. и Д. Топоница), **Миљковац**, **Веље Поље**, **Берчинац**, **Кравље** и **Паљина**.⁴⁵ Миљковац је као и села Манастирско и Црквина по свој прилици био манастирски прњавор јер су у непосредној близини тог села постојала два већа црквено-феудална властелинства. Прво је припадало манастиру св. Николе који и данас има своје поседе („светониколско имање“), а друго манастиру св. Госпође, такође са поседима (шљивари, њиве и шуме).⁴⁶

Природну границу топоничке жупе чинило је узвишење Стража код Миљовца. Приступ жупи из нижег дела Котлине, штитило је тешко приступачно и доста јако утврђење Кула. Градиште Кула потиче од старог града Железника чије су рушевине постојале до краја прошлог века. Данас постоје само развалине од једне куле тог средњовековног града. Сем града Железника доскора, на левој страни Топоничке реке, постојао је и други градић који се звао **Градиште**. Ова два града држала су пролазак из Мораве у Сврљиг. Значајем за термализам ова се жупа одликовала због **Бање Топила** и култа њених лековитих вода.⁴⁷

За средњовековно доба најмање су познате друштвено-географске прилике Голака. Ипак, није без основе предпоставка да се тај предео, као уосталом и сав висински оквир Котлине,⁴⁸ истицао шумско-сточарском производњом. Насељеност се вероватно заснивала кроз сво средњовековно доба на катунским сточарским пребивалиштима.

*
* * *

У старијем периоду турске владавине, једна од најзначајнијих друштвено-географских појава је измена правца Цариградског друма. Улогу римског пута, данашњи друм је почео преузимати четрдесетих година XVI века. Међутим, античка траса делимично се користила и у другој половини XVI века. **Антун Вранчић** је 1553. г. путовао у Цариград и у одласку и у повратку старом римском цестом на Бован (Болван), а 1567. г. на путу за Цариград такође истим путем, обилазећи низијски део котлине, али је на повратку ишао данашњим преко Алексинца.⁴⁹ Ипак, стари пут преко Мозгова и Бовна повремено се употребљавао све до 1616. године.⁵⁰

С променом правца Друма, саобраћајну функцију утврђене караванске станице старог Бовна преузео је **Алексинац**. С потпуним замирањем Бовна, за потребе саобраћаја у Алексинцу је саграђен један нов камени хан. Као дербенџијско село Алексинац је био власништво једног спахије. Због тога су га Турци звали **Spahkői**. Мада га неки путописци приказују као бедно село,⁵¹ — што је умногоме разумљиво јер су у XVI веку многа разорена средњовековна насеља значајнијих функција па чак и „славни град Ниш“, била запуштена села⁵² — ипак се Алексинац истицао не само саобраћајном већ и регионалном функцијом. На то указује чињеница, што је за време царског похода 1565. године Алексинац (Алексинца), — тада у кадилуку Бање (Сокобање) — био одређен за конак и опскрбу царске војске.⁵³

У путописима XVI века, сем Алексинца, више насеља Алексиначке котлине спомињу се једино у итнерару царског курира **Јакова Бецека**. Он у дневнику од год. 1573. међу Параћином и Нишем наводи села **Бобовиште (Baloistan)** и **Трнаву (Tirnovza)**, затим варош (ein stat) **Алексинац (Alissa)** и село **Дражевац (Dargus)**. Да су насеља међу Параћином и Нишем, која наводи Бецек поменута данашња села Алексиначке котлине и Алексинац убицирао је још **Р. Матковић** (1887), с тим што је он за село **Tirnovza**-у држао да је вероватно „хан Трнава на путу у Ниш“, јер је тај хан у последњој четврти XIX века био много познатији него само село Трнава, којој је припадао (Rad LXXXIV, 88).⁵⁴ Колико је нама познато, дневник Бецека од год. 1573. је једини итнерар XVI века у коме се,

у једној котлинској области на путу Београд—Цариград, сем предеоног средишта помињу и више села. Бобовиште, Дражевац и Трнава у овом се дневнику посебно наводе свакако стога, што су била дербенцијска села.

Пејзаж, те и привредне прилике, у XVI веку најпотпуније је описао интелигентни **Ханс Дершвам**. По његовом казивању из 1555. г., низијски део и тада је представљао леп предео — „велика равница, сва са плодном, добром, масном земљом, на којој су биле њиве, а виногради мало. Сви брежуљци изгледа да су раније били све сама житна поља и виногради“.⁵⁴ Као што се види, низијски део котлине је запуштена земљорадничка област. У моравском рејону доминирају запарложене житне оранице, а у подпланинском запустели аграрни зирати негдашњих житишта и винограда. Оваква карактеристика није тачна утолико, што су видне црте у пејзажу чинила оризишта. Мада Дершвам у Котлини није препознао пиринчане парцеле, оне су биле већег пространства. То потврђују неки други путописци који говоре о низијском делу као области богатој пиринчем. Пиринач су гајили углавном Турци настањени у Алексинцу.⁵⁵ Они су увели ову културу по свој прилици још у XV веку. Овакво мишљење образлаже се најпре околношћу, што су у Котлини постојали погодни географски услови за гајење пиринча, а затим што је, на искоришћавању истих природних погодаба, пиринач у суседној Нишкој котлини уведен у XV. веку.⁵⁶ Треба нагласити да су у дну Алексиначке, као и Нишке котлине, водопланински терени били великог пространства. Њих има јер настају од подпланинских токова који, прелазећи са нагибних котлинских страна у моравску алувијалну раван, широко се разливају а местимично и пресахњују.

У првој половини XVII века, Алексинац је варошко насеље. **Алексина Паланка**, како се Алексинац као развијеније насеље каткад називао, спомиње се већ 1616. године.⁵⁷ Насељавањем српског сеоског становништва, у другој половини XVII века постаје веће варошко насеље. Француски путописац **Кикле** 1658. године описује Алексинац „као велику паланку, у којој све куће припадају хришћанима Србима“. Изван паланке при правцем Београда, налазила се Гази Хасан-пашина џамија и доста леп Гази Хасан-пашин хан.⁵⁸ Опсег Паланке Алексинац износио је осам стотине корака а била је изграђена од дрвета. Насеље је имало градског заповедника (диздар), стотину војника посаде, више ханова, војничких кућа, складиште муниције и више шахитопова. По **Евлији Челебији**, Алексинац се налазио на територији Смедеревског санџака који је припадао Будимском ејалету, али је приликом катастарског пописа уписан да спада у Румелијски ејалет и да је ослобођен од изванредних налога.⁵⁹

Развој пејзажа у XVII веку у основи карактерише даља дегенерација географске средине. Средиште агрикултуре је моравски рејон у коме се истичала лепа равница око Алексинца. Напуштене оранице и у подбуковичком рејону биле су обрасле шумама. Кроз шуме је пролазио и Цариградски друм за путовање због хајдука и разбојника често врло ризичан.⁶⁰ Ипак привредни живот и насељеност, мада су производња и насеобинске прилике углавном одговарале оним из XVI века, показују извесан напредак. Због тога се јаче развило и средиште Алексинац.

Даљи друштвено-географски развитак био је заустављен Аустро-турским ратом 1689—90. г. који је причинио ужасну пустош. И крајем XVII века она је била свугде очигледна. Као што је познато, када су се Аустријанци 1690. г. повлачили из Србије, палили су насеља и пустошили поља да би приморали становништво на повлачење и да би за собом оставили Турцима пуну земљу. Турци су, са своје стране, враћајући се у Србију „убијали становништво које се усудило да их сачека, палили насеља и рушили цркве“. Пустош је била општа и раније незапамћена. „Слику пустоши у којој се тада налазила Србија најбоље показује чињеница да од Ниша до Ражња није тада било ниједног насељеног места“. Командант турских и татарских чета уништио је тада „више од 120 села у простору између Ниша и Ражња“. И 1696. године Алексинац је напуштена паланка.⁶¹

Почетком XVIII века Алексинац, кога у то време први помиње **Јеротије Рачанин** 1704. г.,⁶² почео се поново насељавати, најпре турским а затим и српским становништвом. Главнина српског становништва настанила се у крају који се звао **Варош** и који је са турским насељем био повезан. У другој половини XVIII века, Алексинац има широку главну улицу, али се цело насеље састојало од дрвених кућа. Осамдесетих година у варошици је постојало 15 хамова и око 160 кућа, од чега око 60 турских и исто толико српских кућа.⁶³

Од сеоских насеља у првој половини XVIII века спомињу се једино **Тешица** и **Ђунис** и то у Аустро-турском рату од 1737. године.⁶⁴ Међутим, мада је у масовним историјским емиграцијама српског становништва, као последици Аустро-турских ратова у XVII и XVIII веку, и Алексиначка котлина остала са грло проређеним становништвом, у збеговима склоњено преостало стариначко становништво је увек обнављало своја насеља. Због тога се, иако са насеобинским измештањем, одржавао вековни континуитет. На место исељеног, насељавало се, махом појединачним досељавањем, емигрантско становништво из пасивних или оних крајева где су услови за живот под турском окупацијом били још тежи.

Да је заиста главнина данашњих села била обновљена до средине XVIII века, доказују извештаји аустријских ухода из 1783. и 1784. године. У њима су описана или се спомињу села: **Миљковац** (око 70 к), **Палиграци** (30 к), **Веље Поље** (60 к); **Алексиначки Липовац** (50 к), **Станци** (10 к), **Пруговац** (8 к), **Горњи** и **Доњи Добрујевац** (13 к., данас Добрујевац), **Катун** (15 к), **Доњи Крупац** (10 српских и 1 турска кућа); **Алексиначки Бујмир** (55 к), **Црни Кал** (10 к), **Мозгово: Горњи Крупац** (20 к), **Врело** (18 к), **Гојмановац** (8 к), **Попшица** (25 к), **Пирковац** (10 к); **Дражевац** (око 60 к), **Горња Трнава** и **Тополница** (данас Г. и Д. Тополница). Од насеља која данас не постоје, спомињу се **Турија** (40 к) и **Чивлук** (6 к). Село Турија (Лоћика) се налазило на улазу у истоимену долину, а Чивлук у долини Крупачке реке.⁶⁵ Како аустријски шпијунци нису залазили у подјастребачки рејон, то у њиховим извештајима нема помена о тамошњим насељима. Међутим, приказана насељеност у осталим пределима, која су само делимично пропутовале уходе, сигурна је индиција да је у то време обновљена и главнина подјастребачких насеља. То поткрепљује и чињеница, што се и у животу В. Шиљеовца, који се спомиње у списку војника чете капетана Коче Аиђелковића од 1. VII 1788. године, „одржао континуитет од оснивања до данас“.⁶⁶

Привредне прилике у Котлини од друге половине XVIII века карактерисало је, и поред тешког живота српског становништва, нешто изразитије зирање земљишта. Основу домаће и експортне привреде чинило је сточарство. За познавање друштвено-економских односа од значаја је уређивање поменутог читлучког села, што је доказ да су и у Алексиначкој котлини у другој половини XVIII века постојали не само спахилуци већ и посебни читлуци. Но, ова појава, колико се могло теренским испитивањима утврдити, била је спорадична. И у XVIII веку, сем моравског рејона, средишта агрикултуре, сав остали део Котлине био је под шумом. И у првој половини XVIII века, Цариградским друмом се путовало кроз густе шуме.⁶⁷ Пољопривредну оријентацију представљало је и интензивирање производње пиринча. Он се почео гајити и у јужном делу котлине где се одржао готово до краја турске владавине. Потеси на којима су била најраспрострањенија пириначна поља и данас се зову **Оризиште**. Један такав потес је на левој страни Мораве око села Тешице, а други у атару Доње Топонице.⁶⁸

Последњи период турске владавине био је најтежи за животни опстанак српског становништва. Турски зулуми постали су безпоштедни и због ратних операција српске војске у Првом устанку. На тлу Котлине, тада је постао чувен **Делиград**. Основан је на месту где Цариградски друм, избегавајући Стаљинку клисуру, напушта долину Јужне Мораве и кроз Ражањску удолину избија у долину Мораве. Године 1806 ту су српски устаници, у шестонедељној борби, издржали напад велике турске силе и одбацили је ка Нишу. „Делиград је као главна тврђава Србије на Моравском путу одолевао турским нападима и критичних година 1809. и 1810., све до пропасти устанка 1813.“ Делиград није вршио само стражарску него, у времену затишја, и трговачко-прометну и царинску функцију. За време Првог устанка био је и посебан управни центар.^{69*}

Турски зулуми и намети у селима Алексиначке котлине познати су и из објављених докумената. На њих је потребно унеколико и посебно указати, јер је један послужио као непосредан повод за ослобођење шест отргнутих нахија те углавном и ове области. По попису, изведеном 1832. године, од знатнијих зулума истиче се и догађај у Шиљеговцу где је **Смака Субаша** глобио Гаврила „с 500. гроша, и за тим убио га, да га не тужи“. У Катуну је **Ахмет спахија** глобио људе у стоци и смоку и узимао „2 гр. 15 пара на кудељу, при удаи ћевојке и чифт чарапа и 1. гр. даје и по 700 ока жита усејати, по 2. кола дрва на кућу у Ниш доносити, при узимању десетка пребира снопове и сламу у Ниш носе му а тако и другу рану; и како он тако субаша ћевојке им бесчесте и срамоте“. У отимању девојака нарочито се истицао **Селим бег Вренчевић**. Он је у Адровцу „постурчио насилно 12 девојака и у свој конак узео.“⁷⁰ Браћа **Вренчевићи**, **Селим-бег** и **Ахмед-бег** крушевачки бегови, који су имали поседе у Алексиначкој кот-

* Прослављено утврђење из Устаничке Србије код Јабуковца, добило је данашње име одмах по оснивању, 1806. године. **Ј. Мишковић**, који је о историјској улози и значају Делиграда објавио запажену расправу, говори и о назвању утврђења. „Због упорне одбране Турци су га прозвали **Делиград** што ће рећи **Јуначки Град**, а звали су га и **Делилогор** (јуначки логор).“ Устаници су га звали и **Делишанац**. „Кад су се пак Турци од њега враћали с разбијеним главама, тад су га називали **Домузград**, што би се рекло свињски град“ (Ј. Мишковић, Географско-историјске слике из крај. Србије. V Делиград, Годишњица Николе Чушића, књ. XXI, Београд 1901, с. 106).

лини у Шаревачком Кључу између Дражевца и Тешице,⁷¹ извршили су 1832. г. и познату отмицу девојака из села Мозгова. Они су Миљкацу и Марију млађе кћери Јањима и Стојана Гојковића насилно потурчили и „за себе узели“. Због тога и ранијих таквих и сличних насиља из ове и околних области избиле су буне народа. То је све кнез Милош врло добро искористио, те је 1833. г. и званично по царском ферману из Цариграда добио шест нахија опредељених хатишерифом од 1830. године.⁷²

Како су с избијањем Првог устанка и вођењем ратних операција на тлу Алексиначке котлине, спахије и субаше прешле из Алексинца у Ниш, то је Алексинац почео јако назадовати и пред ослобођење био је сасвим запуштено место. У њему је владала „прва беда (и) простота, са недостатком сваке културе“.⁷³ Видљивих промена није било ни у друштвеногеографском развоју сеоских насеља. Мада је досељавањем емигрантског становништва, у првој четврти XIX века крчевинска земљорадња добила већи значај, сточарство је остало основа привредног живота.

Капиталистички период. — Установљавање српско-турске границе од 1833. г. у слободној Србији било је од особитог значаја за друштвено-географски развитак ослобођеног дела области. Нова граница Кнежевине Србије према Турској царевини на алексиначком сектору била је повучена од Јастрепца његовим падинама на село Суповац и леву обалу Јужне Мораве до атара села Тешице (између Тешице и села Грејача), одакле је прелазила на десну обалу Мораве водећи на *Капију* (кроз коју је пролазио Цариградски друм), а одатле у правцу СИ-а и И-а до Топоничке реке. Коритом те реке она је водила од Кравља до села Попшице и настављала се према Сврљишким планинама на село Копајкошару.⁷⁴ Село Попшица које је имало 23 куће и било спахилук *Муле Салије*, припало је Србији, али је један део сеоског атара остао под Турцима.⁷⁵ Државна граница од 1833. г., повучена преко гребена планине Јастрепца и Јасенове воде на Малом Јастрепцу, била је важан фактор одвајања котлине од области јужно од Јастрепца. Она је оставила трага и у томе, што преко-јастребачко и данас назива Кулинце и друго овдашње становништво *старосрбијанцима*.

На државно-граничној локацији према Нишу, у то време једној од најзначајнијих турских балканских вароши,⁷⁶ Алексинац се због новонасталог *коресподентног геополитичког положаја* одмах почео снажно развијати. Колико је труда морала уложити малена Србија, ради његовог свестраног преображаја, најбоље показује опис насеља *Стевче Михаиловића* из 1834. године. „Кад дођем у Алексинац — пише Стевча —, овде тек настаде јад, мука и велики труд. Алексинац беше, бејаги палапчица, но правије би се могло рећи село, и то као у Србији: неколико кафаница до ћуприје близу на Моравици, спрам које се је наумило од Књаза Милоша, да се карантин гради. Алексинац (је) чисто пуст од Турака изможден, искварен. Сви се крију, и мушко и женско, као буљуне. Никаква друштва, никакве угодности, скоро дивљачки живот, па још и у опасности, лети, зими све тако. Зими се позатварају сами за себе, нигди на видуку; лети по пољима и све (код кућа) позатварано“.⁷⁷

Од те и такве називи паланчице, Алексинац је као гранично место безмало пола века стално напредовао. Био је на гласу поглавито по административно-судској, царинској, карантинској, саобраћајно-прометној и просветној функцији. Међутим, у основи све те функције стајале су под привеском геополитичког кореспондентног положаја. То је истакао још Ст. Новаковић речима: „Кад се 1833. граница проведе између Алексинца и Ниша тај је догађај учинио, да се Алексинац, дотле малено место, пошто у такој близини Ниша није ни било разлога за развитак још каквога већег места, развије у потоњу окружну варош Алексинац. Али као код што је после премештајем границе Јагодина почела венути и опадати, и у том се стању и данас налази, ако јој сад железнички саобраћај већег живота не да, тако је и Алексинац, по невољи ударио назад, чим је граница отишла на јужну страну Ниша и Враћа“. Иначе, значај граничног положаја Алексинца јасно је уочио и сам кнез Милош који је намеравао „да у Алексинцу подигне велику варош, као кључ од Србије“⁷⁸.

На овом месту потребно је нагласити и то, да је због врло великог пространства области, Алексинац као управно окружно средиште био само једно време њено средиште и то не на читавом пространству. Административно-територијалне промене ове области у XIX веку и доцније, одговарале су развоју и значају градских центара околних области. Разумљиво је да се та полицентричност видно одражавала и на друштвено-географске утицаје те и економску гравитацију појединих котлинских производних рејона. Административно-територијално лавирање те и дуго временско обликовање, почело је управо непосредно по ослобођењу од Турака. Већ 1833. г. ослобођени део Котлине административно је подељен између појединих капетанија новооснованих нахија: **Делиградске**, Крушевачке и Сврљибањске. Претежни део области припадао је **Капетанији Алексиначкој** Делиградске нахије, мањи **Моравској капетанији** Крушевачке нахије, а најмањи **Бањској** и **Сврљишкој капетанији**. Мада је Делиград, због истакнутог географског положаја и историјског значаја, био средиште своје нахије, **нахијски суд** је установљен у Алексинцу као гравитационом регионалном средишту. Године 1834. Делиградска нахија названа је Окружие Делиградско, јер су се од те године нахије звале окружиа. Због периферног положаја у Алексиначкој котлини и све удаљености од других крајева за које је такође био окружно место, Делиград је 1835. године изгубио функцију окружног управног средишта. Новоосновано Окружие Бањско у опсегу Алексиначке котлине чинили су срезови: **Алексиначки**, затим Ражањски, Бањски и Сврљишки.⁷⁹ Међутим, већ следеће 1836. г. Вања (Сокобања), у којој је била управа округа бањског „што јој стара слава још даваше важност“ изгубила је функцију окружног административно-управног седишта коју преузимају Алексинац и Књажевац. Управо, 20. фебруара 1836. г. округ бањски је подељен на два **алексиначки** и гургусовачки са седиштем окружних управа у Алексинцу и Гургусовцу (Књажевцу).⁸⁰ У алексиначком округу, 24. X 1837. г. Алексиначки срез спојен је са ражањским у **Алексиначко-ражањски срез** који је, укидањем Моравског среза, од 14. XI 1859. године обухватао највећи део котлине све до 26. XII 1878. када се тај срез раздваја у посебне срезове алексиначки и ражањски.⁸¹

Алексиначки ђумрук је био један од два главна ђумрука Милошеве Србије.⁸² Да би се подигла главна царинарница према турској

царевини у Алексинцу, кнез Милош је издејствовао да се 1834, г. посебним хатишерифом ђумрук у Нишу укине и уместо њега постави алексиначки. За време Милетине буне 1835. г. Нишки ђумрук привремено је почео да наплаћује 3⁰/₀ ђумручке таксе, али је, на трговачке жалбе, кнез Милош предузео енергичне мере на Порти, те је ђумрук у Нишу затворен. На Алексиначки ђумрук отпадала је отприлике једна трећина свих ђумручких прихода земље. По једној процени, кроз Алексинац је пролазило до 4000 товара памука, 3000 товара кордована, 2000 „меснатор“ еспапа и до 7000 колета разних ствари.⁸³ Разнолики еспап, који је транзитом преко Србије за Аустрију и даље преношен, чинила је непрерађена свила, затим суво грожђе, смокве, сахтијан, алева паприка и друго. Преношене су и веће количине сапуна, ситница и разна бакалука. Трговачки еспап који се у Србију увозио из Солуна (Салоника) уживао је царинске повластице.⁸⁴

Транзитну робу за Аустрију и даље до Алексинца су доносили Цинцарске кириџије. Они су се скупљали у караване из разних места по Турској, а Битољ им је био зборно место. Последња станица била је Алексинац, одакле су робу товариле алексиначке рабације за Београд. Алесиначке рабације путовале су са бивољим запрегама до Београда, одакле је роба преношена у Земун и експедована даље, већином ноћу. У Алексинцу су Цинцарске кириџије товариле за Турску, разну аустријску и западњачку мануфактуру.⁸⁵ Од турских, српске кириџије су потпуно преузеле транспорт од Алексинца крајем 1836. године. Отада они су трговце и њихове еспапе превозили углавном с коњима и колима.⁸⁶

Премештањем из Ђуприје, контумац у Алексинцу је установљен по ослобођењу. Међутим, како тај стари карантин није могао ни издалека да одговори потребама великог трговачког саобраћаја на Цариградском друму, приступило се подизању новог великог карантина. Зграда овог другог алексиначког карантина представљала су читаво једно насеље, задржавајући огромне количине робе и, за време путничких сезона, скоро редовно по хиљаду путника.⁸⁷

Велики алексиначки карантин, који се почео градити августа 1836. године, био је најглавније и најважније место у борби против куге у Србији. Ту се само у фебруару 1837. године „600 људи и 1600 товара Еспапа изконтумацирало, а у Марту од првог до последњег 800 људи и 2200 товара Еспапа преко Контумаца прошло“. Санитетске уређаје чинили су „ограђена три сандука, један за кадење људи, други за поштапске товари, а трећи за кадење писама“. За боравак у контумацу било је 4 одељења за путнике, а сличан распоред постојао је и за Татаре као и за кириџије и њихову стоку. Посебно одељење било је одређено за виђене и отмене путнике да би лакше и удобније издржали карантин. Хан за стоку, дугачак 80 а широк 18,5 аршина, могао је да прими коње у четири реда. У времену када у Турској није било куге „трговци и воопште сваки, кои год оће у Србију да уђе“ био је обавезан да „заједно са еспапом контумацира 3 дана“, а када се „чума“ приближила српској граници карантин се повећавао на 5 дана и 5 ноћи, да би када је већа опасност био продужен на 10 дана. За време епидемије куге у граничним крајевима турске 1837. г. карантин алексиначки је трајао „15 дана како за људе тако и за еспап амбарски“.⁸⁸ У главној згради карантина, у другој половини XVIII века, отворена је алексиначка болница. Отправ-

љено је 8 одељења у којима је 1862. г., разрадом приреза на 623 пореске главе, опремљено сто кревета са 200 ћебета, 100 сламљача, 100 јастука и 200 кошуља.⁸⁹

Успостављањем царинарнице и карантина, Алексинац је после Београда постао најпрометније место у пограничном и међуземаљском саобраћају.⁹⁰ Међутим, мада су алексиначки трговци одржавали пословне везе са свим главним местима у старој Србији и Бугарској,⁹¹ од око 250 кућа и 2000 становника, колико је Алексинац имао крајем 1836. г. само 60 породица бавило се трговином и занатима. Остало становништво, досељено са села и из разних крајева, живело је од ратарства, воћарства, сточарства и виноградарства.⁹² Поред Цингара, Грка и Македонаца који су држали механе и друге радње,⁹³ трговином и занатима бавили су се и странци из разних земаља. Године 1837. страних поданика занатлија било је у Алексинцу 11: 6 пијавичара (тројица из Аустрије, по један из Француске и Италије и један из Турске), 2 комисионара, и по један сарач, берберин и механиџија, сви из Турске.⁹⁴ У првој половини XIX века, у вароши је било 9 организованих еснафа. У њима су се налазили скоро сви трговци и занатлије.⁹⁵

У овој фази друштвено-географског развика, у Алексинцу се јављају и зачетци индустрије. Значајнији погон била је пивара, коју је Јохан Апел, индустријалац немачког порекла, отворио 1865. године. Ова је пивара из Алескинца пресељена у Ниш 1884. године.⁹⁶

Међу важнијим, у првој половини XIX века истицала се и просветна функција. Већ по ослобођењу, Алексинац је добио основну школу, мушку и женску, с четири разреда, а 9. VII 1865. године и реалку.⁹⁷ Гимназија у Алексинцу је једна од ретких средњих школа у Србији која је већ прославила стогодишњицу свог оснивања и рада.

С економским развикам, Алексинац се и насеобински преображавао. Као опрему болнице у згради каратнина, и реализацију других јавних потреба, становништво је помагало доприносом од приреза. Тако је 16. VIII 1871. г. решено да се грађење нове ћуприје преко Моравице на Цариградском друму изврши доприносом на име приреза.⁹⁸ Општи преображај и јавна и стамбена изградња учинили су да се Алексинац већ шездесетих година прошлог века уврсти у српске вароши новог, патријархалног типа. Године 1863. лицејски питомци описују Алексинац као „лепу варош“ са прилично кућа „начињених по европски“ и „црквом укусно начињеном с торњем и сахатом“. Преко Алексинца је водила телеграфска линија за Турску, а ту је била и аустријска поштанска станица за пријем и опрему писама за Турску.⁹⁹ Због свега тога, грађани Алексинца поносили су се својом вароши коју, у другој молби за отварање гимназије — упућеној 29 јула 1863. кнезу Михаилу — описују као „научно постројену, са широким лепо калдрисаним улицама. Куће су лепо по већој части европски саграђене, и суве без влаге“.¹⁰⁰

* * *

Одласком Турака и Арнаута, отпочео је процес куповања спахијске и читлучке, а можда и вакуфске земље. Од ове последње веро-

ватно потиче име села Вакупа.¹⁰¹ Сем сеоског становништва, доста турских земаља покуповали су чиновници, трговци и занатлије из Алесинца. Многа имања Турци су продавали у бесцење. Стевча Михаиловић је око Алесинца, од Турака који су се иселили а понајвише од ајана *Ибиша*, покуповао јефтино земље, ливаде и воденице¹⁰². Земљу у Моравишту, пољу са њивама и ливадама поред Мораве, купио је Манастир св. Роман од Селим бега Вренчевића.¹⁰³

Четрдесетих година било је завршено заузимање земље, а 1843. г. забрањено присвајање без судског одобрења. Исте године забрањено је да се „жирородна гора заграђује и својим забранима присаједињава“.¹⁰⁴

Међутим, док се процес поседовног уобличавања одвијао у ослобођеном делу области, становништво насеља која су остала под турском, живело је и даље у тешком феудалном ропству. Због тога се и оно придружило буни од 1835. године. У том народном покрету учествовала су села: Церје, Кравље, Миљковац, Веље Поље, Палиграци, Врело, Горњи Крупац, Дражевац, Бели Брег и друга села до границе. У одмазди Турци су редом палили села, убијали где кога стигну, отимали стоку и пљачкали други иметак.¹⁰⁵ Већина ових насеља поново је страдала у познатом народном устанку од 1841. године. Тада су читави збегови пребегли у Србију а многи и у ослобођени део ове области. Из једног архивског документа познато је, да је у српски део Котлине пребегло само од 5. IV. када је устанак почео, до 2. V. 1841. г., 164 породице углавном из пограничних села¹⁰⁶ Већина овог пребегличког становништва остала је у емиграцији населивши се у Алесиначкој котлини.¹⁰⁷ Али ни коначно ослобођење није дошло без великих жртава. У српско-турским ратовима 1876/77 страдала су многа котлинска села на обема странама границе. Године 1876. Турци, Черкези, и башибозлуди попалили су и опустошили и следећа села: Горњи Крупац, Доњи Крупац, Бели Брег, Дражевци, Горњу Трнаву, Доњу Трнаву, Веље Поље, Палиграци, Врело, Кравље, Миљковци, Берчинци, Горњу Топоницу, Доњу Топоницу, Паљину, Церје, Суповац, Велики Дреновац, Грејач, Голашницу, Копривницу, Дашницу, Врџеновицу, Чукуровац, Лоџику, Тешицу, Мали Дреновац, Горњу Сухотну, Доњу Сухотну, Стублину, Бељу, Мрсољ, Бујмир и Катун.¹⁰⁸ Сем побројаних страдало је и више села Рибарске реке па и сам Алесинац¹⁰⁹. Турске трупе су у Алесинцу спалиле и разориле 120 кућа¹¹⁰

Слику пламеног мора, које је августа 1876. г. у неколико таласа прогутало насеља и богату летину ове области, описао је ратни добровољац **Петра Тодоровић**. Како је то несумњиво велика трагедија алесиначког краја новог времена, није сасвим без интереса приказати је и на овом месту. Седмог августа, пише Тодоровић, „ја дигнем главу и имао сам шта видети. Моравском се долином повијао густ дим, као голема усталасана река, а сав предео преко наше границе, колико се оком може догледати, беше у диму и пламену. Дим се у грдним стубовима извијао под ведро небо, ту се разилазио и као магла притискирао цео предео. Местимице облаци дима су тако густе да су јасне сунчане зраке једва пробијале кроз њих. Турци су попалили сва села у нишком пашалуку, која смо

ми били заузели, крстили их „Новом Србијом“, а њихе становнике наоружали“. Сутрадан, осмог августа, када су Турци попалили подјастребачка села на левој обали Мораве, приказ је био можда још стравичнији: „Пожар је био стратан, од увањених кућа и стаја палиле су се и ограде и шириле пожар све даље. Од силне јаре сушило се воће и трава, па се пламен и њих дохватио и цео предео прегварао у пламено море. Леву обалу Мораве, од Алексинца па све до границе, сву драгу ноћ осветљавао је грдан пожар.“¹¹¹

Ратне операције 1876/77. г. и догађаји који су уследили, изазвали су масовне емиграције пострадалог становништва у дубљу унутрашњост. Међу „више хиљада људи“, који су „неки сами, нека са женом и децом добегли из српских покрајина у Турској царевини“, у великом броју било је и овдашње становништво. Како је Србија „водила бригу о овим ратницима, дала им склоништа . . . и потпомагала их материјално“, доста избеглица прилагођених новој средини није се вратило на своја огњишта. Они су остали у пребеглишним насељима и поред тога што је Porta, на заузимање српске владе дала свим бегунцима формалну амнестију и настојања српске владе да се избеглице врате у матична насеља.¹¹² Неке сеоске породице и данас знају места у којима су им рођаци насељени у беканији из 1876. године.

Пејзаж Алексиначке котлине у времену 1833—1878. г. чинили су пространи зирати, виногради, либаде и мањи комплекси шума у низијском и велике шуме и пашњаци у висинском делу области. Да је великих шумских комплекса било и на неогеним површима, показује најпре Ламартинов опис из 1833. г., затим молба Алексинца за отварање гимназије, најзад, ратни извештаји из 1876. године. Као што је познато, Ламартин је „после Ниша“ путовао и кроз Алексиначку котлину пролазиви кроз непрегледне шуме „столетних хрстова“.¹¹³ У помениутом пак молби Алексичана од 29. VII 1863. г. каже се да „Алексинац обкољавају дивни предели, од части дивљи и од части прилежно обделани“.¹¹⁴ Ти дивљи предели били су шуме које су се и 1876. г. пружале до пред сам Алексинац. Њима је пред Шуматовцем изнад Алексинца био потпуно маскиран распоред турских трупа. Сам Шуматовац био је делимично и под виноградима који су се простирали од глоговачког виногорја до под сам Толак. Управо од Алексинца па све до села Рсоваца односно до сточарског Голака, читав пејзаж чиниле су шуме, виногради и кукурузишта. Пшеница се највише гајила у равници Гајеву, код села Мозгова.¹¹⁵ Ово северно виногорје потиче од липовачких средњовековних винограда који су се поглавито у првој четврти XIX века из добрујевачког басена, због рентабилности винарства а по угледу на матејевачко-малчанско виногорје на истој страни суседне Нишке котлине, брзо проширили. Од овог, није се битно разликовао пејзаж у атарима котлинских села која су била до 1878. г. у Турској. Погранична села, чија је земља повлачењем границе остала у Турској, изузев за време карантина, одлазила су преко границе да обрађују своју земљу. Та су села била ослобођена плаћања ђумрука за добивене производе од својих имања у Турској.¹¹⁶ Иначе, као што је наглашено, воденичарство и ту-

павичарство у добрујевачком басену, било је од прворазредног значаја за највећи део области.

Насупрот северном, подјастребачки рејон је био знатно више приведен култури. У њему су уместо винограда доминирали воћњаци и оранице претежно под кукурузом, али и под житом. Бело окречене куће извиривале су „крз густо зеленило воћњака“.¹¹⁷ Неискрчени већи шумски комплекси покривали су поглавито непосредну суподину јастребачког оквира.

Средиште агрикултуре, као и у читавој прошлости, био је моравски рејон. Овај „предео богат и густо насељен“ одликовао се и врло великом производњом сена. У влажној алувијалној равни Мораве, природне ливаде пружале су се од Топонице преко Грејача све до Моравишта пред манастиром св. Романа. Када је горео Грејач буктала су у пламену „по ливадама небројена сена“.¹¹⁸ Пољопривредна оријентација била је усмерена и на узгој дувана. Значајнија производња дувана, који се у Алексиначкој котлини почео гајити пре 1800. године, вероватно у последњој четврти XVIII века,¹¹⁹ отпочела је од средине XIX века. По *С. Тројановићу* дукан је, вероватно и у ову област, пренет из јужних крајева Турске: Јенице, Кавале, па из Мале Азије. У овој производњи Алексинац и Бајина Башта су предњачили у Србији.¹²⁰ У овом раздобљу преласка с натуралне на робно-новчану привреду, у моравском рејону отворен је један сеоски занатски дућан и то у Житковцу 1842. године.¹²¹

Најзад, ова фаза друштвено-географског развоја карактерише се и тиме, што су Цигани од чергарске прешли на земљорадничку привреду. Њима је 1867. г. за настањивање дата земља за „плацеве и уживање“.¹²²

* * *

Богатство у ливадама, пашњацима и шумама као и бројне баре и водоплавни терени, омогућили су знатан развој сточарства и пијавичарства. Стока и пијавица имали су осигуран трговински пласман те се њиховом производњом истицала и ова област. Значај сточарства у четвртој деценији XIX века најбоље показује бројно стање оваца и торова у капетанији моравској по протоколу за 1833. годину.¹²³

Ако се има у виду да је највећи број побројених насеља имао 10 до 30 домова (и 1846. г. ретка су била села са више од 50 кућа) и да се по торовима чувало и по неколико десетина свиња те да је број свиња одговарао приближно броју оваца, као и то да се гајило и преко 10 грла крупне стоке, онда се јасно види да је сточарство заиста било основа и домаће и експортне привреде. Како показују бројна архивска документа у Историјском архиву у Нишу, и државне власти поклањале су посебну пажњу сточарству у овом крају. Сточарство је добило још већи значај од 1850. г. када је укинута забрана извоза стоке и сточарских продуката у Аустрију и када је поново отпочео извоз оваца, овчијих кожа и вуне.¹²⁴ Ипак је и у то време свињарство било од већег значаја од овчарства. Да је ова област предњачила у свињарству у односу на друге у Србији може се рећи и на основу тога, што су и у

осмој деценији прошлог века „чопори сељачких свиња пасли по шу-ми“ и на домаку самог Алексинца.¹²⁵

Протокол чибука Нахие крушевачке, капетаније моравске за 1833. год.

№	Име села	Број оваца	Број торова	№	Име села	Број оваца	Број торова
1.	Суповац	538	8	25.	Житковац	908	17
2.	Дреновац	823	16	26.	Беласица	134	4
3.	Мрсоље	1267	11	27.	Позлата	87	3
4.	Лођика	610	12	28.	Љубтен	234	6
5.	Каменица	450	6	29.	Ђунис	1784	36
6.	Голешница	301	4	30.	Породин	290	6
7.	Греевци	115	5	31.	Кулила	281	6
8.	Срезовац	379	9	32.	Чукуровац	53	4
9.	Корман	1212	22	33.	Шиљеговац	1212	36
10.	Гредетин	263	7	34.	Греач	822	6
11.	Радевци	387	10	35.	Дашница	365	7
12.	Копривница	365	9	36.	Честа	451	10
13.	Г. Адровац	218	6	37.	Трњане	1332	26
14.	Д. Адровац	933	17	38.	Рибаре	707	16
15.	Јаковље	201	3	39.	Тешица	1384	19
16.	Бољевац	399	6	40.	Лужане	1046	22
17.	Зубовац	165	4	41.	Зебица	143	4
18.	Д. Љубеш	1218	13	42.	Мала Река	82	5
19.	Витковац	920	16	43.	Срндаље	41	1
20.	Г. Љубеш	397	3	44.	Рлца	189	4
21.	Каоник	856	20	45.	Крушинци	212	7
22.	Сушица	781	16	46.	Еукања	1037	15
23.	Зравиње	723	15	47.	Прђиловица	1027	18
24.	Пешчаница	230	6	48.	Нозгина	890	16
Сума						28.512	538

Као што је познато, због велике потражње пијавица на иностраном тржишту и околности да је и у нашој земљи била пијавица „општенародни лек“ у првој половини XIX века у „три четвртине Србије хватала се пијавица“ те „се у нас развила индустрија пијавица, мада на мало, која је доносила приличан приход нашој младој држави“.¹²⁶ Како је пијавичарство, као рентабилно привређивање, било заступљено у целом северном подручју Јужног Поморавља,¹²⁷ и како се у Алексинцу 1837. г. налазило 6 пијавичара, страних поданика који су се бавили откупом и трговином пијавица, извесно се може рећи да је Алексинац у реченом подручју четрдесетих година прошлог века био главно средиште ове производње.

У алексиначком крају највеће хваталиште била је *Прђиловачка бара* док су остала пијавичка места била мања и издавана су под закуп. Године 1836. све пијавичке баре лицитацијом, пошто су претходно обавештени сви трговци, дате су „под Аренду на три године дана; и то рачунајући од Дмитрова дне 836. до Дмитрова дне 839. год.“¹²⁸ Пијавица се извозила у влажним врећама.^{129*}

Законом од 19. јуна 1839. године, пијавички приход је сасвим укинут,¹³⁰ али се царина наплаћивала „на сваку оку Пијавица, које се за Границу износи 1 Талир ђумрука“.¹³¹

За развој привредног живота од посебног је значаја била изградња мостова, успостављање прелаза преко Мораве и оправка друмова. Већина ових радова предузета је још за владе кнеза Милоша, када је установљена и тешичка скела.¹³² Сокобањски друм је 1863. г. такође поправљен, пошто је добро насут а на њему су и нове ђуприје темељно изграђене.¹³³ Од те године, „Алексинач је на све стране, а имено Београду, Крушевцу, Неготину и Нишу пустио врло уредне и добро начињене друмове“.¹³⁴ Саобраћај на крушевачком друму почео се боље обављати тек постављањем Ђуниског пловећег моста. На овом броду, који је служио поглавито путницима, годишња аренда за 1868—69—70. год. износила је 201 дуката.^{134а} За потребе кирицијског саобраћаја, на Цариградском друму постојало је више већих ханова. Такви су били *Нерићев хан* на путу од Делиграда (у коме је доскоро постојао један од два ранија хана) у Алексинач, *Бујмирски хан* (код истоименог села), *Шпарталева механа* код Катунa и *Трнавски хан*.¹³⁵ Бољим саобраћајним везама трговина у Алексинцу је добила још већу живост. Сем трговине са свим местима у старој Србији и Бугарској и оближњим Нишом, алексиначки сељаци су продавали своје производе и код граничних караула и састанака. У Алексиначкој котлини биле су три такве карауле подигнуте 1834. г., и то у Катуну, Суповцу и Вукањи.¹³⁶ Код ових караула трговачка размена са турским поданицима вршила се нарочито за време појачаног карантинског режима, када је прелажење границе било отежано.¹³⁷

Велики значај за трговину и размену привредних добара имао је *Делиградски панађур*. Установљен је Уредбом о држању панађура од 13. VII 1839. године. Том уредбом, као и у осталих 17 места, и у Делиграду је уведен само један годишњи панађур,¹³⁸ али је он трајао три дана. Године 1848. панађур у Делиграду, на коме су се продавали марвени и домаћи („отачествени“) производи, имао је 2 болтациска, 19 занатлиских и 4 ситничарска дућана.¹³⁹ Знатан промет Делиградског панађура је разумљив кад се има у виду, да се управо код Делиграда састају крушевачки и цариградски друм, а тиме додирују и прожимају алексиначки, ражањски и крушевачки крај. Док је у административно-управном погледу, периферни положај Делиграда према околним крајевима био негативан фактор за успостављање трајне управне функције, тај је положај напротив био одлучујући да се панађур у Делиграду не само одржи, већ да добије трајну сајамску улогу. Тек у најновије време, њу је Делиград унеколико изгубио због развоја оближњих насеља — Ђићевца и Ђуниса. Измештањем са клисурског на котлински положај на железничко-друмској раскрсници

* Према једној новинској информацији, „у Историјском архиву у Осјеку налазе се документа из којих се види да су се (и) Осјечани, пре 128 година, снабдевали пијавицама из околине Алексинца.“ Осјечанима су пијавице „лиферовали“ Алексинчани или су они сами одлазили у Алексинач по њих. Трговац пијавицама Јован Патулић је често преваљивао пут између Осјека и Алексинца „ради набавке“ пијавица („Политика“ 20. II 1966, с. 13).

Ђунис се почео знатно развијати. Најзад, треба истаћи и то даје Алексинач такође био на гласу по својим панађурима,¹⁴⁰ које је добио поставши окружно место 1836. године.

*
* * *

Са ослобођењем дела области који је до 1878. г. био под турском окупацијом, настаје завршни процес откупљивања турских земаља. И у новоослобођеном делу области многа турска имања припребили су поједини имућнији неземљорадници. У томе се нарочито истакао *Таско Узунковић* из Ниша, у младости баштовански момак. Пред ратове 1876—77. г. он је био повереник нишких бегова овлашћен да продаје њихова имања. У том послу присвојио је велике комплексе земљишта у атарима Доње Трнавe, Дражевца и Доње Топонице. Његов велепосед обухватао је поглавито велике ливаде поред Мораве на простору од преко 120 хектара.¹⁴¹ Сем велепоседа познате буржоаске породице Узунковића, у Алексиначкој котлини било је и више других крупних поседа непољопривредника. Од алексиначких поседника такви су били и: Добросав Кнез Милојковић са 120, Младен Кнез Милојковић са 40, Ђока Пешкић са 45 и Милун Токић са 80 ха.¹⁴²

Са спровођењем моравске железнице 1884. г., насељавањем бројног досељеничког становништва и распадањем крвних задруга те потпуним увлачењем читаве области у робно-новчане односе снажног капиталистичког развитка, и у овој области отпочело је брзо уситњавање поседа и позната пауперизација становништва. Ти процеси добро су познати из објављених података *Ср. Динића* за В. Шиљеговац и околна села. Наиме, пре оснивања Земљорадничке задруге у В. Шиљеговцу 1901. год. владала је: „општа неповерљивост, презадуженост, душсвна клонулост и примитивност у раду“. Мада је увек претстављао тржишни центар околних села која су се ту стицала са свињама за продају и мада је и сам био оријентисан на узгој свиња и дувана, В. Шиљеговац је тешко живео у новчаној оскудици и презадужености. Ово стога, што добар сој свиња, које су му разнеле глас на далеко, и да су могле до покрију његове издатке, нису то никад чиниле јер је то био онај производ, који је увек смртоносно погађан, чим би се пореметили трговински односи између Србије и Аустро-Угарске. Производња дувана пак, која је долазила „у ред главних привредних грана“, није му давала никакво првенство због квалитета међу осталим селима, па разуме се није му могла покрити, ни све издатке. Због тога је оскудица у новцу била „прва бољка, која је тиштала цело село“. Сви стари људи договали су Управи фондова, сви млађи модерним зеленацима, само једном лихвару у Крушевцу плаћао је Шељеговац 300 дин. месечно интерес. Услед тога је село морало дуговати држави сваке године 10—15.000 динара порезе. Оно није могло плаћати порезу јер је принос пољопривредних култура био врло низак. Сем неколицине, који су имали ковачке гвоздене плугове цело је село орало дрвеним плуговима. Од рационалне пољопривреде могло се видети само које парче земље засејано детелином.¹⁴³ Такве исте, или готово исте при-

лике карактерисале су до краја прошлог века привредни живот и готово свих осталих насеља. Чак и у Доњој Трнави, једном од економски најјачих моравских села, прва вршалица допремљена је тек 1904. године.¹⁴¹

Оснивање земљорадничких задруга био је крупан корак у даљем спречавању економског пропадања села и преласку на рационалније привређивање употребом савременијег оруђа и осигурањем пласмана тржишних производа. Већина задруга основана крајем XIX и у првој четврти XX века, окупљала је неколико села. Велико Шиљеговачка Земљорадничка задруга основана је за село Шиљеговац са засеком Боинцем, али се од друге године по оснивању проширила на села: Беласицу, Сушицу, Зебицу, Малу Реку, Рлицу и Здравинџе.¹⁴⁵

Основна карактеристика развоја пејзажа у времену од 1878. до 1918. године било је увођење повртарства и шећерне репе у моравском, и проширење ораничких зирата, воћњака и винограда у подпланинским рејонима.

У моравском рејону, где су поља све до Ђуниса била „добро засејана, по највише кукурузом, а и пшеницом и чувеним алексиначким дуваном“,¹⁴⁶ повртарство је уведено 1888. године. Први произвођач паприке у житковачком подрејону, а вероватно и у целој Алексиначкој котлини, био је „Мита баштован“, досељеник у Житковцу.¹⁴⁷ Највећи производни значај у пољопривреди до 1885. године, док није уведен државни монопол,¹⁴⁸ имала је производња дувана и узгој свиња. Дуван су откупљивали и њиме трговали и поједини сељаци по селима. Земљорадник **Михаило Лакић**, из Тешице је осамдесетих година прошлог века откупљивао из тог и околних села и преко 2.000 ока дувана и препродавао га алексиначким трговцима који су долазили у Тешицу. У Алексинцу је дуван коначно приправљан, одатле се разносио по свој Србији као првокласни Алексиначки дуван.¹⁴⁹ Производња дувана и трговина њиме, унеколико су се у приватној производњи сељака одржали и после увођења монопола. Да се овде вршило кријумчарење дувана зна се и из архивских докумената.¹⁵⁰ У неким селима свиње су откупљивали сеоски закупци, али их нису препродавали алексиначким трговцима већ су сами терали до тржишта. Они су из Доње Тржаве откупљивали и по двеста мршавих свиња. Гонили су их на тржиште лагано говећи их успут. Продавши их враћали су се за други откуп и поново обављање истог посла.¹⁵¹

У производној оријентацији подбуковичког рејона значајне измене настају откривањем рудних лежишта угља почетком осамдесетих година прошлог века. Већ деведесетих година о угљеним појавама окс Алексинца владало је у стручним круговима веома повољно мишљење. Тада се сматрало да је код Алексинца највећи басен фосилног угља у Србији.¹⁵²

Развој алексиначког рударства детаљно је познат из истраживања **В. Симића**. Ипак, ради целовитог увида друштвено-географског развоја Котлине, и у овом раду приказују се неки од значајнијих момента. Прву повластицу под именом „Краљевац“ 28. V 1883. г. у величини од 950 ха добио је Јован Апел, пивар из Алексинца и др Ђока Димиљевић, лекар из Београда. У 1902. години, посредовањем Максе Ан-

тонијевића, власника разних рударских права по Србији, Апел продаје угљенокоп Белгијанцу Фроману, председнику синдиката за експлоатацију Мајданпека и сопственику великих угљених рудника на Сабри у Белгији. Преко Фромана повластица је пренета на „безимено друштво“ са седиштем у Брислу, које је већ било власник Мајданпека.¹⁵³

Иако је лежао саобраћајно веома погодно, а дебљина и залегање угљених слојева били повољни, угљенокоп је тек 1895. г. произвео преко 1.000 т угља годишње. Међутим, у власништву белгијског капитала он се брзо развио. У 1904. г. завршена је изградња индустријске пруге и угљенокоп је спојен са пругом нормалног колосека код села Трњана. Из окна угаљ се извлачио машинским уређајима те је већ 1906. г. Алексинац, у размерама Србије, велики угљенокоп који запошљава 300 радника. До Балканског рата имао је углавном уједначену производњу од 50 и 60.000 тона годишње.¹⁵⁴

Мада је производња угља била од несумњивог значаја за општи економски развјатк ове области, јер су у Руднику били бројно запослени и сиромашни сељаци из околних села, његова изградња на великом простору значила је и приличну деградацију пејзажа. Због недостатка потребних уређаја и непажљивог односа према зиратној земљи, пропало је много плодних зирата. Због тога је Безимено друштво плаћало извесне накнаде сељацима околних села. Између осталог, тако је уништена и њива на месту *Пиштак* која је била власништво Јована Драгићевића тежака из Бобовишта. За ову њиву 1906. г. дата је накнада од 155 динара.¹⁵⁵

У подјастребачком рејону, са повећаним извозом воћа те и његовом рентабилношћу, воћарство, а поглавито воћњаци са јабукама, знатно се проширило и у средњем сливу Рибарске реке где се развило и виноградарство. Године 1910. у В. Шиљеговцу није било имања, на коме није постојало бар неколико окалемљених воћака. У том селу није било куће, у којој бар једно чељаде нија знало да калема воће. Филксера је уништила винограде са старом лозом коначно 1891. г. Виногради са америчком лозом обновљени су после неколико година. У првој деценији нашег века америчка лоза је уведена и на утринама које су умногоме разорене. У исто време размножени су и дудови јер се почело развијати и свиларство.¹⁵⁶

Развојем повртарства и интензивирањем воћарства и виноградарства те јачањем ратарства као и појавом рударства, у времену од 1878 до 1918. године општа физиономија Алексиначке котлине добила је умногоме културну пејзажну типологију и оформила контуре производне економске оријентације. Основе данашњих насеобинских прилика такође су из овог времена. Јер, по повратку из бежаније, становништво је после привременог засељавања по земуницама и колибама, обновило своја насеља на данашњим положајима.

Као што је наглашено, Алексинац је померањем државне границе на југ, тиме што је престао да буде гранично место, и спровођењем моравске железнице, која га је мимоишла због клизних терена код Бујмира, умногоме изгубио ранији значај. Због јаке гравитационе моћи Ниша, који се по ослобођењу од Турака од 1878. г. почео разви-

јати у велики регионални центар северног подручја Јужног Поморавља. Алексинац постаје варошица сателитског привеска према Нишу. Новом административно-територијалном реорганизацијом, он губи и своју управно-административну функцију. По Закону о административној подели од 1890. године, укинут је алексиначки округ а његова територија припојена делом крушевачком, а делом тимочком округу.¹⁵⁷ Сем ових, на опадање дотадашње улоге и значаја утицали су и поменути други узроци, — увођење државног монопола у производњи дувана, чиме је Алексинац престао да буде важно дуванско тржиште, и — у условима робно-новчане привреде — сиромашење села његове околине. По М. Спирићу негативни узрок је и то, што је војска, чије су се касарне налазиле на Брђанци, исељена у Ниш.¹⁵⁸

Ипак је Алексинац, као што је истицано, због свог централног котлинског положаја и богатства околине, остао важно трговинско, занатлијско и просветно средиште. Његова трговинска функција огледала се и у панађурима и пољопривредној изложби у 1911. години. Алексинац је у периоду 1889—1893. г. и доцније имао два панађура, дводневни од 29 до 30 јуна и тродневни од 14 до 16 октобра. У истом времену и Делиград је добио још један тродневни панађур, који се одржавао од 16 до 18 септембра, а Тешица један тродневни од 26 до 28 августа.

Промет и вредност продате робе панађура од 1889. године¹⁵⁹

Место	Датум	Број				Вредност			
		механа	дућана	узетих места	кола		продате стокe	остаток продајног	света што је продато
				с шпехом	с раз. произ.				
Алексинац	29. VI	39	105	33	47	90	85318	1835	87153
Алексинац	14. X	50	90	290	28	—	44316	345	44661
Делиград	1. VIII	41	10	68	19	60	244490	690	215090
Делиград	16. IX	13	10	42	25	26	48054	—	48054
Ражањ	17. VII	10	4	12	14	25	46297	—	46297
Тешица	26. VIII	9	3	—	86	—	43240	—	43240

Сви панађури, као што показује табеларни преглед промета и вредности робе панађура од 1889. г., били су првенствено сточарски вашари. Међу њима, урачунавајући и Ражањ коме један део котлине и данас гравитира, у XIX веку био је чувени летњи вашар у Делиграду. Међутим, иако је богатство у стоци била основна ставка трговачког промета, знатно су се продавали и пољопривредни производи, пиће и рукотворине. У промету пољских и других производа и по броју дућана, Алексинац је предњачио пред Делиградом. Ражањски и нарочито Тешички вашар били су сточарски. Укупна вредност показује несразмерно већи промет делиградског у односу на остале панађуре, иако је он био поглавито сточарски. Ова појава, која сведочи о наглашеној трајној сајамској функцији Делиграда у XIX веку и доцније, није забележена само у 1889. години већ и у раздобљу 1889—1893.

Упоредни преглед промета појединих панађура од 1889. до 1893. год.¹⁶⁰

Место панађура	Датум	Укупна вредност панађурског промета					од 1889. до 1893. у просеку
		1889.	1890.	1891.	1892.	1893.	
Алексинац	29. VI	87.153	167.246	353.145	179.246	209.770	199.312
Алексинац	14. X	44.661	99.667	57.190	120.413	132.935	90.933
Делиград	1. VIII	245.090	161.926	58.290	506.698	236.825	241.763
Делиград	16. IX	48.054	147.040	33.549	149.208	81.217	91.814
Делиград	1. XI	—	26.128	40.384	—	—	33.256
Ражањ	17. VII	46.297	165.085	96.977	372.057	246.249	185.333
Тешица	26. VIII	43.240	145.005	167.973	255.790	298.252	182.052

Изнети упоредни табеларни преглед истиче и важну сајамску функцију Алексинца у просечној вредности петогодишњег промета, а показује и то да се село Тешица, као сточарски панађур, веома приближила укупном панађурском валоризованом промету Ражања. Она је, на излазу долине Турије у моравску раван, своју сточарску панађурску улогу задржала у сталној сточарској пијаци најпознатијој по промету свиња у читавом северном подручју Јужног Поморавља.

Но, и поред значајне сајамске улоге Делиграда и такве брзе афирмације Тешице, најважнију улогу у општем трговинском промету имао је и одржао Алексинац. То се јасно види и из чињенице, што је 1897. г., када је у Србији било 24 извозничка еснафа, у којима су могли бити чланови само имућнији трговци, један од њих био у Алексинцу.¹⁶¹ У њему је одржана и поменута пољопривредна изложба 1911. г. на којој је присуствовало и више трговинских претставника из иностраних земаља (Мађарске, Аустро-Угарске, Грчке и других). Трговачки значај Алексинца унеколико се огледао и у томе, што су и почетком нашег века кириџије из студеничког среза катран доносиле у Алексинац те по селима крчком продавали.¹⁶²

Занатство се, иако мањег обима, такође истицало као важна економска делатност становништва Алексинца. Године 1900., Алексинац је имао 11 еснафа са преко 400 занатлија. Самостални еснаф имали су: ужари, пекари, обућари, мумџије, опанчари и бербери. Међу мешовитим еснафима најбројнији је био трговачко-терзиско-кројачко-абацијски са 139, а самосталним еснафима обућарски са 22 члана. Алексиначки трговци трговали су поглавито разном мануфактурном робом, неизрађеним кожама, кудељним и памучним стварима скоро искључиво страног порекла.¹⁶³

Трговина и занатство у овој фази друштвено-географског развитака били су заступљени и у селима географског положаја веће вредности. Године 1883. сеоски трговачки дућани постојали су у В. Шиљеговцу 1, Рибару 2 и Грејачу 2. У В. Шиљеговцу трговачки дућан је отворен још 1868. г. по одобрењу општине, Рибару један 1870. г., други 1883. г., по одобрењу општине и среског начелства, а у Грејачу оба дућана 1883. године по законским прописима. Из једног сачуваног извештаја начелника Среза моравског од 1887. г. види се да су, поред раније постојећих дућана створени после ступања на снагу Закона о сеоским дућанима, дућани још у Грејачу, Кулини, Гредетину, Лужанима, Корману итд. Занатском радиношћу од сеоских насеља истицао се нарочито Житковац у коме је 1896. г. образован Столарско-ковачко-дунђерско-зидарски еснаф.¹⁶¹

*
* *
*

У току првог светског рата становништво Алексиначке котлине је страдало, а његова имовина пљачкана и уништавана. Тешке животне прилике настале су нарочито после Топличког устанка 1917. године када је и „алексиначки крај био захваћен тешким терором бугарских окупационих трупа које су палиле куће, људе бацале у бунаре, вршиле стрељања, малтретирања итд.“¹⁶⁵

Немајући новчана средства а неопремљена техничким оруђем, многа сеоска домаћинства нису била у могућности да организују рационалну производњу. Због тога је отпочео дуг процес сељачког задуживања и живот у беди и невољи. И из једног од економски најјачих села, Доње Трнавe већ 1922. г. почело је задуживање код Нишке Ескортне банке, Нишке задруге, код Окружне банке у Нишу, код Акцио-нарске штедионице, Занатске и Кредитне банке. Код неких банака интерес је износио и 25% од одобрених зајмова. Сељаци се нису задуживали само код новчаних завода, већ и код разних рентијера и зеленаша. У целом Алексиначком срезу био је чувен по својим шпекулацијама и зеленашким пословима Стојан Пешић, по злу познат у народу као „Мирко цавалија“. У своје мреже квота, признаница, меница, пресуда, позива, адвоката и судија, он је запекљао читава села из Поморавља.¹⁶⁶

Нешто боље економско-друштвене прилике у привредно јачим селима јавиле су се доношењем Закона о оснивању „Месних задруга за пољопривредни кредит“, од 12. VI 1925. године. На основу тог закона до 1930. године основане су задруге за пољопривредни кредит у: Корману (30. XII 1928.), Лужану, Гредетину, Тешици и Доњој Трнави, а затим у Житковцу (1933.) и још неким селима. Већина ових задруга проширила је делатност и на околна села. Тако је Зем. задруга за пољ. кредит у Корману обухватала и села Трњане (од 1935.) и Г. Љубеш, у Житковцу, сем Житковца и села Д. и Г. Сухотно (од 1939.), а у Гредетину, поред тог села, Пешчаницу и Горњи Адровац. Основане с циљем да земљораднику омогуће набавку оруђа и радне стоке те да

се унапреди заостала пољопривреда, ове задруге нису могле развити наменску делатност јер сељак, поглавито за време светске кризе, није могао отплаћивати дугове. Управо, он није био у могућности да плаћа ни порезу. „Нису били ретки случајеви пописа и продаје ствари и стоке ради наплате порезе“.¹⁶⁷ Тек доношењем Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова по зајмовима издатим пре 20. IV 1932. г., која је ступила на снагу 1936. г. одпочела је набавка пољопривредног оруђа и радне стоке. Из докумената фонда „Бановинске задруге за пољопривредни кредит у Нишу“, види се да задруга за пољопривредни кредит у Корману, која је као што је речено обухватала моравска села Корман, Трњане и Горњи Љубеш, ни у 1939. години није имала ни једну вршаћу машину. Тек 6. VI 1939. г. ова је задруга тражила услове за куповину једне вршаће машине која би била задружна а служила би за употребу чланова задруге. Чланови ове задруге нису имали новца ни за набавку платог камена те су били приморани да га купују на меницу. Они су се код своје задруге задуживали на 10% камате, од чега је 8% одлазило за банку, 1% за бановину и 1% за месну задругу.

За проучавање економског стања сеоских домаћинстава у 1939. години инструктиван је пример моравско село Житковац које је, као и села подјастребачког рејона Г. и Д. Сухотно, представник насеља средње имућности те као такво показује стварни просек пољопривредне економије пред други светски рат а на врхунцу развоја капитализма старе Југославије.

Спискови требовања Месне Задруге за Пољопривредни кредит
Житковац у 1939. години¹⁶⁸

Презиме и име задругара који тражи кредит	Износ траженог кредита	Сврха употребе зајма	Има чланова у кући	Има земље у ха	Износ по лок. вред- ности (зем- ље, зграде, стоке)
1	2	3	4	5	6
Списак требовања од 15. јануара 1939.					
1. Душан Вукић	1.000	за купов. кола	4	4	85.000
2. Владимир Вукић	1.000	за кола	3	4	84.000
3. Драгољуб Вукић	1.000	за један плуг	4	8	150.000
4. Милорад Костић	1.000	за једну краву	6	5	95.000
5. Кривој Здравковић	1.000	за једног вола	5	4	80.000
6. Светислав Банковић	1.000	за две свиње за прип.	7	8	119.000
7. Светислав Димић	1.000	за плуг и дрљачу	8	9	165.000
8. Будимир Вукић	2.000	за купов. краве	5	5	95.000
9. Петар Симић	2.000	за плуг и дрљачу	3	6	112.000
10. Тодор Јовић	1.000	за једну краву	6	6	120.000
11. Живко Вукић	1.000	за плуг и дрљачу	5	8	158.000
12. Војислав Вукић	1.000	за плуг и дрљачу	7	12	200.000
13. Тихомир Димић	1.000	за једног коња	6	5	105.000

1	2	3	4	5	6
14. Марјан Ђокић	1.000	за плуг и кола	9	8	150.000
15. Борислав Ђокић	1.000	за кола	6	5	100.000
16. Живојин Милошевић	1.000	за један плуг	4	4	85.000
17. Бранислав Здравковић	1.000	за једну краву	6	5	93.000
18. Драгутин Благојевић	2.000	за једна кола и плуг	5	14	230.000
19. Василије Марјановић	4.000	за две краве	4	6	155.000
20. Срећко Апостоловић	4.000	за два вола	5	4	115.000
21. Војислав Апостоловић	5.000	за два коња	4	8	320.000

Списак требовања од 13. марта 1939.

1. Будимир Вукић	2.000	за купов. краве	5	5	105.000
2. Петар С. Симић	2.000	за плуг и дрљачу	3	6	120.000
3. Живојин Б. Милошевић	1.000	за један плуг	4	4	85.000
4. Будимир Н. Ковачић	2.000	за једна кола	7	3	110.000
5. Душан М. Милошевић	1.000	за један плуг	6	7	133.000
6. Божидар М. Вукић	1.000	за један плуг	4	4	90.000
7. Добривој Т. Банковић	5.000	за два коња	8	12	255.000
8. Милун М. Миленковић	1.500	за једна кола	5	7	150.000
9. Богоје С. Вукић	1.500	за плуг и дрљачу	5	6	125.000
10. Лазар Т. Рајковић	1.500	за једну краву	6	10	190.000
11. Влајко Ђ. Јовић	1.000	за прскалицу и дрљачу	7	6	140.000
12. Адам С. Брзакочић	2.000	за једну кобилу	3	5	120.000
13. Љубомир Д. Вукић	1.000	за једну сејалицу	4	5	105.000
14. Љубомир З. Здравковић	1.000	за једног вола	6	6	125.000
15. Тихомир Д. Благојевић	3.000	за једну жетелицу	5	13	250.000
16. Обрад Б. Огњановић	5.000	за два вола	4	14	250.000
17. Милосав Н. Милетић	1.500	за једна кола	5	4	105.000
18. Борислав С. Миладиновић	2.000	за једног коња	8	12	310.000
19. Радисав Ж. Петровић	3.000	за једну кобилу	10	20	365.000
20. Светислав И. Младеновић	1.000	за један плуг	4	4	85.000
21. Адам Д. Марковић	1.000	за један плуг	4	5	100.000
22. Драгутин В. Дачић	2.500	за једног коња	4	3	90.000
23. Аврам М. Маринковић	3.000	за два вола	3	3	85.000
24. Велимир М. Стојадиновић	5.000	за две краве	6	8	210.000
25. Милутин Ј. Раићеловић	3.000	за једну кобилу	5	5	150.000
26. Тихомир А. Живковић	2.000	за једна кола и дрљачу	4	4	116.000

Списак требовања од 24. маја 1939.

1. Милета Д. Ристић Д. Сухотно	3.000	за волове	4	6	120.000
2. Будимир М. Милошевић Г. Сухотно	2.000	за краву	5	8	154.000
3. Радомир М. Стевановић Д. Сухотно	1.500	за краву	6	5	97.000
4. Радомир С. Ђокић Д. Сухотно	1.500	за краву	5	4	80.000
5. Тодор Д. Вукић Г. Сухотно	1.000	за дрљачу и крљачу	7	10	190.000
6. Веселин М. Јовић Д. Сухотно	3.000	за два вола	6	12	175.000
7. Љубисав А. Јовић Г. Сухотно	1.000	за обраду земље	4	10	185.000

1	2	3	4	5	6
8. Владимир А. Милошевић Д. Сухотно	1.000	за кола	4	4	95.000
9. Ђорђе Д. Вукић Г. Сухотно	3.000	за тријер	6	10	250.000
10. Боривој М. Војковић Г. Сухотно	1.000	за коња	4	5	100.000
11. Бранислав М. Стевановић Д. Сухотно	1.500	за краву	4	3	65.500
12. Александар С. Николић Г. Сухотно	2.000	за волове	5	5	90.000
13. Драгослав А. Милошевић Д. Сухотно	1.000	за плуг	3	4	90.000
14. Боривој Ристић Г. Сухотно	1.500	за волове	4	4	86.000
15. Никола М. Анђелковић Д. Сухотно	3.000	за волове	4	4	90.000
16. Милета Ђ. Ристић Г. Сухотно	2.500	за волове	3	4	100.000
17. Петар И. Вајковић Д. Сухотно	1.000	за коња	4	3	80.000
18. Булимир Д. Бабић Г. Сухотно	2.000	за краву	5	4	80.000
19. Живко М. Динић Г. Сухотно	1.000	за прскалицу	6	8	160.000
20. Добривој В. Јебић Г. Сухотно	2.000	за кобилу	7	5	110.000
21. Ђорђе Т. Благојевић Д. Сухотно	1.000	за обраду земље	7	10	195.000
22. Милоја Т. Рајковић Г. Сухотно	2.000	за волове	6	6	115.000
23. Милутин М. Рајковић Г. Сухотно	1.500	за краву	3	6	120.000
24. Ранко М. Динић Г. Сухотно	3.000	за два коња	6	10	190.000
25. Светелик М. Марковић Г. Сухотно	1.500	за дрљачу и за плуг	4	6	130.000
26. Витомир В. Илић Г. Сухотно	1.000	за кола	4	5	105.000
27. Милош Д. Вукић Г. Сухотно	1.500	за кобилу	5	8	160.000
28. Божидар П. Стевановић Д. Сухотно	1.500	за дрљачу и прскал.	4	5	100.000
29. Драгомир Ж. Стаменковић Житковац	5.000	за два телета	8	8	209.000
30. Богдан Ј. Савић Житковац	5.000	за два телета	8	8	209.000

Преглед учлањених домаћинстава Зем. задруге за пољоп. кредит Житковац показује између осталог и то, да су и у економски јачим селима многа домаћинства оскудевала у техничкој опреми а знатан број није имао ни плуг, основно пољопривредно оруђе. Запрежна и радна стока такође су била насушна потреба одељених домаћинстава која нису имала ни своја запрежна кола. Само најимућнија домаћинства уводила су савремено пољопривредно оруђе и расну стоку. По-

седи су били прилично уситњени, али је главнину чинио средњи посед. Такав поседовни поредак, као што показују исти спискови за друге задруге и остали архивски материјал, преозлађивао је углавном и у већини осталих села. С обзиром на квалитет обрадиве земље и број чланова сеоских домаћинстава такав посед, при коме је више од једног хектара обрадиве земље долазило на једног члана домаћинства, могао је да су постојали остали потребни услови да обезбеди завидан ниво живота. Међутим, у стихијском стању капиталистичких робно новчаних односа, бесцењу пољопривредних производа, презадужености сељака и недостатку оруђа и приплодне стоке, сеоска домаћинства су тек оријентацијом на специјализовану производњу могла обезбедити основне животне потребе.

Развој пејзажа у времену између два светска рата карактерише најпре обешумљавање у висинском делу области, и с тим у вези појава бујица и убрзане ерозије тла, а затим ширење виногорја моравских пољских села ивицом неогене површи и на одсесима моравског рова.

Уништење шума на оквирним планинама вршили су и сељаци и Рудник. Планинска села (Црни Као, Мозгово, Бољевац и друга) секла су шуму да би могла живети, јер нису имала других сигурних прихода. Рудник је то вршио ради јамске грађе. На Малом Јастрепцу је било дато Руднику за искоришћавање 800 ха шуме, а он је експлоатисао и простране шуме на Буковику. У 1921/22. години и доцније шумско дрво са Буковика транспортовало се индустријском железницом преко Тићевца.¹⁶⁹ У старој Југославији искрчени су и преостали шумски комплекси на странама котлине. Безобзирна девастација шума наставила се и за време фашистичке окупације.

У времену између два светска рата, пољска села моравског рејона, поред интензивирања производње дувана, развила су и специјализовано повртарство. Остала насеља одала су се рационалнијој производњи грожђа, воћа и стоке. Развој популације и диференцијација производње утицали су да се села географског положаја веће вредности, са већ зачетим облицима варошког живота, развију у варошице. 19. III 1926. г. за варошицу је проглашен *Велики Шиљеговац*, а 21. марта исте године *Тешица* и *Грејач*. Следеће 1927. г. трећег фебруара постао је варошица и *Делиград*.¹⁷⁰

Рударска производња била је од већег значаја. У 1928. години, Алесиначки Рудник је постигао највећу производњу од свога оснивања. Из јаме је извезено 148.093 тоне угља и пошто је оплемењен добијено је 115.800 тона. У руднику је радило 905 радника. За брикетирање угљене прашине подигнута су у Адровцу постројења капацитета 300 т. дневно. За време светске кризе производња је знатно опала (1931. г. 92.657 т.) и смањио се умногоме број радника.¹⁷¹ Тек у 1934. години, када је у руднику било запослено 655 радника, производња угља је износила преко 100.000 тона (103.100 т.).¹⁷² У руднику је радило и становништво ове области, а нарочито сиротиња из села Вакупа, Краљева, Суботинца, Мозгова, Брадарца, Тићине, Бобовишта, Црног

Кала, Трњана и Адровца.¹⁷³ Сем у Руднику сиромашно становништво радило је и у фабрикама Ниша, а бавило се и разним допунским привређивањем.

И у капиталистичкој Југославији, Алексинац је трговачко занатлијска варошица са просветном функцијом (поред Гимназије и Учитељска школа). Као и у свим другим ондашњим варошицама и у Алексинцу, један број становништва бавио се земљорадњом. И сваки трговац или занатлија имао је по мало земље и винограда. Извозом пољопривредних производа око 1930. године, бавило се 11 трговаца. У исто време производну и услужну занатску радиност вршило је 140 занатлија.¹⁷⁴ Жива трговина знатног обима довела је до акумулације капитала усређене у рукама највећих трговаца. Са обртним капиталом радила су три новчана завода: Привредна банка, Алексиначка штедионица и Алексиначка банка. Ови заводи су имали улогу знатног финансирања једног дела области.¹⁷⁵

ПРИРОДНИ ПОТЕНЦИЈАЛ, НОВИЈИ РАЗВОЈ И САВРЕМЕНЕ ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ И ПРОБЛЕМАТИКА

Моравски рејон. — Моравски или централни рејон обухвата дно котлине и прибрежне одсеке моравског рова. Правцем ЈИ-СЗ, дужином од око 30 и просечном ширином од 5 км, овај рејон се пружа на свом пространству области. Раван котлине је нагнута правцем тока Јужне Мораве. Она је код Д. Трнавe висока 175, код Трњана 159, а код Делиграда 150 метара. Одсеци моравског рова, постали јаким спуштањем током неогена,¹⁷⁶ разорсни су на челу долињских проширења Моравиних притока. Највеће такво проширење је Сокобањске Моравице код Алексинца. По Б. Ж. Милојевићу пространа долина Мораве усечена је око 160 метара.¹⁷⁷ У дну котлине истиче се инундациона раван, у ужем, и алувијална тераса у ширем дну. На овој другој равни теменом су локализована пољска села.

У Алексиначкој котлини, као и у осталом јужном Поморављу, заступљен је мезотермални, умсренотопли климат са израженим степеном континенталности. Због великог пространства области, различних висинских односа и разнолике пластике рељефа, и у низијском делу области постоје зоналне климатске специфичности. Оне се за моравски рејон могу приказати једино подацима метеоролошке станице Алексинац.¹⁷⁸

Средње (нормалне) месечне температуре ваздуха периода 1953—1962 г.

Станица													
Месец	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Алексинац	-0.9	1.5	6.0	11.8	16.3	20.0	21.7	21.8	17.8	13.0	6.9	2.9	11.7

Мада се десетогодишњи период осматрања не може узети као саввим довољан за карактеризацију поднебља, ипак се види да Алек-

синачка котлина има нешто снижени ток екстремних температура у односу на одговарајуће температуре читаве области јужног Поморавља (јануарска температура $-0,5$ С, јулска $22,6$ С). Но, мада се најсевернији положај Котлине одражава на температурном току екстремних месеци, термичке прилике су у основи врло сличне. Јесен је топлија од пролећа што је врло повољно за сазревање касних усева. Али не само да јесењи мразови не причињавају изразитије штете усевима, већ то не чине последњих година ни пролећни мразови. Иначе, у Алексиначкој котлини слање су чешћа појава него у осталом јужном Поморављу и могу се јавити и у априлу. Због тога вегетациона периода поврћа, чији се расад из топлих леја износи на њиве (рана паприка и др.), почиње крајем априла. Слање се обично јављају када дува сув и хладан северни ветар. Међутим, овај се ветар ређе јавља те су и штете које наноси привреди мање. Према подацима метеоролошке станице Алексинац за период 1954—1959. и 1960—1962., најчешћи ветар у овој области је ЈИ са просечном годишњом појавом од 234,0, затим СЗ за 176,6 и СИ са 90,2. Остали ветрови се ређе јављају: источни (56,5), северни (53,1), северозападни (21,1) итд. По Бофоровој скали, најјачи ветрови су ЈИ и И (2,7), затим СИ (2,5), СЗ (2,2).

Важнија карактеристика поднебља је и довољно трајање сунчевог сјаја. Иако се ова појава не може приказати метеоролошким подацима, о њој се може приближно судити на основу података о облачности станице Алексинац.

Просечан број ветрих (А) и тмурних дана (Б)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
А.	2,6	2,1	3,7	3,2	2,7	4,0	9,0	11,1	11,2	6,9	2,9	3,0	64,3
В.	14,8	14,1	11,4	9,9	9,9	4,7	4,2	3,5	3,7	7,8	13,2	13,9	112,9

Подаци о облачности показују да су тмурни дани чешћи у односу на годишњи просек, јер је сваки пети односно шести дан ветар (5,7), а тмуран сваки трећи (3,2). Међутим, у летњој сезони (од 1. V—31. X) ветар је, напротив, сваки четврти (4,0) а тмуран сваки пети дан (5,3). Од 90 летњих дана потпуно је ведро 24 а тмурно 12. Такве временске прилике, иако нису довољно погодне, не утичу негативније ни на туризам који је од све већег значаја и у моравском рејону. У њему је и познато мотел-кампинг насеље поред Јужне Мораве код Алексинца.

И у погледу режима падавина, Алексиначка котлина унеколико се разликује од општег карактера осталог јужног Поморавља. Распоред кишних дана је повољнији у првој половини вегетационе периоде јер су кише честе у свим пролећним месецима. Просечан број кишних дана, као што показује наредна таблица, није сасвим незадовољавајући ни у летњим месецима.

Просечан број кишних дана (Rmm 9.1)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
11.4	9.9	9.7	10.7	12.1	10.7	8.0	6.5	6.2	8.5	9.9	9.9	116.3

Ови подаци метеоролошке станице Алексинац показују, да се годишње просечно сваког трећег дана јављају кише које су нешто чешће у хладнијој половини године. У топлијој половини године, оне падају просечно трећег, односно четвртог дана. Број кишних дана је највећи у мају који има 12 кишних дана, а најмањи у септембру када је свега 6 дана са кишом. Интензитет падавина је највећи у летњим месцима када се кише излучују обично у краткотрајним пљусковима.

Приличан број кишних дана одражава се и на повећану укупну суму годишњих падавина према осталом подручју јужног Поморавља.

Средња месечна и годишња сума падавина у мм (1925—1940. и 1953—1961)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
43	33	32	48	77	59	56	45	37	70	49	50	608

Поређење са средњом годишњом вредношћу падавина на целој територији јужног Поморавља, која износи 534,9 мм, показује изразиту повољност алексиначког краја. Ова позитивна околност је и у томе, што су талози равномерније распоређени. Јер, док средња висина кише у најважнијем месецу мају на целој области јужног Поморавља износи 82,3 мм, по подацима метеоролошке станице у Алексинцу, за велико временско раздобље, та је сума 77 мм. Иначе и у Алексиначкој котлини наглашене су негативне одлике јужноморавског поднебља; најсубљи период је у августу када су највише температуре. Ова аридност климата захтева неопходно наводњавање свог биљног света. С друге стране незнатна количина тагола у августу и септембру погодује боравишном туризму што је за ову област, која је на главној балканској комуникацији, од особитог значаја

Јужна Морава је и у Алексиначкој котлини типична равничарска река. Због велике акумулације наносног материјала, она помера нерегулисани ток, услед чега се стварају познати моравски спрудови и аде. Издизањем корита настаје и одсецање меандара и стварање мртваја („моравишта“). И у овој области Морава скоро редовно плави алувијалну раван у пролећним поплавама. Њен високи водостај у марту и априлу на станици Алексинац где је ката „0“ тачке 157,60, је обично изнад 230 цм.¹⁷⁹

Алексинац П. г. 14.234 кв км

Месец година		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1951/ 1960	НВ	79	83	97	106	85	67	40	31	28	35	43	63
	СВ	103	127	149	147	128	97	62	45	43	57	76	95
	ВВ	174	221	238	234	252	150	97	78	80	112	135	176
1961	НВ	30	40	48	43	124	46	15	2	1	2	6	9
	СВ	48	52	83	72	189	82	31	7	3	5	26	33
	ВВ	73	79	164	126	303	136	51	12	6	9	58	77

Пролећни високи водостаји, с обзиром да су обале ниске и нестабилне, проузрокују и дуготрајније поплаве. Оне су честе и у мају, а јављају се и током јуна. За време познате летње поплаве у 1948. години, највиши водостај од 440 цм забележен је 23. јуна. При изливању поплавних таласа, Морава и у овој области односи многе зирате и помера границе поседа. У првој половини XIX века, она је текла ивицом данашње алувијалне терасе поред села Вукашиноца, Делиграда и Јасења. Измештањем тока, померила се за три километара у западном правцу и почела тећи поред села Витковца. Отада Делиград, Вукашиновац и Јасење имају Доње поље у моравској равни. Овај потес, међутим, и данас је подложен честим поплавама.¹⁸⁰ Но, не само да је Морава померала међу сељачких поседа и односила земљу једног у друга села (нпр. из корманског у рутевачки атар) услед чега је долазило до судских парница, већ су се због утрна дешавали и сукоби сељака па и читавих села.¹⁸¹ Најзад, треба истаћи и то, да су због измештања корита, нека села мењала и свој топографски положај. Јужна Морава је „селила село Трњане са једне обале на другу“ све до средине XIX века док се оно није локализовало дуж великог пешчаног спруда на левој обали.¹⁸²

Насупрот високим пролећним, водостаји Јужне Мораве за летњих суша су најчешће сасвим ниски. Тада се искоришћују алувијални наноси на широком приобалном делу. Више моравских села током лета интензивно експлоатише песак и шљунак из речног корита и приобалног појаса за грађевинске сврхе. Из приобалног атара Доње Трнавe, песак и шодер преносе се и тракторима. Рабаџије тог села моравским грађевинским материјалом снабдевају више нишких грађевинских предузећа, а такође и многе приватнике. Више домаћинстава села Доњи Љубеш експлоатацијом песка остварила су знатне приходе.

У моравском рејону у зони Грејач-Житковац обрадиво земљиште чине иловасте карбонатни и стари бескарбонатни алувијум, а у рутевачкој зони черноземолико земљиште. У првој зони иловасте карбонатни алувијум се простире у виду издужених широких зона правцем тока Јужне Мораве. Јавља се иза приобалног земљишта које чине песковити или песковито иловасте алувијум, а местимично избија до саме обале Мораве. До њеног корита допире на високим обалама кон-

вексних делова меандара. Ово земљиште се састоји углавном од ситног песка (око 42%) и муљевите глине. Добрих је водних и ваздушних особина. Дубоко је и уз примену наводњавања добре је плодности. Други тип земљишта јавља се у централним деловима алувијалне равни између иловастог карбонатног алувијума и черноземоликог земљишта. И оно се пружа у виду широких и ужих зона правцем тока Јужне Мораве. Хумусно је и мрвичасте и зрнасте структуре. Врло добро је обезбеђено калијумом, фосфором и другим значајнијим минералним састојцима. Одличних је водних и ваздушних особина. По агрохемијским особинама представља драгоцен фонд пољопривредног земљишта.¹⁸³

Становништво пољских села Алексиначке котлине у најопштијем смислу припада по пореклу старијем и млађем досељеничком слоју. Први чине досељеници насељени пре 1833. г., а други отада па све до данас. Оба слоја у основи карактерише мозаична композиција. Међутим, док су досељеници старијег слоја досељавали и због историјских и због економских узрока, новији су искључиво економски мигранти.

Не улазећи подробније у проблематику порекла и композиције становништва, што свакако прелази опсег једне синтетичке расправе, на овом месту методом типичних узорака изнеће се само најкраћи осврт на примерима села Тешице и Банковца. Та села су територијално већ срасла у једну агломерацију двојне насеобинске симбиозе те чине јединствену насеобинску целину. Тешичко-банковачко становништво припада: топличкој, динарској, власинској, заплањској и јужноморавској миграционој струји. У Тешици, динарски су досељеници и *Лакићи* (од Новопазарског Сандака етапно преко нишког села Малошишта), власински *Несторовићи* (најстарији досељеници) од Црне Траве, у Банковцу заплањски *Банковићи* (од родоначелника Банка досељеника с краја XVIII века) из Копривнице, у истом селу *Станковићи* од Врања (Пољаница), у Тешици топлички *Врбићи* (око 20 кућа, из села Врбовца код Блаца по коме се и зову). Међу свим досељеницима у Тешици најбројнији су топлички који потичу из прве половине XIX века; они су дошли пребегавши преко српско-турске границе.

И у моравским насељима већина досељеника, у времену насељавања, заузела је веће комплексе земљишта. Никола, родоначелник Лакића, заузео је око 30 ха земљишта у потесу *Браник*, код данашње Горње мале Тешице, Никола, до кога род броји четири појасева, као сточар чувао је већи број оваца, а почео је крчити и дубову (храстову) шуму и обрађивати крчевинске оранице. Када је шума искрчена, село Тешица, као и бројна друга села овог краја, је ограђено. У насеље се улазило на капију која је била према селу Лоћики. Никола, као и

други старији досељеници, давао је поједине парцеле заузетог земљишта каснијим досељеницима, каткад без икакве новчане награде. Сличан процес заузимања и зираћења земљишта, одвијао се углавном и у већини осталих пољских села.

У времену од 1835. па све до 1950. године, у селима моравског рејона вршило се углавном појединачно досељавање и унутрашње миграције. Еројније су се досељавале једино циганске породице. Цигани се и у најновије време бројно насељавају у лише моравских села. Само за последњих десетак година из крушевачког села Наупаре у Тешицу је досељен већи број Цигана који су населили цигански крај са више од 30 кућа. Циганско становништво у Тешици, где раније није било Цигана, бави се нешто обрадом земље и чувањем свиња као и израдом коритарско-корпарских предмета. Међутим, главнина повијих досељеника је из сиромашнијих крајева јужне и југоисточне Србије. Ови се досељеници насељавају нарочито у села која су непосредно уз железницу. Њиховим досељавањем за само неколико година поникло је велико насеље код железничке станице Житковац. Ту је масовним досељавањем планинаца саграђено преко 400 кућа. Ови су досељеници од Сурдулице, Владичиног Хана, Бабушнице, Пирота и Димитровграда. За сада је најмање досељеника са Косова. Већина брдских насељеника подигла је мале кућице и поред њих на малом плацу уредила баште. Ови досељеници узимају земљу од Моравца на наполицу или под закуп а раде и као надничари и занатлије (зидари и друго).¹⁸¹ Савремено досељавање врши се симултано са одласком фабричких радника и омладине из моравских села, где најпре продају своја имања, у Ниш. Ова „смена становништва“ је један од најинтересантнијих процеса данашње демографске проблематике.

Да је досељавање у моравска села важан демографски процес показује и чињеница што је у групи села код Алексинца — коју чине Моравац, Житковац, Прћиловица и Доњи Адрозац — у времену од 1948 до 1961. г. разлика између природног и механичког прираштаја врло знатна. За 14 година она је износила 1194 становника у корист механичког прираштаја. Мада се жене радника и службеника тих насеља порађају углавном у болници Алексинца (што јасно показује табела из које се види да је природни прираштај у Алексинцу већи умногоме од механичког) и Ниша, а у селу то чине поглавито жене сељака (око 25%), ипак је механички прираштај несразмерно велики према природном који је привидно депопулационо дефицитан за 68. Ако се при овоме има у виду наглашено константно одливање радника и омладине матичних села у град, онда се поуздано може рећи да од укупног прираста популације у моравским селима око Алексинца око 50% долази на имиграционо становништво.

Природни и механички прираштај становништва у Алексиначкој и групи оближњих села од 1948. до 1961. год.¹⁵⁵

Име насеља	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај	Механички прираштај	Разлика прир. и мех. прир.
Алексинач са Вакупом	5694	1688	4006	3096	1910
Моравцац, Житковац, Прћиловица, Доњи Адровац	699	767	-68	1126	-1194

Целокупни развој популације и насељености такође је интересан показатељ за сагледавање савремених друштвеногеографских прилика и односа према ранијем стању. Због тога се приказује и бројно кретање становништва и домова односно домаћинства према резултатима пописа од 1846. до 1961. године.

А. Бројно кретање становништва у насељима Моравског рејона¹⁵⁶

Име насеља	Број становника према попису						Индекс		
	1846	1910	1921	1948	1953	1961	1953 1948	1961 1948	1961 1953
Алексинач	1694	5219	6102	5797	6738	8828	117.1	152.3	130.1
Банковац	—	—	—	189	191	204	101.1	107.9	106.3
Бобовиште	—	1337	1258	1424	1558	1623	109.4	114.0	104.2
Витковац	265	673	676	730	718	702	98.4	96.2	97.3
Г. Топовица	—	202	225	484	1397	742	288.6	153.3	53.1
Г. Тршава	—	324	350	467	464	473	99.4	101.3	101.9
Г. Љубеш	87	242	295	352	344	343	97.7	97.4	99.7
Д. Тршава	—	866	890	1010	972	987	96.2	97.7	101.5
Д. Топовица	—	313	329	369	365	387	98.9	104.9	106.0
Д. Адровац	258	909	757	923	395	906	97.0	98.2	101.2
Д. Љубеш	233	1039	1013	1027	1078	1029	105.0	100.2	95.5
Дражевац	—	816	886	1274	1289	1284	101.2	100.8	99.6
Житковац	226	890	1100	1124	1237	1754	110.1	156.0	141.8
Корман	323	1372	1570	1300	1283	1282	93.7	98.6	99.9
Лужане	441	1339	1559	1396	1428	1449	102.3	103.8	101.5
Моравцац	377	1607	1500	1504	1503	1564	99.9	104.0	104.1
М. Бујини	129	343	342	322	344	347	106.8	107.8	100.9
Позрина	297	873	907	940	923	915	93.2	97.3	99.1
Прћиловица	349	1155	994	1097	1244	1550	113.4	141.3	126.6
Бутевац	526	1633	1384	1865	1952	1874	104.7	100.5	96.0
Срезовац	91	298	285	328	330	331	100.6	100.9	100.3
Стублина	—	445	411	295	295	258	100.0	87.5	87.5
Тошица	505	1633	1533	1832	1779	2040	99.8	103.4	103.6
Трњане	390	1789	1640	1752	1780	1783	101.6	101.8	100.2
Тврћина	125	332	317	350	351	366	100.3	104.6	104.3

Б. Бројно кретање домова и домаћинстава у насељима Моравског рејона

Име насеља	Број домаћинстава према попису					Просечно станов. на 100 домаћинстава			
	1846	1910	1921	1948	1953	1961	1948	1953	1961
Алексинач	392	1044	1110	1868	2093	2751	310	324	321
Банковац	—	—	—	39	43	42	485	444	486
Бобовиште	—	133	198	312	349	395	456	446	441
Витковац	31	99	102	155	158	171	471	454	411
Г. Топоница	—	34	34	142	163	190	341	857	391
Г. Трнава	3	41	43	86	90	96	543	516	493
Г. Љубеш	13	39	43	73	71	75	482	485	457
Д. Трнава	—	113	120	211	214	233	479	454	421
Д. Топоница	—	45	51	71	73	90	520	500	430
Д. Адровац	39	141	150	212	231	247	435	387	367
Д. Љубеш	33	158	169	233	244	261	441	442	394
Дражевац	—	108	122	244	262	282	522	492	455
Житковац	37	176	157	332	351	531	339	352	330
Корман	49	202	210	284	309	317	458	415	404
Лужане	70	215	234	315	333	366	443	429	396
Моравац	58	248	264	352	368	391	427	408	400
М. Бујмир	19	61	63	84	80	83	332	430	418
Нозрина	47	146	145	218	226	235	431	408	389
Прћиловица	47	191	200	266	300	404	412	415	384
Рутевац	81	256	296	401	424	426	465	460	440
Срезовац	13	47	45	74	75	78	443	440	424
Стублица	—	63	74	65	69	64	454	428	403
Тсшица	85	258	298	435	443	499	433	424	409
Трњане	57	267	335	420	420	437	417	424	408
Трћина	22	54	56	79	79	83	443	444	441

Ови табеларни подаци показују да се становништво у многим моравским селима, апстрахујући извесна колебања и губитке у ратовима, знатно увећало рашћењем од 1846. до 1948. године. Тек са индустријализацијом земље те снажном атракцијом оближњих градова, а нарочито великог индустријског центра Ниша, настаје „пражњење села“ укључивањем млађег нараштаја у градску привреду. Тај губитак становништва још није компензиран имиграцијом изван житковачко-тешичког сектора. Смањење броја становника огледа се и у све мањој бројности сеоских домаћинстава. Савремени миграциони ток преласка из села у град и у овој области намеће низ социјално-економских проблема од чијих решења зависи и сама будућност пољопривредне производње овог краја. Већ су уочене бројне негативне појаве и оне се постепено отклањају. Међу негативним чиниоцима је и то, што друштвено-економске организације нису у могућности да откупљују земљу, јер је она скупа а и нема понуда због сталног досељавања брђана. Сем тога, кооперативни односи, због релативно јефтине радне снаге дошљака, се не развијају у равничарском делу општине Алексинач. Због одласка у град омладине и радника на подручју општине Алексинач 19% домаћинства је без наследника. Уз то, и правих „старачких домаћинства“ у све је већем броју, а 60% активних пољопривредника је са више од 40 година живота. Према једној информацији, коју

је објавио Б. Матић, априла 1966. године у друштвено-економским организацијама механизација је просто упропашћена, јер се користи у брдским и планинским домаћинствима, која прихватају кооперацију, али се тамо механизација тешко користи. „Средства су истрошена за 80%, акумулација врло ниска, рентабилност незнатна.“¹⁸⁷

Но, и поред свих негативних појава, у Алексиначком Поморављу економика пољопривреде је на углавном задовољавајућем нивоу. Овај крај се, као мало који други, у читавој Србији истиче пољопривредном специјализацијом у повртарству а последњих година и у јагодарској специјализацији. Недостатак радне снаге који се све више компензира крепком и пуном енергије радном снагом досељеника, свакако је позитивна околност за будући демогеографски и економски развитак. Томе у прилог иде и чињеница што се брђани и планинци релативно брзо прилагођавају новој географској средини и прихватају начин живота и рада Моравца на плодној равничарској земљи.

Пољопривредно становништво према величини земљишног поседа у Моравском рејону¹⁸⁸

Име насеља	Величина поседа					
	0,01 до 1,00 ха	1,01 - 3,00	3,01 - 5,00	5,01 - 10,00	10,01 и више ха	без поседа
Алексинац	223	325	46	26	3	358
Банковац	5	99	47	8	—	—
Бобовиште	103	512	226	151	—	43
Витковац	28	117	196	101	—	8
Г. Топоница	13	53	39	55	23	10
Г. Трнава	8	83	157	159	13	4
Г. Љубеш	4	84	139	42	3	—
Д. Трнава	14	340	261	123	19	8
Д. Топоница	17	147	85	30	—	1
Д. Адровац	42	225	139	85	3	12
Д. Љубеш	13	192	281	246	36	28
Дражевац	35	303	392	381	44	16
Житковац	88	220	92	3	—	51
Корман	87	397	218	247	2	10
Мужане	118	511	237	41	—	6
Моравцац	69	436	404	178	—	22
Мор. Бујмир	69	118	59	6	—	9
Нозрина	94	320	139	91	—	16
Прћиловица	86	316	156	45	—	32
Рутевац	85	585	467	260	14	11
Срезовац	5	57	58	139	12	5
Стублина	11	74	81	32	7	2
Тешица	183	583	314	120	—	35
Трњане	32	411	322	167	14	14
Бићина	6	86	94	82	1	—

Савремене социјално-економске промене дубоко су се одразиле и на трансформацију поседовног поретка. Уситњавање поседа достигло је знатан степен. Изузев у три, појава безземљаштва јавља се у свим

осталим насељима. Ипак, она је релативно малобројна, а код домаћинства са више радника привидна јер посед који припада осамостаљеним радничким породицама и са кога оне убирају сав приход, званично је убаштињен на име старијих чланова или родитеља. Главнину поседовних категорија чини мали посед (1,01—5,00 ха) који преовлађује у 18 од укупно 25 моравских села. Бројно је заступљена и категорија средњег поседа која преовлађује у величини 3,01—10,00 ха у 7 моравских села. Већи посед (5,01—10,00 ха) у већини села је видно изражен, а у Срезовцу и Горњој Трнави је најраспрострањенији. У више од 50% насеља има газдинстава која поседују 10 и више хектара. Таква домаћинства, која као што је истакнуто имају најчешће само неколико чланова, увелико користе најамну радну снагу за све теже пољопривредне радове. Поседи варошког становништва Алексинца су углавном ситни (1,01—3,00 ха) и минијатурни (0,06—1,00 ха). Мада више десетина домаћинства која се баве пољопривредом и данас поседује веће комплексе земљишта, највћи је број породица које живе од непољопривредних делатности. Развитком индустрије у најновије време пољопривреда губи значај и споредног привређивања.

* *

По основном производном карактеру, моравски рејон је *ратарско-повртарско-сточарски* са јачом економском оријентацијом у вишеградарству и јагодарству. Структуру „мешовитог привређивања“ али наглашене повртарске специјализације најбоље показује село Житковац. Категоризацију пољопривредних површина и остварене приносе, у то насељу приказују табеларни подаци за 1964. годину.

Категорија пољопривредних површина и остварени приноси у Житковцу¹⁹⁶⁴

Површина у ха	Врста усева	Принос у мц (100 кг) са 1 ха	Укупан	
66		високородне сорте	32	2112
86	Пшеница	остале сорте	18	1440
146		укупно		3552
4	Ж и т а	озими	20	80
4		укупно	20	80
80	Кукуруз	у клипу	32	2560
		хибридни суво зрно	25	2000
60	Кукуруз	у клипу	24	1440
		остале сорте суво зрно	18	1080
140	Кукуруз	у клипу		4000
	укупно	суво зрно		3080
1	Инд. биље	Конопља стабљика	45	45
2		Шећерна репа семе	14	28
1		Хмел	180	180
1		Индустријска паприка суви плод	20	20
24		Дуван суво лишће	16	384

Површина у ха	Врста усева		Принос у мц (100 кг) са 1 ха укупан	
6		Кромпир	100	600
1	Повртарско биље	Мрква	130	160
6		Лук црни	50	300
3		Лук бели	30	90
4		Пасуљ зрно	20	80
1		Грашак зрно	9	9
5		Купус и келј	156	780
4		Парадајз	45	280
12		Паприка зелена	45	540
6		Диње и лубешице	100	600
42		Међусејни пашњаци	Пасуљ зрно	1
35	Буџеве (тикве)		10	420
5	Детелина		1	5
4	Накнадни усеви	Кукуруз за крму	200	800
3		Купус касни	170	510
1	Ливаде и пашњаци	Ливаде — принос сена	40	40
19		Сено (из воћњака, угара, парлога и слично)	5	95
		Пашњаци — принос сена	10	40
Број родних стабала	Врста воћа		Принос По 1 стабл. у кг у мц укуп. у мц	
500		јабукe	8	40
500		крушке	10	50
1.600		дуже	3	43
4.000		шљиве	5	200
700		бресква	8	56
100		ораси	10	10
Укупно чокота	Број родних чокота	Врста лозе	Принос по 1 чок. у кг. укуп у мц	
220.000	220.000	На америчкој подлози	0.3	660
220.000	220.000	укупно	0.3	660

Пшеница и кукуруз у Житковцу, а углавном и у осталим моравским селима чији атар обухвата и алувијално и неогено земљиште, засејавају се на приближно подједнаким површинама. Међутим, у селима која имају веће површине на сувљем земљишту веће су површине под пшеницом. Тако је у атару Рутевца 1964. године под кукурузом било 251, а под пшеницом 320 ха. Монокултурних засада на великим површинама с културама жита има једино у селима слабије повртарске производње. На сектору Ђунис—Прасковче у житарској зони, 1965. г. сва моравска раван била је под кукурузом, а алувијална тераса под пшеницом. У том делу моравског рејона, међе у кукурузиштима на ораницама индивидуалне својине означавали су линијски засади сунцокрета, једине културе која се издвајала из непрегледног зеленог мејзажа. Иначе, традиционално житарска села, још од времена турског

феудалног аграрног режима, су Дражевац и Доња Трнава, а у новије време и Тешица. У овом последњем селу обавља се и мељава жита у млину већег капацитета.

Од индустријског биља поред старе производње дувана, који је међу првим местима у Србији увео Житковац, експортни економски значај има производња елитног семена шећерне репе. Гајење ове друге индустријске културе од већег је значаја у рутевачком него у житковачком подрејону. Године 1964., на пример, у Рутевцу, где је под дуваном као и у Житковцу била приближно иста површина (25 ха) под репом семењачом било је 10 ха а постигнут је принос од 20 мц са 1 ха. Међутим, док су под репом семењачом, која је ипак од мањег значаја у поређењу са производњом дувана, углавном устаљене површине, то није случај са културом дувана. С обзиром да гајење дувана тражи ангажовање знатне радне снаге, то домаћинства са малим бројем чланова, којих је као што је речено све више, већ одата повртарској и јагодарској специјализацији, постепено смањују површине под дуваном. Нека пак домаћинства, као нпр. у Тешици и околним селима, потпуно су престала да гаје дуван тим пре што му је варијабилна и откупна цена.

Специјализована повртарска производња у алексиначком Поморављу добро је позната из наше расправе о „Специјализованом повртарству у Јужном Поморављу“ те се на овом месту не би требало посебно бавити том производњом. Ипак, није сасвим без интереса указати и на овом месту на неке битне аспекте те гласовите специјализације. Наиме, у Алексиначкој котлини издвајају се два пољска повртарска подрејона: већи, житковачки, у југоисточном, и мањи, рутевачки, у северозападном делу котлине. Најјача повртарска села су пољска алувијалне зоне уз железничку пругу: Тешица, Лужане, Моравец, Житковац, Прћиловица, Доњи Адровац и Трњане у житковачком и Бобовиште, Ђићина, Рутевац, Горњи и Доњи Љубеш у рутевачком подрејону.

Повртарство алексиначког моравског рејона је ратарско по својој структури. Поврће се гаји на ораничним површинама и мањим делом у баштама. Оно се на ораницама смењује са ратарским усевима. Јесења паприка и купус и парадајз као монокултуре саде се на њивама после јечма или пшенице („италијанке“). Једино се за рану паприку, која се мало производи, расад припрема у топлим лејама. У баштама у којима се гаји рани купус као први усев, други је јесења боранија. У неким баштама на место спанаћа и младог лука долази јесењи купус. Рани купус производе села поглавито житковачког подрејона: Доњи Адровац, Моравец и Бујмир. Она продају рани купус у месецу јуну и јулу. У производњи паприка специјализовали су се произвођачи у селима: Тешаци, Лужану, Нозрини, Моравцу и Житковцу у житковачком, и Рутевцу и Горњем Љубешу у рутевачком подрејону. У свом моравском производном рејону паприка се гаји на највећим површинама. Под њом је једна трећина од укупно 1400 ха површине под поврћем. Доскора се производила домаћа тамна и месната бабура. У новије време, поглавито од семена донетог из Бугарске,

гаји се више врста квалитетних паприка. Поред паприке, важније културе пољопривредне повртарске специјализације су купус и кромпир. Остало поврће (лук, мрква, парадајз, карфиол и друго што се такође извози у вагонским количинама) је пољопривредне и приградске специјализације.¹⁹⁰ По производњи кромпира и пасуља истиче се Тешица, а по узгоју карфиола село Нозрина. Првокласан пасуљ „тетовац“ нека домаћинства у Тешици производе и у количини већој од 2.000 кг. Укупни просечни годишњи тржни вишак поврћа алексиначког моравског повртарског рејона износи преко 5,200.000 кг (520 вагона). По овој тржној количини овај производни рејон специјализованог повртарства стоји на првом месту у јужном Поморављу.¹⁹¹

Иако је главнина винограда моравских села углавном на одсецима моравског рова, виноградарство је и за пољска села значајна пољопривредна грана. Оно је и важна експортна производња. Гаји се црно винско грожђе („прокупац“) и квалитетно стоно грожђе. Житковачка задруга годишње откупи и преради око 100 вагона црног грожђа. Она просечно родних година извезе у Западну Немачку, углавном у Минхен, око 50 вагона грожђа сорте „афусали“ и „хамбург“. Међу осталим, важан извозник вина и грожђа је и Корман.*

До увођења јагода, већи значај у производњи воћа имала је шљива. У моравским шљиварима највише је заступљена и најбоља шљива „ранка“, али има у мањем броју и пожегаче. Воће се у већим количинама прерађује а извози се и шљиковица. Стари шљивари су последњих година посечени, а уместо њих подигнути млади воћњаци са квалитетним воћем (крушка, јабука, вишња, кајсија, бресква и друго) садница из воћарских расадника у Житковцу и Прћиловици. Ипак, најрентабилнију производњу воћа, која последњих година брзо осваја атаре многих моравских села, представља јагодарство. Ми смо у посебној расправи детаљно приказали ову воћарску производњу и оценили њен значај и економску улогу. Ипак, с обзиром да је јагодарство једна од најперспективнијих привредних делатности у овом рејону, и на овом месту није без интереса изнети неке основне карактеристике. У том погледу најпре треба нагласити, да земљорадничке задруге на својим земљиштима гаје јагоду на релативно малим површинама (Тешичка на преко 2 ха), а индивидуални произвођачи на поседовној површини најчешће од 15 до 25 ара. Ређи су произвођачи који имају јагодњаке величине око 1 ха. У селу Тешици, у коме се око 90% домаћинства бави јагодарством, на површини већој од 1 ха имају јагодњаке два произвођача. Како јагодарство изискује сталан, дуготрајан и марљив рад (знатно ђубрење, запрашивање, окопавање, чишћење живића, брање плодова и друго), то домаћинства која немају довољно радне снаге а имају веће јагодњаке, узимају редовно најамну радну снагу. Сем Тешице, веће површине под јагодњацима имају и

* По подацима Мил. М. Савића из 1925. год., Алексинац је имао око 500.000 чокота калемљене винове лозе. Око 1930. год. производња грожђа у Алексинцу и околини износила је до 100 вагона. (Наша индустрија, занати и трговина, V, Сарајево 1925, с. 151; Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VII, 1930, с. 128).

села Лужане и Нозрина. Приноси су релативно задовољавајући и већи него у доњенишавском производном рејону. У неким равничарским селима (Корману и другим), која су такође увела јагодарство, они су високи и премашују приносе јагода у западно-моравском јагодарском рејону првом те врсте у Србији (65 мц/ха). Продаја јагода на тржишту врши се преко земљорадничких задруга и индивидуалном организацијом произвођача. Откупом и продајом јагода баве се поглавито задруге у селима Тешици, Дражевцу и Житковцу. Највећи откуп и продају на тржишту обавља земљорадничка задруга „Турија“ у Тешици. Она је у 1965. години откупила преко 17 вагона јагода по цени од 120 и 160 динара по килограму. Ова задруга извози свежу и пулпирану јагоду.¹⁹²

Сточарство, засновано на крмној бази ратарства, је значајна привредна грана. Сем традиционалног свињогојства заступљено је и говедарство, експортна продукција телаци и јунади.¹⁹³

Стање сточног фонда 31. XII 1895. г.

Име насеља	кућа	становника	коња	говеда	бивол.	магарца	круп. стокe	свиња	оваца	коза	ситне стокe	кошница
Алексинац	1027	5431	222	529	—	11	762	3933	434	36	4403	77
Бобовиште	154	993	44	380	—	2	426	571	1041	6	1618	111
Витковац	78	488	13	218	—	—	231	258	869	139	1266	18
Г. Топоница	27	185	14	39	—	—	53	41	193	46	280	18
Г. Трнава	30	236	22	66	—	1	89	230	508	101	839	26
Г. Љубеш	26	177	9	58	—	—	67	86	194	2	282	5
Д. Трнава	93	627	46	183	—	1	230	880	878	—	1758	38
Д. Топоница	32	236	9	48	—	—	57	101	459	—	560	7
Д. Адровац	114	686	15	271	—	—	286	187	877	22	1086	25
Д. Љубеш	118	778	32	310	—	—	342	736	1187	95	2018	25
Дражевац	72	543	90	215	—	—	305	628	955	337	1920	38
Житковац	137	766	43	253	—	—	296	254	262	—	516	15
Корман	164	1023	62	454	—	—	516	408	1246	20	1674	49
Лужане	190	1121	47	364	2	2	415	355	731	2	1088	29
Моравец	181	1295	127	370	2	—	499	564	1331	5	1900	47
М. Бујмир	55	324	18	108	—	—	126	141	245	16	402	3
Нозрина	124	758	57	258	—	—	315	407	871	—	1278	32
Прћиловица	151	956	40	332	—	3	375	164	827	—	991	12
Рутевац	204	1287	61	531	—	—	592	617	1649	7	2273	95
Срезовац	38	251	10	82	—	—	92	164	303	22	489	9
Стублина	58	397	20	127	—	—	147	106	417	25	548	21
Тешица	218	1385	91	431	—	1	523	602	1178	22	1802	43
Трњане	220	1353	56	485	—	1	542	476	1423	42	1941	54
Тићина	40	248	15	101	—	—	116	227	463	—	690	25

Као што је истакнуто, овај крај је био на гласу по узгоју свиња и у XIX веку, када су товљене у сампасима по жирородним шумама. Негдашњи „природни тов“ Моравци и данас радо истичу тврдећи да

су се свиње из читаве области сакупљале у Грејачу одакле су теране за Београд. И из моравских села гојиле су се успут „од хана до хана“ којих је за ту сврху било на сваких 10—15 км пута. У хановима на територији ове области, а гдегде и даље на путу до Београда, постојали су велики кошеви са кукурузом и другом храном за стоку. Свиње су се на путу одмарале и храниле кукурузом и јечмом по хановима а напасале поред путева. Велика крда од Грејача до Београда путовала су и више месеци, али су на тржиште долазила добро утовљена. Сем поменутих, ханова за тов било је и у Дражевцу, Алексинцу, Ражњу а затим Јовановцу, а до Алексинца са јастребачке стране у Житковцу.

Стање сточног фонда 31. XII 1910. г. у неким моравским селима¹⁰⁴

Име насеља	КОЊИ	ГОВЕДА	БИВОЛА	МАГАРАЦА	МАЗГИ	СВИЊИ	ОВЦИ	КОЗА	ЖИВИНС	КОШНИЦА
Рутевац	49	490	—	—	—	577	1745	3	5150	81
Житковац	43	192	—	—	—	167	418	2	2348	26
Корман	52	426	—	—	—	359	1298	45	4658	88
Моравац	142	402	—	1	6	439	1545	2	5048	38
Тешица	69	488	1	—	—	597	1569	19	5893	111
Трњане	52	488	1	1	—	560	2042	27	6282	110

У појединим селима од крупне стоке, и у првој четврти XX века, нека домаћинства гајила су и биволе, а у Моравцу чувале су се мазге. По попису домаће стоке од 1910. г. у том селу било је 6 мазги. Мањи привредни значај имало је пчеларство, али је било заступљено готово у свим селима. Пчеларило се углавном са примитивним вршкарама. Од свих моравских насеља, једино је Тешица имала већи број пчелињака а покретним сањем. У том селу 1910. г. од укупно 111, било је 70 модерних кошница. Данас се пчеларство готово потпуно изгубило.

Средиште моравског свињогојства од тридесетих година нашег века постала је Тешица. У њој и неколиким другим моравским селима по једном домаћинству гаји се по 15 до 20 свиња. Сточна пијаца у Тешици проистекла из ранијих сточних панађура од 1924. године одржава се петком и врло је позната по живој трговини. На тешичкој пијаци годишње се просечно прода преко 1000 свиња, а када је већа потражња купаца од Сврљига и Зајечара промет износи и до 2000 комада свиња. Овдашња „Моравка“ је на гласу због великог садржаја масти и врло је тражена. Последњих година све већи значај стиче говедарство, поменути тов телаци и јунади. Бројна домаћинства гаје за тржиште и свиње и говеда. Код домаћинстава са мало радне снаге сточарство је од готово истог економског значаја као и ратарство.

Од осталих привредних делатности треба поменути домаћу радиност, гајење свилене бубе и лов. Због обиља врбовог прућа и шеvara,

у домаћој радиности израђују се разни предмети широке потрошње. Производња предмета од прућа имала је и изванредно друштвено-економски значај. У Корману је постојала Плетарска задруга која је производила корпе и друге предмете и извозила их и у иностранство

Стање сточног фонда по попису од 1960. г. у Моравском рејону

Име насеља	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и стоних јуница	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Алексинач	316	111	103	303	160
Банковац	44	38	35	69	64
Бобовиште	343	266	257	536	430
Витковац	164	87	143	130	280
Г. Топоница	94	64	41	117	84
Г. Трнава	94	95	59	242	159
Г. Љубеш	73	58	44	145	117
Д. Трнава	219	186	112	391	375
Д. Топоница	83	70	47	110	127
Д. Адровац	214	201	197	102	286
Д. Љубеш	237	239	195	441	348
Дражевац	280	285	169	577	558
Житковац	241	80	139	99	50
Корман	300	237	196	310	342
Лужане	320	174	266	228	282
Моравац	342	248	401	267	283
М. Бујмир	80	46	66	52	60
Нозрина	203	131	173	82	208
Прћиловица	275	125	233	204	152
Рутевац	405	417	351	606	594
Срезовац	73	53	75	75	185
Стублина	68	39	67	54	73
Тешница	417	203	295	242	364
Трњане	402	254	406	328	402
Тићина	83	97	66	162	114

(САД и друге земље). На подводном земљишту између Трњана и Адровца, где су сада засади канадске тополе, за корпарску производњу задруга је гајила племениту црвену врбу. Развојем плетарске производње већег обима у селу Првој Кутини у Нишкој котлини, ова је производња сасвим престала. Израдом корпарских предмета сада се углавном баве Цигани. Међутим, сељаци Љубеша, Витковца и других моравских села баве се израдом предмета од шевара. Производе се зембили, асуре, крошње и друго, а праве се и метле. Ове производе апсорбује највише нишко тржиште. Нека моравска села још чувају свилену бубу и продају чауре откупним предузећима. Доскора у Корману око 20% домаћинстава бавило се чувањем свилене бубе чије се чауре продају у Крушевцу. Лов на дивљач је сем спортско-туристичког и од извесног привредног значаја јер су ловни терени поред Мо-

раве богати јестивном дивљачи. На више сектора (између Тешице и Трнаве и другим) размножене су јаребице и фазани који се с јесени у ловној сезони готово свакодневно лове.

Учешће радника у пољопривредној производњи је, као што је познато, питање које дубоко задира у социјално-економске односе село-фабрика. Не улазећи у подробнију анализу ове сложене проблематике, на овом месту истиче се само то, да су многи фабрички радници иако дневни мигранти, још увек везани за село. Они су на породичној поседовној површини и организатори производње и непосредни произвођачи. Њихову бројну заступљеност према осталом становништву сеоских газдинстава и радништву на газдинствима као и просторне односе укупно коришћених и ораничних површина, показују резултати пописа пољопривреде из 1960. године.¹⁹⁵

Насеље	Укупан број газдинстава	Број сталног становника на газдинствима	Стално запослених ван газдинстава	Број пољоприв. радника на газдинствима	Укупна коришћена површина у ха	Површина орањива и ваља у ха
Алексинац	316	1156	231	390	392	298
Банковац	44	205	25	99	136	86
Бобовиште	343	1424	161	683	861	577
Витковац	164	72	994	85	348	471
Г. Топоница	94	405	86	116	310	170
Г. Трнава	94	455	21	245	420	252
Г. Љубеш	73	232	40	174	264	169
Д. Трнава	219	947	87	488	737	454
Д. Топоница	83	365	33	181	230	160
Д. Адровац	214	807	107	439	491	408
Д. Љубеш	237	986	77	595	894	545
Дражевац	280	1281	60	758	1125	727
Житковац	241	213	836	144	385	377
Корман	300	1239	117	661	936	649
Лужане	320	226	1305	136	633	707
Моравац	342	296	1414	133	659	1052
М. Бујмир	80	—	333	32	161	148
Нозрина	203	173	858	89	474	553
Прџиловица	275	226	981	155	428	558
Рутевац	405	1819	157	916	1255	993
Срезовац	73	7	320	6	178	310
Стублина	68	44	270	26	140	227
Тешица	417	194	2013	198	796	1062
Трњане	402	353	1636	241	757	1099
Вићина	83	362	33	150	265	198

Изнети подаци показују масовно учешће социјалне категорије радник-сељак у укупној популацији, а то значи и у савременом искоришћавању земљишта. Ова појава је врло знатна чак и у економски најснажнијим насељима. И Тешица, економски напредно село, живи од пољопривреде и радништва. Готово из сваке куће по један, а из једног броја и по два радника запослена су у Нишу. Из тог села, ме-

ђутим, у међуратно доба, било је свега 50 радника запослених у фабрикама Ниша. Већи број ових сељака-радника још увек су само обични физички радници. Сем фабричких, има радника и на разним другим пословима: грађевинама, циглани у Житковцу и слично. Данашње стање у поређењу са пописом од 1960. године показује видно смањен број сељака-радника по селима. Они су се у приличном броју иселили у Ниш односно нишко периферијско насеље Комрен. Продавши сво своје имање и отселивши се са целокупном породицом, прекинули су пупчану врпцу која их је животом везивала за село и постали прави радници и градски становници. Ипак, не треба изгубити из вида чињеницу да они имају и као варошки грађани приличне користи од својих старих родитеља и преостале родбине на селу. Јер, они се не снабдевају на градској пијаци већ целокупну опскрбу у животним намирницама пољопривредних производа добијају са села. Неки од њих, јер им жене нису запослене, не купују чак ни хлеб који се меси и пече у кући. Неки од тих радника, у нишким приградским насељима подигао је лепе и простране куће од материјала припремљеног на селу. Не мали број ових досељеника има око кућа омање окућнице на којима се жене баве окућничком пољопривредом (нарочито узгојем живине и гајењем поврћа).

* * *

Главно регионално насеље, Алексинац је и данас трговачко и занатлијско средиште са саобраћајном, просветном и административном функцијом. И у социјалистичкој Југославији он је своје старе функције задржао унапредивши их бољом структуром и друштвеном организацијом. У новим економско-друштвеним условима, изградњом аутопута и више привредних објеката, саобраћај и индустрија добили су већи значај*. Уз то, све више истиче се и туристичка улога. Као важна аутобуска станица и раскрсница, Алексинац се по друмском саобраћају уврстио међу најфреквентније комуникативне пунктове између Ниша и Београда. Устаљене туристичке приредбе (фестивал народних песама „На Морави воденица стара“ и др.) и алексиначки мотел-кам-

* Млада индустрија Алексинца, која се у последњој деценији развила углавном из већих занатских радионица, на тржишту се већ шире афирмисала. Већег су производног капацитета и економског значаја предузећа: „Фрад“, „Јелка Радуловић“, „Морава“ и „ЕМПА“. Фабрика ауто делова „Фрад“ последњих година проширује свој производни програм и већ прераста у фабрику моторних возила. Ранија столарска радионица, индустрија намештаја „Јелка Радуловић“ производи разноврстан комплетни и комадни намештај. Ранија шивара, предузеће „Морава“ освојило је производњу разноврсне конфекције и рубља; у посебном погону израђују се јоргани и душеци. „ЕМПА“ је универзално електро-индустријско и монтажно производно предузеће са специјализацијом у посебним секторима. Оно има у свом саставу три специјализоване делатности: пројектовање, монтажу и производњу разводних и расветних тела и уређаја. „ЕМПА“ се и у југословенским размерама веома афирмисала својим стручним, солидним и брзим извођењем свих електро-монтажних радова јаке и слабе струје (ЕМПА, Електро-индустријско и монтажно производно предузеће Алексинац, св. 1, Монтажа, св. 2 Разводни уређаји, св. 3 Расвета, Београд 1968).

нинг на обали Мораве, у коме се сервирају и изврсни специјалитети, изузели су истакнуто место не само у домаћем већ и у иностраном транзитном туризму. Мотел „Мораву“ 1966. г. посетило је скоро 20.000 туриста. Савременој афирмацији туризма доприноси и стационарна опремљеност за моторна возила (бензинска станица, аутосервис и друго).

Али, не само да је Алексинац одржао раније функције (више откупних и трговинских предузећа, виноградарска и друге пословне задруге, 126 приватних занатлијских радњи са 128 занатлија, 6 занатлијских организација у 1952. г.)¹⁹⁶ и развио саобраћајно-транзитну, индустријску и туристичку функцију, већ је ушао и у фазу савремене урбанизације. Мада и даље има карактер сателитског насеља према граду Нишу, социјалистичким преображајем град је изменио свој географски лик. Изграђене су бројне вишестратнице, регулисане и за савремени саобраћај оспособљене важније улице, уређена пијаца и решени неки акутни комунални проблеми. Са преображајем и урбанизацијом градског језгра вршило се и територијално ширење града које је готово испунило сав расположиви простор у проширењу Моравице и пренело се и на одсеке и терасе њених долињских страна. Како се град широко „расуо“ у свим погоднијим правцима, он је већ на степену данашњег развитка ушао и у зачетну фазу конурбационих процеса са селима Вакупом, Глоговицом као и са Житковцем (а преко њега и са Прћиловицом, Д. Адровцем и Моравцем) и Алексиначким Рудником. Алексиначка агломерација представља највећу насеобинску симбиозу у читавом моравском рејону, — густо насељеном крају где процес периферног срастања села и стварања десетина километара дугих јединствених ланчаних насеобина, почео још у међуратно доба. Иако територијално широко расут, Алексинац је јасно издиференциран у неколико урбаних зона. По *Ј. Ђирићу*, он се у основи може зонирати у четири важније просторне категорије: 1) Зона смештаја централних функција града (становане, школство, здравство, трговина, занатство), 2) Зона интеррегионалног саобраћаја (аутопут), 3) Рекреативна зона Јужне Мораве и 4) Железничко-индустријско-складишна зона која се изграђује на левој страни Јужне Мораве. Ова зона укључује поменута радничко-пољопривредна насеља: Житковац, Прћиловицу, Доњи Адропац и Моравац.¹⁹⁷

Од осталих важнијих гравитационих пунктова у моравском рејону, сем истакнуте улоге Ђуниса и Тешице, важнији гравитационо-саобраћајни и тржишни значај има Корман. Он се развија у локално средиште за околна села због железничко-транспортног промета. На његовој станици врши се утовар и истовар робе већег броја села у засеђу.

Нове елементе топографског развитка моравских села чини изградња кућа на вишим теренима дуж важнијих путева и комуникационих праваца. На новим елементима географског положаја, нека села, као што је истакнуто, већ су срасла у велике ланчане насеобине. У том погледу посебно треба указати, на срастање повртарских села Нозрине

и Лужана. Она чине компактну насеобину у којој је формална територијална граница једино један ранији пољски пут.

Значајни су и елементи руристичке трансформације и насеобинских средишта. Измена положаја и типа ипак је најочигледнија код великих села, као што је нпр., Тешица. Она је прерасла свој положај у моравској алувијалној равни и веома се развила дуж пута за Лоћкику досегавши до села Банковца с којим се територијално стопила. Потпуним срастањем раније сасвим оделитих села у компактне насеобинске целине, засебна имена за ранија села истог порекла у становништву су престала да се употребљавају. Такав је случај и са селима Горња и Доња Трнава и Горња и Доња Топоница која се данас обично називају једним именом, Трнава и Топоница. Као и у осталом јужном Поморављу и у алексиначком честа су насеља у којима је у средишту изведен троугласти сквер. У њему су обично важније зграде општег значаја (месна канцеларија, школа, задружни дом или продавница), а каткад и неко важније знамење (у Тешици споменик борцима НОБ-е).

Мада главнину моравских села и данас чине типична збијена насеља гомиласте врсте, у њиховим варијететима ушорени друмски крајеви представљају важне црте типолошке обликованости. Ипак, у општој констелацији поједини крајеви разликују се по оријентационим правцима и именима родова. То су обично „средсело“, „горња мала“ и „доња мала“. У таквим крајевима поједине скупине кућа називају се именима родова који их настањују. У просторној дистрибуцији насеља, врло су ретки разређени крајеви. Они су у насеобинском језгру потпуно нестали. Прилично је разређен крај Доња Мала у Тешици, као и у још неким селима, у коме су око баште и воћњаци.

Врло је знатна и трансформација типа куће. У последњих десетак година број старих чатмара моравског типа па и трајнијих кованица је порушен и изграђене су савремене простране зграде од трајног материјала („зидаре“). Мањи је број нових зграда од сушене иловаче широких квадара. И ове „тугларе“, које изграђују само сиромашна домаћинства, често су вишеодељне и лепог изгледа. Иначе, унутрашњи распоред и опрема домаћинства обично су на градском нивоу.

Подбуковичко-добрујевачко-топоничко подручје. — Прекоморавски подпланински терени овог подручја великог пространства те и разнолике геолошке грађе, састављени су углавном од неогених седимената, црвених пешчара, кристаластих шкриљаца и кречњачких серија.

Неогени седименти највећег су пространства у подбуковичком рејону, а састоје се од пескова и песковитих глина и шљункова чија боја и крупноћа зрна варира. Моћности до 100 метара, ови седименти чине продужење песковито-глиновите серије из околине Крушевца код села Гаглова и Добромира.¹⁹⁸ Од ове опште карактеристике у подбуковичком рејону знатније се разликује поглавито продуктивна област Алексинца и регионални Липовачки басен. У централном делу продуктивне области Алексинца развијене су две серије седимената: I. старији терцијар са својим литолошким члановима издво-

јеним у три одељка — базални, флишолики и продуктивни, и II. млађи терцијар са „Брадарачком“ и „Глоговачко-бујмирском“ серијом седимената. Базални одељак је представљен бречама, конгломератима, пешчарима и глинама (први комплекс црвених седимената), флишолики лапорцима, глинама, пешчарима и уљаним шкриљцима са извесним појавама угља, мање-више без економске вредности, а продуктивни лапорцима, глиницима, пешчарима и уљаним шкриљцима са угљем. „Брадарачка серија“ се састоји од конгломерата, пешчара, песковитих глина, глиновитих пешчара, глина са делимичном појавом лапораца и туфова (други комплекс црвених седимената са преталоженим уљаним шкриљцима и лапорцима) а „Глоговачко-бујмирска серија“ од пескова, глина, шљункова, лапораца и кречњака са конгеријском фауном (панон).¹⁹⁹

Црвени пешчари су највећег пространства у добрујевачком басену. У долини Пруговачке реке појас црвених пешчара је широк око 300 м а дуг 4 км. Северни му је део укљештен и исклињен између кристаластих шкриљаца, а код села Станаца на југу просечен једном попречном раселином. У долини Пруговачке реке црвени пешчари су откривени јер је снажна ерозија разнела покривач од кристаластих шкриљаца. Кристаласти шкриљци прве и друге групе пружају се од села Ресника са североисточног обода до манастира Св. Стевана. Кристаласти терен Китице, Обле главе и Шуматовца састављен је од гнајсева, хлоритских гнајсева и микашиста. Он је нагнут ка З и ЈЗ и тоне у долину Моравице. На десној обали Светостеванске реке јављају се доломити, доломитски кречњаци и плочасти лапоровити кречњаци. Они подилазе под убране и поломљене палеозојске филите. Код манастира Св. Стевана изломљени и бречастии доломити редуковани су на узан појас, који је укљештен између палеозојских филита и масивних ургонских кречњака планине Лесковица. Код самог врела, изнад калуђерског гробља, филити заједно са доломитима упиру у кречњаке.²⁰⁰

И топонички басен одликује се сличном геолошком грађом терена. Карбонски слојеви су претежно распрострањени на левој страни Топоничке реке. Око Миљковца представљени су серијом пешчара и шкриљаца а изнад цркве св. Николе аргилошистима који се непрекидно јављају готово до Топила. Они су у бази кредних кречњака, али их има и у њиховој повлати.²⁰¹ Регионални липовачки басен изграђује „Пардичко-рујишка серија“ седимената представљена у доњим деловима а) конгломератима, пешчарима, лапорцима, глинама и агломератима са преталоженим уљаним шкриљцима (други комплекс црвених седимената) и б) лапорцима, лапоровитим пешчарима и глиницима.²⁰²

У подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју квартални седименти распрострањени су углавном у долинама Моравиних највећих притока — Моравице и Топоничке реке. Лес се јавља само у долини Моравице, а алувијално-дилувијалне наслаге у проширењима доњих токова те и Топоничке реке. Лесне оазе су већег пространства код села Краљева и Суботинца. Северно од првог насеља од леса је

састављена тераса Моравице код Моста, апс. висине од 210 и релативне од 8—10 м, а у Суботинцу део атара источно од циглане код зграда Рудничке колоније, на апс. висини од 220 и рел. од 20 м. Суботиначки лес, рачунајући од повлате, састоји се од тамно-црвене земље са шљунком, и типског копненог леса с много кречних конкреција. Дебљина леса на локалитетима Краљева и Суботинца, међусобно удаљеним око 5 км, износи 1,5—2 м. Овај лес је карбонатни и тиме се битно разликује од осталих лесних оаза у јужном Поморављу.²⁰³

Релеф подбуковичко-добрујевачко-топоничког подручја изграђен је тектонским, флувиоденудационим, образионим и красним процесима.

За крупније црте пластике од значаја су, сем истакнутих геотектонских односа, још и топонички и шуматовачки расед. *Топонички* је попречни расед првога реда који се пружа долином Топоничке реке. Овим раседом је делимично предиспонирана и сама долина Топоничке реке, затим дуж њега су кречњачки слојеви здрузгани, поломљени и бречастии, а постоје и углачани одсеци (раседна огледала) и веома лепо изражене фацете. На топоничком раседу избијају термални извори бање Крављанског топила. У облуку Топила јављају се и други раседи, а на једној раселинској линији, правца пружања ЈЗ—СИ, избија један термални извор.²⁰⁴ Кристаласти масив оквирних планина је на југу у алексиначком басену пресечен једном попречном реселином правца З—И, која иде јужном страном Рујевице, Шуматовца и преко Станаца даље ка истоку. Дуж овог шуматовачког раседа масив је дубоко потонуо и покривен је терцијаром моравске долине. Међу оквирним планинама најистакнутија је велика антиклинала Буковика, на коју најахују са запада кристаласти шкриљци прве групе (микашисти и гнајсеви) Родопске масе. Претежни а нарочито западни део Буковика и Обле главе састављен је поглавито од гнајса и кварцита.²⁰⁵

Долине већих токова подбуковичко-добрујевачко-топоничког подручја су морфографски сложене и морфогенетски врло интересантне. Међу њима посебно се истичу долине Топоничке реке, Моравице и Ражањско-липовачке реке. Оне су композитне и полигенетске.

Долину Топоничке реке, од села Кравља до градишта Куле, чине дубоки и уски усеци и мања котлинаста проширења. Од Кравља до цркве св. Николе, клисура је местимично кањонаста. Она код Куле везује мали басен св. Николе и Миљковачку котлину. Ту је очувана тераса висина 255 м до које се може пратити еволуција Топоничке клисуре. Нижих терасних трагова нема, вероватно због подмлађивања топоничког раседа. Иначе, изнад речног тока једино се јавља алувијална тераса од 0,5—1 м. Она је скидана и маже се пратити између цркве св. Николе и Топила.²⁰⁶ Епигенетски карактер долине Моравице изражен је и у самој Бованској клисури. Управо, доњи део те клисуре, од велике окуке Моравице до њеног изласка — који има углавном меридијански правац — усечен је у обод Алексиначке котлине и због тога има карактеристике епигенетске клисуре.²⁰⁷ Исте облике усецања Моравица је створила и код Суботинца и Вакупа пред Алексинцем, одакле настаје пространо ерозионо проширење према моравској пото-

лини. Из меридијанског у горњем делу ток Моравице прелази у правац СЗ—ЈИ, а од Суботинца управљен је паралелно али у супротном правцу према Морави. При ушћу испред Алексинца Моравица нагло повија и улива се у Мораву са врло карактеристичним адаптационим лактом. Овакав правац показује „да се она формирала независно од Мораве, најпре према обалама у алексиначко-моравском басену а тек доцније је увучена у слив Мораве.“²⁰⁸ Мада има ток релативно мале дужине, и Липовачки поток је у својој долини изградио више проширења и долинских усека. Узводно од липовачке котлине најдубље је усечена епигенетска клисура Ђуприје. Најзад, као и Сталаћка, и клисура Ражањске реке у шкриљцима Послоњске планине је епигенетски усечена. Око Ражањске клисуре, која „избија у Сталаћку“ и изнад ње јављају се језерски седименти.²⁰⁹ Композитним карактером одликује се и долина Катунске реке. Од изворишта па до села Станаца, она протиче уском долином рашчлањеном ерозионим проширењима. Највеће је липовачко око истоименог села. У горњем току долинске стране стрмо се спуштају у дно, а често и у само речно корито где формирају стеновите прагове.²¹⁰ Низводно од станачког сужења Катунска река протиче широком долином у добрујевачком басену. Остале долине у неогеном терену у младом су стадијуму развитка каткад с тек зачетим долинским облицима. Најчешће су плитке и широке долине уравњених дна. Зачетни долински облици и системи на теменима виших неогених заравни интензивно се развијају под масивом Буковика. Изнад села Ражањског Липовца долинице у стварању удубле су се до приповршинских вододржљивих глиновитих седимената. На њима су отворени, на засеченим топографским површинама, извори од којих настају водотоци управљени ка Липовачком потоку. Ово иницијалне долине, које се код села Ражањског Липовца стварају од последње четврти прошлог века, дуге су до 100 м а широке у дну 4—5 метара.

Док је у долинама већих притока Мораве сконцентрисана главнина насеља подбуковичко-добрујевачко-топоничког подручја, у млађим долинама усресређен је врло активан привредни живот. Њима воде и локални путеви којима се одржава саобраћај између насеља и високог обода. То су не само пешачки путеви и прогони за стоку, већ и колски путеви. Водотоци који протичу неким од тих долина зову се „утрински“. Таква је и долина Дубраве, између села Црног Кала и Рујишта, која зато што изводи на утрине под Буковиком, зове се и Утрински поток.

Рељеф хоризонталне пластике, изграђен флувиоденудационим процесима, чини систем тераса. У подбуковичком рејону прегнантно су изражене пет терасе: 1) 10 до 15 (165 до 175) м, 2) око 55 (216) м, 3) 95—100 (265—270) м, 4) 125—135 (око 300) м и 5) 400 метара.

Ниже терасе су добро очуване на моравској страни развођа између Јужне Мораве на западу и Моравице на истоку. Прва је северозападно од Алексинца и на њој је Дом стараца. Она се даље види

изнад села Бобовишта и одатле се пружа северозападно, дужином од 8 км, кроз Рутевац, Вукашиновац и Делиград. Висина јој износи 10 до 15 (165 до 175), а ширина око 400 м. Рашчлањена је плитким долинама Пуљанске реке, Сувог потока и Дреновачке реке. Друга тераса, висока југоисточно од Алексинца, код Руског споменика око 55 (216) м види се и северозападно од вароши. Трећа тераса је такође изражена око Алексинца где јој релативна висина износи 95 м, а јавља се и код „окна Св. Петра“ и има висину од 100 (265) м. Траг ове исте терасе јасан је изнад села Вукашиновца и северно од Грејача. Виша тераса, од 125 (300) м одржала се северно од Грејача. и око Алексинца где је висока 135 м.²¹¹ На њеном темену леже нижи крајеви села Мозгова, а изражена је и око села Добрујевца и Горњег Крупца. Ова је тераса очувана и код села Миљковца где је на сектору Страже висока 330 м и усечена у шкриљцима. Највиша флувиоденудациона тераса одржала се фрагментарно. Запажа се код села Црног Кала и терме Топила. Она на јужној падини Буковика и северно од Кравља достиже 470 односно 466, на Венцу 430, а изнад темалних извора 401 м.²¹² Изнад села Бована, на Странама она је такође висока око 400 м.²¹³

На теменима тераса са растреситим земљишним покривачем су најбољи зирати, а на њиховим одсецима сем ратарских површина и виноградња и воћњаци. Стеновите терасе на шкриљцима и кречњаку су најчешће под ретком храстовом шумом. За распоред привредних површина од много мањег значаја су делимично очуване терасе у долинама Моравиних притока. Оне су углавном под малим баштама са поврћем. Од њих најчешћа је рецентна тераса од 5 м. Ова тераса код села Краљева, као што је напоменуто, на апс. висини 210 (8—10) м изграђена је у лесу.²¹⁴

Језерских подова на котлинском оквиру има местимично очуваних у нивоима од 520—530 и око 580 м. Под од 520—530 м са језерским седиментима најбоље је изражен на левој страни Топоничке реке изнад њене клисуре где је делимично усечен у кречњацима. На јужној падини Буковика представљен је ртовима²¹⁵ поглавито на Дреновачкој коси где је као и на топоничком сектору под шумом. Виши под од 580 м јавља се спорадично, а одржао се комадним заравнима обрастим шумом изнад села Пруговца, на Главчини у области Голака и другде.

Крашки рељеф је распрострањен у вишем делу добрујевачког басена, око Топоничке клисуре као и на њеној левој страни према селу Церју. На крашком рељефу су углавном шуме друштвене својине и мањи приватни забрани. По начину искоришћавања привредних површина, ови терени представљају сточарске зоне. Од мањег је значаја искоришћавање кречњака као грађевинског материјала и сировине за производњу креча. Кречњак као грађевински материјал експлоатише се у већој мери у каменолому Шиљати камен на излазном делу Топоничке клисуре. Креч се производи у већини насеља добрујевачког басена.

За проучавање пејзажних карактеристика и искоришћавање земљишта, од значаја су и облици рецентног рељефа. Сем процеса меха-

ничког распадања стена на оголелим странама високог обода и у клисури Топоничке реке те клизних терена на сектору Алексиначког Бујмира (услед чега је измештена железница од Алексинца према Житковцу) и осталом моравском рову, најраспрострањенија је појава ерозије тла. Њом су нападнута и земљишта на неогеном рељефу и терени са продуктивним покривачем на кристаластим шкриљцима и другим површинским седиментима. Микроерозија се интензивно развила под високим ободом, где су честе и дубоке дисекције којима је потпуно уништено обрадиво тле. Такви процеси убрзане ерозије типични су на оголелом рељефу снажне енергије изнад гробља села Црног Кала, затим код села Рујишта и на осталом ободу Буковика и Послоњских планина. Рецентни ерозивни облици јаруга јављају се и у долини Топоничке реке. У басену св. Николе и код терме Топила, јаруге су усечене у карбонским и неогеним седиментима. И ови облици млађег стадијума развитка могу се асанирати.²¹⁶

На ерозивним теренима земљиште се користи поглавито за слабе утринске пашњаке. На земљиштима мањег нагиба у својини земљорадничких задруга везивање растреситог земљишта под Буковиком врши се затрављивањем детелином, а на страни Послоњских планина у ражањској удолини подизањем малињака. У оба случаја сем спречавања ерозије постижу се и знатни економски ефекти.

У недостатку метеоролошких осматрања, термичке прилике микроклиматских погодаба могу се окарактерисати само познатом констатацијом, да су због вишег терена температуре нешто снижене те да као такво ово подпланинско подручје пружа повољније услове за развој вегетације у поређењу с моравским рејоном. Чистоћа ваздуха, испуњеног шумским дахом, погодује и боравишном туризму. Због тога у Миљковцу и другим селима сектора Топоничке реке, градско становништво проводи летњи одмор. Између осталог у овдашњим висинским селима проводе годишњи одмор и посетиоци из Београда.

Средње месечне и годишње висине падавина у Мозгову од 1959. до 1961. год.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Свега
34	36	34	63	78	61	57	38	36	52	66	52	607

Мада прима годишње исту количину талога као и моравски рејон, Подбуковичко-добрујевачко-топоничко подручје у распореду падавина показује изразите разлике. Оне су, као што показују и подаци кишомерне станице у Мозгову (Н = 330 м), уочљиве и током летње половине године. Ми смо их запазили и на терену. Док је, нпр., од 9 до 12. VIII 1964. г. у Нишу и моравском рејону Алексиначке котлине, стално се излучивала обилна киша, од које је настало захлађење које је потсећало на јесење време, у Мозгову и осталим селима највишег подбуковичког насеобинског појаса, киша готово није падала. Тек 14.

VIII слабија киша оросила је атар Црног Кала, док се истовремено у знатном интензитету с дужим трајањем излучивала у атару Рутевца и другим моравским селима.

Број дана са „корисном кишом“ је релативно мали. Годишњи број кишних дана $\geq 10,0$ мм износи 21. Он је само нешто већи од годишњег броја дана са снежним падавинама $\geq 0,1$ мм којих има 17.

Зоналне разлике у распореду талога видно се одржавају на аграрну производњу и приносе пољопривредних култура. Преко тога, оне се испољавају и на понуди и тржишној цени на алексиначкој и нарочито на нишкој пијаци. Скоковит распон цена, каткад директна последица неједнаког распореда талога у северном подручју јужног Поморавља или зоналног уништења летине градом, позната је појава на нишкој пијаци. При оваквом режиму падавина, с немогућношћу увођења наводњавања на подпланинским зиратима, при јакој зависности аграрне продукције од распореда и начина излучивања падавина, савремена оријентација пољопривреде ка специјализацији је успорена. Мешовито привређивање је још увек распрострањена појава јер пружа више сигурности у непогодним условима поднебља. Појаве суша умањују приносе житних култура и до 30%. Године 1964., нпр., у атару Миљковца и околних села домаћинства која остварују просечан принос од 3.000 кг пшенице са својих жетвишта, нису добила ни 2.000 кг.

У подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју, у поређењу с моравским рејоном, постоје извесне разлике и о утицају ветрова на пољопривредну производњу. Према обавештењима на терену, источни ветар „кошава“ дува већом јачином у рано пролеће и с јесени, најдуже 20 дана. Суши земљиште и тиме припомаже орању, а гомилањем снега с пролећа доприноси натапању земљишта те и припремању сетве. Међутим, током зиме, када дува без снега, може замрзнути и упропастити усеве. Северни ветар се осећа током целе године с трајањем до 5 дана. Леги је слаб и освежавајућег дејства, док зими доноси мразеве. Негативно утиче на пољопривреду јер у топлијој половини године „растегрује кишу“ и каткад доноси град. Ветар северозападног правца „Прекаш“ најчешће се јавља у априлу, када се „укрштају ветрови“. Хладноћом проузрокује касне мразеве који наносе штету раним усевима, воћњацима, виноградима и детелини која се први пут засејава. Дешава се да од тог ветра „зазебе“ и кукуруз. Јужни ветар је најизразитији упролеће када топи снег, развија гору и доноси талог.

Подбуковичко-добрујевачко-топоничко подручје одводњавају, сем Сокобањске Моравице, Катунска и Топоничка река као и неколико мањих токова.

Слив Катунске реке је симетричан троугластог облика. Површина слива износи 77 кв км. Коefицијент отицања је 0,36. Слив Катунске реке, чија саставница Светостеванска река постаје од јаког крашког врела, развијен је на јужним огранцима планине Озрена и Лесковица. Воде Катунске реке, која се под тим именом назива од става Пруговачке и Светостеванске реке, користе се за погон примитивних млинова и неколико ваљавица и стругара, као и за наводњавање вртова. На дужини од 13,25 км тока чији пад износи 236,2 м на-

лази се 28 постројења са укупно 172 КС бруто, али су од изразитијег привредног значаја само десетак постројења. Према старијим подацима Катастра водних снага IV, искоришћавање дужине тока износи 71% а искоришћавање пада 76%. Рационалност коришћења пада је 62%.²¹⁷

Слив Топоничке реке је издужен, повијен и прилично симетричан. Површина слива износи 200 кв км, а коефицијент отицања 0,36. Слив је развијен на јужним падинима планине Озрена и Девице. При изласку из клисурастог горњег дела тока у Голаку, испод села Лабукова, Топоничка река прима знатнију количину воде од једног крашког врела. До овог врела, докле јој се ток зове Сувом реком, просеца скрашћене кречњаке због чега вода понире и поново се јавља у речном кориту. Воде Топоничке реке користе се за погон већег броја примитивних млинова, једне стругаре и једне ваљавице. Наводњавање је од малог значаја и ограничено је на местимична натапања ливада и вртова. По поменутиим подацима, на 39,0 км дужине тока, чији пад износи 461,8 м, налази се 45 постројења са укупно 429 КС бруто. Ова постројења, од којих се изразитије у привредне сврхе користи око 80%, искоришћују дужину тока са 62%, а пад око 47%. Рационалност коришћења заузетог пада износи 73%.²¹⁸

Остали мањи токови настају од развијенијих изворишних челенки са јужних страна планине Буковика. Међу њима најдубље је усечена Бршка река која потиче са мозговачког дела Буковика и, протичући између Бељевине и Џонцуле, улива се у Моравицу. Већина мањих токова се одржава и током лета, а местимично се искоришћују за наводњавање вртова и напајање стоке. Неки токови у подбуковичком рејону, на униформном неогеном терену, означавају синоре сеоских атара. Дреновачки поток, нпр., чини границу између атара Мозгова и Црног Кала.

Од већег значаја је и искоришћавање подземних вода. Издан је углавном нагнута правцем пада топографске површине, ка Јужној Морави и њеним десним притокама. Вододржљиви хоризонтални глиновити неогени седименти у подбуковичком рејону су обично на мањој дубини. На њима се у младим долинама, које становништво назива и „валогаме“, образује плитка издан. Она је и током лета прилично обилна водом те се у сеоским атарима срећу поред бунара и ђермови. У мозговачком пољу на неогеном долинском рељефу земљиште је местимично добре влажности и на њему су детелишта, а наилази се ина вртове који се заливају водом из ђермова. Ту је издан дубока 1,5 м. На влажнијем земљишту бујног је раста и шумско дрвеће. Један брест на ораници Тозе Ђурчића у Мозгову, стар 50 година, достигао је обим с пречником 2 м. И у атару Рујишта, у неогеним долинама, издан је на дубини 1,5, ређе до 2,5 м. У атару тог села, ђермовима се такође наводњавају вртови. Због плитке издани, у подбуковичким селима бунара има и на пољским појатама. Обично су на оградама између појата суседних власника. Као у селима, и ови бунари међаши имају надстрешне капке и увек обилују водом.

Села подбуковичко-добрујевачко-топоничког подручја за домаће потребе служе се водом са бунара, извора и чесама. Међутим, за раз-

лику од појатских, бунари у сеоским двориштима најчешће користе изданску воду са веће дубине. Они су дубљи, јер су се више насеља локализовала на теменима распљоштених плавина састављених од порозног дробинског материјала. У Мозгову, Црном Калу и неколиким другим насељима, бунари су дубоки десетак а неки и до 18 метара. Иначе, и у селима бунари су често на оградама дворишта; то омогућује да се водом с једног користе два суседна домаћинства. У селу Ражањском Липовцу, неки пак бунари су на оградама с уличне стране. Тиме је омогућено да се свако водом може услужити те не постоје сеоски бунари. У насељима добрујевачког басена становништво се у већем обиму служи водом бројних извора и крашких врела*, а у Миљковцу и још неким селима топоничког субрејона, сем бунарском и водом са сеоских чесама доведеном са каптираних извора.

У подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју, обрадиво земљиште чине углавном хумусна тла и гајњаче, а на планинским падинама подзоласто и скелетоидно земљиште. На глиновитим хоризонталним језерским наслагама, продуктивни слој је моћности 1—1,5 м.

Разноврсношћу педолошких типова и варијетета истиче се једино подбуковички рејон. У њему су распрострањена поглавито она тла, која су заступљена у врло пространом атару Мозгова. Становништво тог села разликује четири варијетета смонице: дру, плаву, камениту и грочату. Прво земљиште је у потесу Гајево, друго у потесима Средње поље и Китица, треће у потесу Варница а четврто у потесима Кладенчић, Бели Брег и Планиште. У атару Мозгова иловичасто земљиште је у потесу Слатина, пескуша у Средаку и Дебелом лугу као и горњем делу Кладенчића, ретка пескуша под виноградима на Церовачкој и Дреновачкој коси. Растресита црница је распрострањена у долини Пуљанске реке, а гајњача на крчевинском земљишту под Буковиком. На падинама те планине преовлађује подзоласто и скелетоидно земљиште или се јавља потпуно оголела стеновита подлога. То је шумско земљиште или камењар из чијих се матичних стена вади „зидарски камен“.

Земљиште најбољег квалитета у читавом подручју је растресита црница. Оно даје знатне приносе и без ђубрења. У атару Мозгова, пољопривредно земљиште званично је класирано у 7 категорија. Главнина земљишта обухваћена је првим класама. У прву су увршћена повртарска тла, другу земљишта на осталом долинском дну Мозговачке и Пуљанске реке, трећу потес Средње поље, четврту потеси Гајево, Кладенчић и Бели брег. У петој је виноградарско земљиште на

* По **Ј. Цвијићу**, **Врело** под Испосницом манастира Св. Стевана на јужној страни Лесковика избија из дијаклазе кречњачког одсека и из кречњачке плазине, мало ниже од одсека. Оно даје 1,1 м³ воде у секунди. Богата раствореним кречњаком, вода овог врела око својег корита сталожила је огромне количине бигра, који гдегде иде и до 35 м висине изнад данашњег нивоа воде. У селу Станцима издубљено је у тој висини 10—15 вештачких окапина, које су раније служиле као станови, а затим се користиле као наслони и подруми (**Ј. Цвијић**, **Извори**, тресаве и водопади у Источној Србији, Глас СКА LI, први разред 18, Београд 1896, с. 28—29).

Церовачкој коси, шестој папњачко на Падини, а седмој шумско на Буковику.

Становништво у насељима подбуковичко-добружевачко-топоничког подручја је мањим делом стариначко, а главнином досељеничко. Сем топличке, динарске, власинске, запланске и јужноморавске миграционне струје, досељеници припадају такође косовској, тимочкој и миграцији из суседних крајева. Динарски досељеници старијег слоја, насељени су пре 1833. г., а млађег су колонисти из девете деценије прошлог века. Неки динарски родови, као нпр. Цветановићи у селу Јасењу, досељени су из Херцеговине. Тимочки досељеници од Бољевца и Зајечара, као и они из суседних крајева (поглавито од Сокобање) насељени су непосредно по ослобођењу од Турака и око средине 19. века.

За турске владавине, због историских и економских узрока, већина досељеника насељена је појединачно. И у овом делу Алексиначке котлине, заузимање земље вршило се поглавито слободним крчењем. До тридесетих година прошлога века велики комплекси плодног земљишта били су под коровом и шибљем (највише „глождак“) на запустелом сеоском земљишту („пусталија“). Мозговачки стариначки род Луковци „позивао“ је досељенике да се насељују и на њиховој земљи. Дошљацима је уступана земља у трајну својину, када својим радом покажу да су добри земљорадници. Илија, родоначелник Ђурчића у Мозгову, као досељеник био је један од чобана који су чували 300 оваца старинаца Луковаца, а када се истакао као добар радник и поштен човек за „ваљану службу“ добио је имање величине 34 ха.

Ограђивање ораничних крчевина вршило се, углавном, укопавањем камена и јарака или стављањем ограде од мотака. Шуме су омеђаване засецањем дрвета у виду крста („забељено дрво“). И у овом делу Алексиначке котлине, већина села са својим зиратима била је ограђена оплетеним прућем и трњем. Свако домаћинство, сразмерно броју пореских глава, било је дужно да се стара о одржавању одређеног дела сеоске ограде. На тој огради налазило се онолико капија, колико је улаза путевима у село. Села су се ограђивала да би окућнице и зирати били одвојени од слободне пољске утрине. На пространим утринама стока се напасала и без чобана. Овдашње утрине обилевале су добром пашом и звале су се „царине“ јер се на њима стока одлично товила („царовала“). Село Мозгово је, нпр., имало пет „вратница“, на пет селу приступних путева. Данас се у том селу ранији главни улаз зове *Селска вратница*, а према Бобовишту *Бобовишка вратница*.

А. Бројно кретање становништва у насељима Подбуковичко-добрујевачко-
-топоничког подручја

Име насеља	Број становника према попису						Индекс		
	1816	1910	1921	1948	1953	1961	1953 1948	1961 1948	1961 1953
Алек. Бујмир	87	432	434	580	587	640	101.2	110.3	109.0
Алек. Рудник	—	—	—	1074	2151	2461	200.3	229.1	114.4
Брадарац	—	569	816	721	742	730	102.9	101.2	98.4
Вакуп	307	567	592	612	637	677	104.1	110.6	106.3
Букашиновац	231	680	781	831	851	849	102.4	102.2	99.8
Глоговица	144	601	551	734	723	310	98.5	110.4	112.0
Делиград	167	426	395	492	436	437	93.3	88.3	89.9
Јасење	95	379	311	346	347	324	100.3	93.6	93.4
Краљево	185	781	648	1034	1087	1206	105.1	116.6	110.9
Липовац Раж.	73	230	406	382	396	412	103.7	107.9	104.0
Мозгово	494	2485	3380	2664	2766	2728	103.8	102.4	98.6
Послон	128	474	597	667	668	625	100.1	93.7	93.6
Прасковче	77	565	565	773	822	748	106.3	96.8	91.0
Рујиште	157	707	631	872	831	828	101.0	95.0	94.0
Суботинац	342	1502	1426	1691	1826	1939	108.0	114.7	106.2
Црни Као	122	695	680	829	822	754	99.2	91.0	91.7
Чубура	61	292	265	324	343	309	105.9	95.4	90.1
Бели Брег	—	415	424	611	598	577	97.9	94.4	96.5
Доњи Крупац	—	449	450	637	669	679	105.0	106.6	101.5
Добрујевац	204	596	585	750	780	730	104.0	97.3	93.6
Катун	232	813	780	937	1008	980	107.6	104.6	97.2
Липовац Алек.	196	699	673	831	896	787	101.7	89.3	87.3
Пруговац	99	483	478	670	690	664	103.0	99.1	96.2
Станци	163	497	480	609	595	587	97.7	96.4	98.7
Црна Бара	115	336	272	350	334	307	95.4	87.7	91.9
Берчинац	—	166	223	227	234	254	103.1	111.9	108.5
Веле Поље	—	713	790	1072	1120	1143	104.5	106.6	102.1
Кравље	—	846	820	1034	1083	1024	104.7	99.0	94.6
Миљковац	—	423	504	639	648	565	101.4	88.4	87.2
Паљина	—	429	476	654	639	628	97.7	96.0	93.3
Палиграце	—	409	500	742	772	726	104.0	97.3	94.0
Церје	—	740	792	935	982	917	105.0	98.1	93.4

Б. Бројно кретање домова и домаћинстава у насељима Подбуковичко-добружевачко-топоничког подручја

Име насеља	Стање према попису					Просечно становника на 100 домаћинства			
	18'6	1910	1921	1948	1953	1961	1948	1953	1961
Алек. Буџмир	14	68	71	113	122	129	513	481	496
Алек. Рудник	—	—	—	651	863	1107	165	249	222
Бадарац	—	21	27	127	142	149	526	523	490
Бачун	42	104	102	128	141	170	478	452	393
Вукосинчарац	22	109	117	167	167	182	498	510	466
Глоговина	22	102	111	165	169	194	445	423	418
Делиград	26	67	70	99	104	110	497	467	397
Десње	14	36	50	63	70	79	509	496	463
Кедрово	30	109	126	194	229	277	523	494	435
Личевац Ражањ	12	24	49	77	92	84	496	483	490
Мостово	64	232	390	519	529	553	513	513	491
Чапон	19	61	72	120	122	123	517	506	470
Прасковче	14	79	93	159	170	179	486	484	440
Рвиште	25	104	103	178	181	185	490	487	443
Саботинац	42	214	240	228	402	448	516	454	433
Цвни Као	18	23	28	164	160	179	505	514	444
Чубура	9	43	40	64	68	69	506	504	448
Води Брег	—	50	63	106	112	123	576	534	451
Дави Крупац	—	56	68	117	126	141	544	531	482
Добружевац	24	91	96	124	145	155	569	538	471
Катун	28	126	143	192	223	227	488	442	414
Личевац Алек.	27	108	106	152	163	155	576	550	503
Пруговац	13	68	79	128	122	142	523	523	463
Станиц	26	83	80	108	122	123	564	438	477
Трпа Бара	15	51	42	59	61	63	593	548	487
Берчинац	—	25	29	39	48	56	582	488	454
Веле Поље	—	93	110	191	212	241	561	586	474
Кравље	—	85	109	172	175	175	691	619	535
Миљковац	—	53	65	112	126	121	571	514	467
Паљина	—	46	61	109	121	130	690	528	433
Палиграде	—	50	69	125	139	157	594	555	462
Церје	—	80	92	142	167	165	658	588	556

Статистички подаци пописа кретања становништва и домова односно домаћинстава у времену од 1846. до 1961. год., за раздобље од 115 година, показују да се већина насеља постепено развијала и знатно увећала. Бројем становника седмоструко се увећао Алексиначки Буџмир, а шестоструко Пруговац и Краљево. Село Прасковче има девет пута више становника, јер је територијално срасло са засеком Манастирско.

Међутим, у времену после другог светског рата стално иселјаванье становништва и из овог подручја, видно се одразило на насеобинску стагнацију па и бројно опадање. Ова појава је, с обзиром на величину села, изразитија него у моравском рејону. Она је разумљива, јер села подбуковичко-добружевачко-топоничког подручја још се нису изразитије одала ужој привредној оријентацији и специјализацији, а

имају, већином, и мање плодне атаре од моравских села. Но, и у овом подручју одсељавање становништва је често одраз тежње за бољим животом у оближњим и другим градским насељима. Одливање становништва Послона, Рујишта, Црног Кала и Чубуре управљено је поглавито у Ражањ, а Алексиначког Липовца и других села у Алексинац. Перманентна депопулација најизраженија је у старом Јабуковцу или Делиграду. Она се објашњава и тиме, што из Делиграда омладина у знатном броју одлази на школовање у градове где се и настањује. Из тог насеља и већина девојака прелази у оближње вароши где се удаје, најчешће за занатлије. Због свега тога, од садашњих стотинак кућа за 10 година остаће само десетак. У школској 1953/54. год. у Делиградској основној школи било је 62 ученика, 1961/62. год. 49, а 1965. само 37.

Опадање броја становништва видно се одразило и на бројно смањење чланова самих сеоских домаћинстава. Овдашња газдинства најчешће имају само 4 чланова. Недостатак радне снаге, с обзиром на величину поседа, и у подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју постаје озбиљан проблем савремене руралне економије.

Од оваквих општих карактеристика демогеографских структура, изузетак у овом подручју чини рударска радничко-службеничка насебина *Алексиначки рудник*. То је ново насеље градског типа које се бројем становника двоструко увећало за последње две деценије.

Објављени статистички подаци о величини земљишног поседа из 1961. год. показују, да је у подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју најраспрострањенија категорија поседа од 5 до 10 ха, јер преовлађује у 14 од укупно 32 села. У осталим насељима заступљене су у истом односу категорије поседа 1—3 и 3—5 ха. То значи, да је у насељима овог подручја главнина газдинстава са укупном поседовном површином која одговара *већим поседима*, што би, с гледишта тог економског показатеља према броју чланова домаћинства, било сасвим довољно и за разноврсну домаћу и за специјализовану тржишну производњу.

Међутим, стварне економске производне могућности газдинстава са већим поседом (5—10 ха) су у обрнутом односу према величини поседа, јер су атари таквих насеља у највишој подпланинској зони или у басенима речних сливова са слабо продуктивним обрадивим земљиштем. У 6 од укупно 8 села добрујевачког басена, преовлађује посед од 5 до 10 ха, али су та насеља, чије становништво главне новчане дохотке остварује од сточарства и производње креча или продаје шумског дрвета, економски слабија од земљорадничких села подбуковичког рејона с доминантним малим (1—3 ха) и средњим поседом (3—5 ха) који од свеукупне поседовне површине са 70 до 80% обухватају квалитетно обрадиво земљиште. Берчинац и Паллина, насеља топоничког субрејона, имају главнину домаћинстава са већим поседима, али остварују новчане дохотке приближно подједнако од воденичарства и продаје шумског дрвета као и од аграрне производње са својих слабо продуктивних ораница. Највиша села подбуковичког рејона, — Моз-

гово (село најпространијег атара у Алексиначкој котлини) и Рујиште, имају највећи број газдинстава са поседом 5—10 ха, али је велики део њиховог атара на падинама планине Буковика; то је, као што је речено скелетиодно земљиште на стеновитој подлози. Сличан је случај и са планинским селом Церјем, које има велики атар те је и већина газдинстава са крупним поседом (10 и више ха). Ипак, Церје је економски слабије насеље, јер његово становништво још увек живи од екстензивног планинског сточарства и продаје шумског дрвета. Експлоатација шума је од мањег значаја јер се и из приватних забрана, ради спречавања ерозије тла, може користити поглавито шикара и то са дозволом и у ограниченом обиму.

Пољопривредно становништво према величини земљишног поседа
у Подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју

Име насеља	Величина поседа					
	0,05 до 1,00 ха	1,01 - 3,00	3,01 - 5,00	5,01 - 10,00	10,01 и више ха	без поседа
Алск. Бујмир	5	71	146	272	30	—
Алск. Рудник	—	—	—	—	—	7
Градарац	24	164	179	228	19	—
Вакуп	20	80	75	69	9	9
Вукашиновац	43	291	239	119	—	3
Глоговица	41	261	197	68	—	17
Делиград	17	115	133	115	10	2
Јасење	8	78	103	100	2	—
Краљево	21	141	199	179	18	12
Липовац Ражањ.	10	111	155	73	—	1
Мозгово	56	340	580	881	325	36
Послон	8	169	185	160	19	—
Прасковче	28	308	188	87	2	15
Рујиште	45	184	205	291	35	8
Суботинац	41	291	286	231	10	17
Црни Као	26	177	222	203	28	24
Чубура	6	83	77	61	—	16
Бели Брег	4	91	206	206	39	3
Доњи Крупац	19	141	211	225	66	—
Добрујевац	6	111	202	265	39	3
Катун	54	238	259	222	38	24
Липовац Алек.	12	74	150	327	193	4
Пруговац	25	92	144	279	89	—
Станци	17	149	153	197	39	—
Црна Бара	—	14	44	148	89	—
Верчинац	14	55	43	77	20	—
Беле Поље	44	353	275	224	29	3
Кравље	11	151	219	415	105	7
Миљковац	9	151	148	100	—	13
Паљина	8	69	127	194	56	3
Палиграце	20	196	180	236	26	5
Церје	2	90	86	248	305	3

Ако се апстрахује статистичко, у ствари привидно постојање великих поседа, сида се општом констатацијом може истаћи да подбуковичко-добрујевачко-топоничко подручје карактерише се поседовним поретком „средњака“, тј. газдинстава која имају 3—5 чланова а поседују 2—3 ха обрадивог земљишта. Аграрном реформом у социјалистичкој Југославији било је обухваћено само неколико домаћинстава са крупним поседима у Делиграду, Јасењу, Вукашиновцу и још неким селима.

Беземљашка сеоска домаћинства овог подручја чине, углавном, радничке и службеничке породице настањене у насељима најближим Алексинцу, Ражњу и Тунику (Вакуп, Глоговица, Краљево, Рујиште, Чубура, Прасковче) или породице рудара Алексиначког рудника (Рудник, Краљево, Мозгово, Суботинац, Црни Као). У економски слабом селу Миљковцу, чије је становништво у капиталистичкој Југославији бројно одлазило у градове радећи разне послове (покућари, послужитељи) или се укључивало у могућу државну службу (паидури) има и пензионисаних лица која издржавају породице само од личног дохотка.

* * *

По основном производном карактеру подбуковичко-добрујевачко-топоничко подручје је *ратарско-виноградарско-сточарска* област. По привредној оријентацији и структури тржишне производње у овом подручју разликују се подбуковички рејон и добрујевачки и топонички субрејони.

У подбуковичком рејону ратарство је најважнија пољопривредна делатност. Монокултурни засади главних ратарских култура, пшенице и кукуруза, на прегнантним терасима вишег неогеног терена, највећег су пространства на сектору пута Суботинац—Мозгово као и дуж пута Мозгово—Црни Као. Крушна аграрна парцелизација блоковског система потеса битна је пејзажна одлика атара Мозгова. Физиономију осталих сеоских атара готово на свом пространству подбуковичког рејона карактерише разнолик („шарени“) пејзаж.

Сем система потеса искоришћавање земљишта у атару Мозгова и другде, врши се на „исцрпљеном“ земљишту у дужем временском интервалу. У потесу Кусјак где су „јесењске појате“ пре десетак година били су виногради који су разоравањем преобраћени у оранице. Од 1962. год. ти зирати су престали да се обрађују и на догада ратарском земљишту отпочели су се подизати воћњаци. Између јабука и крушака посађена је трава која се не коси него служи стоци за попасу, јер су воћњаци на домаку сточарских појата. Овакво искоришћавање земљишта одржаће се вероватно до 1970. год. када ће воће бити посечено а засадиће се детелина. Сматра се да ће она добро успевати на релативно влажном тлу Кусјака и да ће враћајући плодност земљишту потпуно га припремити за нове заседе винове лозе.

И у подбуковичким селима, која се истичу производњом жита, пшеница се почела гајити на већим површинама тек почетком нашег века. У атару Мозгова, она је у највећим данашњим житним поте-

сима уведена тек од двадесетих година. И најимућнија мозговачка домаћинства у балканској Србији сејала су на већим површинама само кукуруз, јечам и овас. Те житне културе род Ђурчића је засејавао на површини од 35 ха, а пшеницу само „за квасац“. Старо семе пшенице, добављано и из Бугарске, умногоме је замењено високородним сортама, а широко је уведен и хибридни кукуруз. Приноси још нису задовољавајући, јер се кукуруз наводњава само из речних токова и то на местима где теренске прилике омогућују гравитационо заливање. На сектору Делиграда и неким другим од високородних пшеница није могла бити уведена једино „талијанка“, јер снажна кошава однаша снежни покривач те јој семе измрзне. Ивицом њива са кукурузом поред путева у атарима бројних села (Послон, Црни Као, Рујиште и друга) природне оgrade представљају праволинијски засади „турске метле“ (сирак) која се вишеструко користи и у домаћинству. Висока чланковита стабљика служи за огрев, класали део за израду метли, а зрнелњем из њега храни се живина.

Убирање двоструких производа са исте аграрне површине, једна је од даљих карактеристика искоришћавања земљишта у подбуковичком рејону. Сем познатог сејања сачме као крмног биља на разораној стрњици, што је најчешћи случај на жетвиштима Мозгова особито кишних година, нека домаћинства уобичавају да на истом зирату са пшеницом једновремено засаде и детелину. У таквим мешовитим засадима детелина доспева за једно кошење с релативно добрим приносом.

Машинска обрада земљишта са дубоким орањем почела се вршити по оснивању сељачких радних задруга. По њиховом расформирању, новоформиране економије, од којих међу првима делиградска и мозговачка, отпочеле су кооперирати са индивидуалним произвођачима. Већ 1960. год. 80% ратарског земљишта орано је трактором. Последњих година жетва комбајнима у широкој је примени и у атарима села више подбуковичке зоне, а нарочито Мозгову. Кооперација је постала неопходни облик сарадње пољопривредних економија и индивидуалних произвођача. Огледа се не само у односу на машинску обраду земље већ у снабдевању пољопривредника ђубривом, семеном и плавим каменом.

Производња индустријских биљака чини основу валоризације ратарства. Главне експортне индустријске културе су: дуван, репа семењача, сунцокрет и шећерна репа. Изузев на сектору Делиграда, где се 1962. год. престао да гаји, дуван је уведен готово у свом осталом делу овог рејона. На већим површинама саде га многа домаћинства и у атарима зоне највиших насеља (Рујиште, Црни Као, Послон, Ражањски Липовац). У долини Моравице дуван се од 1964. год. на већим површинама засађује до саме суподине Буковика. То је ситнолисни и крупнолисни дуван („просечан“ и др.) доброг квалитета. Производња репе семењаче такође је економски значајна. Ова производња је заступљена у насељима око Алексиначког Рудника, на сектору Делиграда као и у Црном Калу, Чубури и још неким селима. Унапређењем руководи Семенска станица у Алексиначком Руднику. Она откупљује и извози семе шећерне репе и у иностранство. Сунцокрет гаје поглавито

села под Буковиком и у околини Ражња која производе и шећерну репу (Чубура, Послон). Село Прасковче је 1965. год. увело сунцокрет као другу културу на ораницама са којих је пожњевена пшеница. Овако двоструко искоришћавање истих зирата заступљено је и у Чубури и другим селима. Од осталих индустријских култура, гаји се једино конопља и то искључиво за домаће потребе. Под њом су релативно мале површине влажнијег земљишта. Таква су конопљишта у долинама Пуљанске и Мозговачке реке у атару Мозгова затим Селске реке у атару Црног Кала и другде.

Производња сточног крмног биља заступљена је, на већим површинама, на економијама, а на мањим и поседима индивидуалних произвођача. Гаји се углавном детелина под којом су највеће површине у комплексима разораних ранијих сеоских утрина. У атару Црног Кала задружна детелишта обухватала су и до 200 ха. У атару Суботинца детелина се делимично наводњава, а у атарима осталих насеља засађује на влажнијем земљишту. У најновије време крмно биље почиње се гајити и на зиратима традиционално житних ораница. Проширавањем површина под крмним биљем аграрни пејзаж се видно почео трансформисати, али је ова производња још увек од малог економског значаја.

Повртарска производња само у неким селима задовољава потребе сеоских домаћинстава. Она је од најмањег значаја у ратарству, јер се поврће гаји једино у малим баштама поред токова и испод извора. „Градине“ поред Моравице и у долини Пуљанске реке наводњавају се ђермовима и вадама. Веће баште у атару Мозгова, засађене 1940. год., су под паприком, купусом, парадајзом, луком и кромпиром. У мањим баштама у долини Церовачког потока и Бршке реке, у атару истог села, преовлађује паприка. У Црном Калу и осталим селима више зоне, кромпир је главна повртарска култура. У висинска насеља под Буковиком, долазе сељаци из околине Гроцке и за потребе својих домаћинстава купују кромпир (1964. год. 1 кг 30 динара). Подунавски сељаци, купци овдашњег кромпира, такође производе кромпир, али га они продају на београдском тржишту док је млад по релативно високој цени. Бостан, у мањим количинама и за продају на тржишту, производи једино село Послон.

Виногради у подбуковичком рејону највећим делом су засађени у крчевинским зиратима. На ранијим и новим површинама, подбуковички виногради су данас сконцентрисани у две велике виноградарске зоне. Нижој, која се пружа од узвишења Делиграда и виса Бели камен до Алексинца, и вишој, која се протеже од села Послона, преко Ражањског Липовца, до Мозгова и Суботинца.

Виногради са домаћом „питомом лозом“ били су, по захтеву турских власти, „на окупу“ на Церовачкој и Дреновачкој коси. На првој је сем алексиначких и више сокобањских села имало своје винограде. Заједнички виногради појединих села били су ограђени и у њих се улазило на једну капију. Винограде на Церовачкој коси од алексиначких села имали су: Мозгово, Суботинац, Ђићина, Бобовиште, Бра-

дарац и Рутевац. Остала села (Јабуковац, Вукашиновац, Јасење, Пра-сковче, Црни Као, Липовац и Рујиште) имала су заједничко виногорје на Дреновачкој коси. У виноградима са старом лозом постојали су „по друми“, — земунице озидане каменом и покривене прућем од лозе са дрвеним бравама („штенци“). Те су пивнице служиле за оставу бачава и винских бурића. Једна оваква делимично очувана пивница постоји данас у потесу Церовачки поток. За време турске владавине, вино из подбуковичког виногорја продавало се хановима у Делиграду, Ражњу и клисури трубаревачкој на сокобањском друму.

По ослобођењу од Турака сеоски виногради су разделени свим домаћинствима на подједнаке делове. По деоби границе су обележене „маторницима“ (олучасти јаркови местимично засађени перуником). И данас има неких винограда омеђаних маторницима са перуником, јер она, пуштајући дубоке корене, спречава ерозију тла на „проношљивим“ местима. Моравска и бањска села имала су своје винограде под Буковицом до 1906. године. Када је те године филуксера уништила и последње винограде са „питомом лозом“ удаљена села почела су продавати своја виноградарска земљишта на Церовачкој и Дреновачкој коси. Већина винограда продата је до 1910. године, откада су моравска и бањска села у својим атарима отпочела засађивати винограде са америчком подлогом. Виногорје на Церовачкој коси у своме атару, откупило је становништво Мозгова. Мозговачка домаћинства купила су винограде од бањских села: Ресника, Врбовца, Трубаревца, Пружнице, Јошанице, Рујевице и од моравских Бобовишта, Тићине, Рутевца и Брадарца. Виногорје на Дреновачкој коси такође је делимично откупљено, али су нека села одржала своја земљишта до данас: Вукашиновац, Делиград, Рујиште и Јасење. У овом виногорју промена власништва вршена је и замењивањем. „Трампа“ се обављала и призељивањем при преласку супружника из једног у друго насеље.

У Мозгову први „угледни“ виногради са винском сортом грожђа „прокупцем“ почели су се подизати од 1924. године и то у потесима поред пољских појата. Одатле су измештени изнад села јер их је уништавала пламењача. Уместо ранијих „подрума“ у виноградима су саграђене колибе („кованице“) које служе као заклон од невремена и намењене су и чувању винограда. Плантажни виногради на великим површинама засађени су 1953/54. године. Подизани су удруживањем неколико домаћинстава.

Под плантажним виноградима са квалитетним грожђем засађено је само у атару Мозгова преко 40 ха. Са око 80 ха осталих винограда, то село има преко 120 ха површине виногорја. Мозгово је у ранијем Срезу алексиначком по производњи грожђа било на првом месту, а данас је то у Алексиначкој котлини. У овом селу нема домаћинства без властитог винограда. У просеку на свако газдинство долази око 30 ара винограда. Најмање површине под виномом лозом индивидуалних произвођача износе око 5 ара, а највеће и до 1,5 ха. Грожђе за извоз откупљује и мозговачка задруга. Виноградарство је значајан вид пољопривредне производње и у осталим селима више зоне под Буковицом.

Оно у тим селима доноси веће новчане дохотке од овчарства, иако су та насеља била раније сточарска.

Воћарство је од мањег привредног значаја, и то једино у вишој зони подбуковичких насеља. У селима на сектору Делиграда воћа никада није било, па га нема ни данас. У самом Делиграду доскора је било само неколико домаћинства која су имала по једну родну воћку. Тек последњих година отпочели су се подизати мањи шљивари. Воћем се становништво Делиграда и околних села снабдева натуралном разменом са воћарима из околине Крушевца. Ради „трампе“ Крушевљани с пролећа доносе колима јабуке и размењују их за кукуруз и пшеницу: „Два кила жита за кило јабука“.

Висинска села Црни Као, Рујиште и Липовац имају добре шљиваре, а Мозгово родне јабукаре. Бивало је да се добије и „по једна кола од једне јабуке“. Поменута висинска села позната су и по производни тражене шљивовице. Од шумског воћа, земљорадничке задруге а нарочито мозговачка, откупљају купине за извоз. На земљишту друштвене својине, највеће површине плантажног воћа су у атару Послона. Те плантаже обухватају око 60 ха земљишта разораних и мелиорисаних утрина, раније захваћених интензивном ерозијом тла. Послонски воћњаци су са крушкама и јабукама, а на знатним површинама подигнути су и малињаци.

И у подбуковичком рејону, сточарство је значајна привредна грана. Већина индивидуалних произвођача сем свињојства бави се товом говеда.

Стање сточног фонда 31. XII 1895. г. у Подбуковичко-добрудском
-топоничком подручју

Име насеља	куча	станов.	коња	говца	бивол	магарца	крупне стоке	свиња	оваца	коза	ситне стоке	коњица
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Алек. Бујмир	76	362	16	144	1	—	161	263	658	131	1102	19
Брадарац	60	394	24	145	—	—	169	320	1163	12	1495	40
Бакуп	86	519	33	156	—	1	190	125	644	460	1229	55
Вукашиновац	83	568	45	222	—	—	267	393	1029	9	1431	57
Глоговица	53	425	18	153	—	1	172	97	419	114	630	32
Делиград	51	325	16	151	—	—	167	262	521	12	795	47
Јасење	40	255	24	137	—	—	161	184	618	10	812	29
Краљево	80	569	52	250	—	—	302	239	1471	280	2040	16
Липовац Ражањ.	26	153	16	60	—	—	76	77	230	66	423	16
Мозгово	257	1911	82	681	—	2	765	2068	4981	379	7428	221
Послон	47	404	18	159	—	—	177	503	960	222	1685	69
Прасковче	87	540	46	258	1	—	305	472	776	140	1388	85
Рујиште	90	525	33	175	—	—	208	251	870	140	1261	96
Суботинац	165	1170	42	468	—	2	512	489	2494	214	3197	94
Црни Као	60	468	28	161	—	—	189	247	1092	200	1539	85
Чубура	23	174	8	70	—	—	78	122	302	74	498	29
Бели Брег	32	331	27	142	—	—	169	249	807	506	1562	26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Доња Крупац	49	310	14	112	—	—	126	129	573	156	358	27
Добрујевац	61	450	49	175	—	—	224	751	1264	119	2134	95
Катуш	104	587	36	222	—	1	259	491	992	210	1683	53
Звињац Алек.	75	548	48	291	—	—	339	372	1510	1064	2946	151
Пруговац	55	340	20	131	—	2	153	89	719	440	1248	98
Станци	63	332	12	139	—	1	152	295	980	317	1592	57
Црна Бара	40	272	26	144	—	1	171	107	647	661	1415	65
Берчињац	19	114	6	26	—	1	33	2	69	22	93	—
Веле Поље	69	475	39	146	—	—	185	250	840	340	1430	27
Кравље	69	694	42	294	—	—	246	127	836	375	1338	6
Киликовац	46	328	24	82	—	1	137	76	323	272	681	22
Назина	37	347	19	83	—	—	102	41	320	213	584	19
Палиграде	36	304	44	126	—	—	170	216	787	211	1214	29
Церје	53	597	24	202	—	—	226	41	798	683	1522	28

Свињогојство се, као што је наглашавано, заснивало на одржавању сточарских кретања и дотовљавању при гоњењу на тржиште. Свиње су теране у ободне планине, Буковик и огранке Озрена и Девице, и пуштане у сампасе да се жири све док се гора не заодене листом. Продавале су се и у Делиграду, где су их куповали сточарски лрговци.

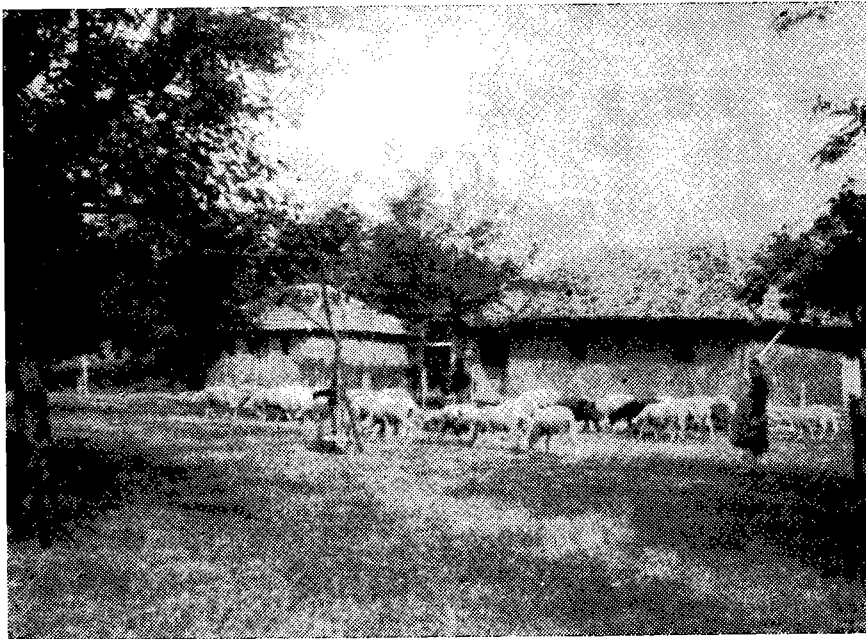
Стање сточног фонда 31. XII 1910. г. у два села ПДТ подручја

Име насеља	коња	говеда	бивола	мага- раца	мазги	свиња	оваца	коза	живине	кош- ница
Глоговица	20	193	—	—	—	209	581	128	1642	21
Суботинац	30	448	—	3	—	413	2389	187	3218	104

Овчарство је имало и до данас одржало већи значај само у Мозгову и Суботинцу. Такав наглашени сточарски карактер Суботинца показује и упоредни преглед, по попису од 1910. год., са селом Глоговицом.

Данашња сточарска кретања обављају се једино сеобом оваца са поља на планинске испаше — од „јесенских“ до „пролећних“ појата. Из Мозгова на испаше планине Буковика, овце се изјављују („истерују из поље“) првих пролећних дана. На планинским појатама бораве до августа, док се у пољу не обави жетва. После жетве стерују се („пуштају у поље“) на стрњике где се напасају. На појатама Буковика, које су у пашњачким пропланцима приватних шума, справља се сир. Пуномастан мозговачки сир је изврсног квалитета. Произвођач Светозар Ђурчић, који је 1964. год. чувао 32. овце, на дегустацији у Београду добио је 1962. г. диплому за најбољи сир у валијама. На пољским појатама ређе се справља сир, али се у њима чувају и свиње и живина. По томе, ове појате имају улогу салаша. Село Суботинац има своје појате на планини Облеј глави. И сточари из тог села на планинским појатама справљају сир, јер су знатно удаљене од села. У осталим насељима, гајење оваца служи искључиво подмирењу домаћих потреба.

Изузев у Мозгову, овчарство је изгубило значај сточарске привреде у свим осталим висинских насељима под Буковиком. Године 1964. око 80 домаћинстава Ражањског Липовца имало је само 250 оваца.

Сл. 2. — „Јесењске“ појате Светозара Ђурчића из Мозгова
(Снимио: Мих. М. Костић)

Савремено сточарство је оријентисано на тов говеда и свиња. На сектору Делиграда гаји се расна стока, полусименталска и сименталска говеда и свиње холандског соја. Бикови се тове ради експортне производње меса, а краве због продаје млека. До 1959. год. из Делиграда се млеко, преко задруге, извозило и за Ниш. Пољопривредник Вукадин Бранковић из Делиграда у кооперацији са задругом годишње произведе вагон меса. У већини осталих насеља гаји се само јунад, јер су краве радна, приплодна и музна стока. У селу Послону и сиромашнија домаћинства тове бар једно, а већина три па и пет бикова. Године 1964. у том и још неким селима, није било домаћинства која од продаје бикова нису остварила 600.000 ст. динара. У селима више зоне под Буковицом гаје се свиње домаћих раса; у Црном Калу „моравке“, а у Мозгову поглавито „шумадинке“.

Продаја бикова и свиња доноси највеће новчане дохотке и економски јачим селима. Од таквих прихода живи главнина домаћинстава не само у Брадарцу, који нема већих површина под виновом лозом, већ и у Послону који се истиче виноградарском и воћарском производњом.

Стање сточног фонда по попису од 1960. г. у ПДТ подручја

Име насеља	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и стоних јунаца	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Алек. Бујмир	120	157	127	424	217
Брадарац	147	192	172	413	227
Вакуп	142	124	125	312	192
Вукашиновац	179	177	164	232	287
Глоговица	183	209	181	363	481
Делиград	105	120	215	234	217
Јасење	70	112	96	213	140
Краљево	216	279	272	622	395
Липовац Ражањ.	83	97	92	170	78
Мозгово	525	710	616	2938	530
Послон	134	195	187	490	180
Прасковче	169	194	181	379	198
Рујиште	188	156	130	484	181
Суботинац	347	446	396	1250	389
Црни Као	166	201	189	785	192
Чубура	69	87	87	129	84
Бели Брег	125	130	75	467	245
Доњи Крупац	140	148	90	658	223
Добрујсвац	151	179	103	529	304
Катуц	207	201	139	475	425
Липовац Алексиначки	158	179	116	444	178
Пруговац	136	216	157	770	188
Станци	119	124	38	432	138
Црна Бара	62	99	60	398	81
Берчинац	51	55	28	85	61
Веле Поље	241	177	149	451	285
Кравље	175	219	161	961	197
Миљковац	119	109	104	265	92
Паљина	126	135	98	253	129
Палиграце	156	161	126	314	249
Церје	163	230	102	803	74

Живинарство у целини је од малог економског значаја. Само у неким селима, као нпр. Рујишту, поједина домаћинства чувају и по 100 пилића.

У подбуковичком рејону искоришћавање шума је од економског значаја једино на планини Буковику. Ниже падине те планине су под слабијом храстовом, а више под добром буковом шумом. У целини претежни део шума на Буковику чини млада гора подигнута на простору ранијих житородних шума. У ранијим шумама свиње су жирене редовно сваке треће године, јер је жир рађао друге или треће године. У тим шумама, домаћинство осредње имућности из Мозгова, када се „објави“, терало је на жир и до 50 свиња. Једновремено, као и неки други облици привредног живота и рада (берба кукуруза, брање винограда, изјављивање оваца) и свиње су скупно теране у планину да се жире у сампасним чопорима. Велики део ранијих сеоских шума на Буковику, на ободу Алексиначке котлине, обшумљен је и безобзир-

ном сечом током протекла два светска рата. Сем изнетог, на овом месту треба нагласити да је месно становништво у првом светском рату морало масовно сећи шуму, јер је по наређењу окупатора Бугара било обавезно свако домаћинство да преда 20 м³ исечене шуме. И у међуратно доба у шумским крчевинама Буковица по пашњацима напасао се и већи број коза, које су наносиле штете обнови шума. Нека домаћинства у Мозгову тада су имала и по 20 коза.

У најновије време приступило се планском газдовању у експлоатацији шума. Голети и крчевински пашњаци Бељевине, где су постојале мандре сточарских трговаца из Македоније (Скопља и других места) у којима се скупљало најмање 500 кг млека за прераду у сир, вурду и друге производе, а пре тога до 1880. године одржавале заједничке бачије Мозгова на Бачевишту и Гајеву, — извршено је систематско пошумљавање. Регенерација шума вршена је засађивањем бора и смрче. Мада је шума обновљена на великом простору, на теренима разривеним убрзаном ерозијом пошумљавању се још није могло приступити јер терен није дрениран и припремљен за пошумљавање. Као што је поменуто, пашњачких пропланака данас има само у приватним забранима око појата где се напасају овце „балканке“ (меринизоване домаће „праменке“).

Букова шума се искоришћава и као огревно и као грађевинско дрво. Шумско газдинство се стара о правилном искоришћавању старе букове шуме која је већ почела да гуши борове саднице засађене 1962. године. Упоредо са сечом буковог, врши се засађивање боровог дрвета те се шуме истовремено и обнављају и регенеришу. Буково дрво за грађу продаје се и на месту где се врши сеча шуме: 1964. год. 6.000 динара 1 м³. Шумско дрво се прерађује у стругарама висинских села (Мозгова и других).

Искоришћавање шума на планини Облој глави је минимално и без изразитијег економског значаја. Та планина је, изузимајући изворишне челенке токова са дубоким долињским усесима, на свом плећатом билу умногоне „истрчена“. У крчевинама су и данас планински пашњаци.

Од осталих привредних делатности треба поменути занатство у Вукашиновцу, Чубури и Рујишту и „дамбашење“ у Липовцу и Чубури.

У тесној економској повезаности са Делиградом, становништво села Вукашиновца за потребе широког залеђа, одало се занатству и истакло у столарској и кројачкој радиности. До 1958. године у Вукашиновцу је било и до 17 столарских и више кројачких и ковачких радњи. Вукашиновачки кројачи и столари снабдевали су својим производима и нека предузећа у Београду („Аутопут“ и др.). Од 1960. год. занатство је почело опадати те су се занатлије, због високе порезе, бројно иселавали. До 1962. год. у Београд се иселило око 60 занатлија који су имали своје радионице. Многи од њих настанили су се стално у Београду где су неки отворили своје радње и подигли куће. У селу Рујишту ради више мајстора који израђују црепуље. Они црепуље разносе по ближим и даљим селима која обилазе воловским колима.

У селу Чубури више породица живи искључиво од разноврсне занатске радиности јер занатство у том селу има приградски карактер према варошици Ражњу. У том селу и Ражањском Липовцу један број домаћинстава бави се „џамбашењем“, — куповином и препродајом стоке и неких сточарских и пољопривредних производа.

Учешће радника у пољопривредној производњи и у подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју је знатно. За разлику од моравског рејона, радништво из овог подручја мање је укључено у индустрију Ниша. Оно већином ради у Алексиначком Руднику, економијама друштвених газдинстава, привреди Алексинца, Ражња и удаљенијих градова ван јужноморавске области. Бројну заступљеност радништва према осталом становништву сеоских газдинстава и радништву на газдинствима као и просторне односе укупно коришћених и ораничних површина, показују резултати пописа пољопривреде из 1960. године.

Насеље	Укупан број газдинстава	Број стапо-вника на газдинств.	Стапо зносељних вап газдинстава	Број пољоприв. радника на газдинствима	Укупна коришћена површина у ха	Површина ораница и блага у ха
Алек. Бујмир	120	598	42	313	665	394
Бвадарац	147	725	49	421	633	460
Бакуп	142	598	115	238	463	232
Бужаниновац	179	832	57	461	552	428
Глоговица	183	777	73	488	555	430
Делиград	105	437	33	275	411	316
Јасење	70	352	22	204	313	224
Краљево	216	978	151	508	738	445
Липовац Ражањски	83	416	17	236	318	275
Мозгове	525	2646	187	1466	2713	1302
Послон	134	647	64	395	535	395
Прасковче	169	786	68	431	523	320
Рујиште	188	860	51	535	776	605
Суботинац	347	1576	243	742	1231	744
Црни Као	166	808	91	522	687	506
Чубура	69	313	33	190	290	210
Вели Брег	125	574	28	358	692	312
Доњи Крупац	140	698	17	428	679	420
Добрујевац	151	732	35	436	822	531
Катун	207	934	47	556	812	550
Липовац Алек.	158	821	32	546	1047	412
Пруговац	136	676	33	421	855	380
Станци	119	294	27	378	562	347
Црна Бара	62	318	10	130	496	202
Берчинац	51	239	8	129	119	148
Веле Поље	241	1151	93	620	823	538
Кравље	175	1018	52	503	870	477
Миљковац	119	578	37	300	417	217
Паљина	128	631	58	282	551	241
Палиграце	156	758	26	423	635	450
Церје	163	918	58	521	1247	371

Највећи број радника у Руднику је из Суботинца, Краљева, Мозгова, Црног Кала и Брадарца. Око 70% домаћинства у Суботинцу имају бар по једног радника у Руднику. Сем овдашњег становништва, у Руднику има и рудара из пиротског, пчињског, косовско-метохијског и још неких крајева Србије. Алексиначки Рудник не оскудева у радној снази, јер је добро организован и свакодневни превоз радника из подбуковичких села а обезбеђени су и смештајни услови за рударе који станују на Руднику. Уз то, уведена је умногоме и савремена механизација, укључујући и превоз угља из рударских окана транспортерима, у Руднику постоје и две веће зграде за становање рудара који немају породица; оне могу примити до 200 самаца. Ван матичног краја, радништво овог подручја је упослено у фабрикама, а ради и на изградњи путева и другим пословима. Из Црног Кала фабричких радника има у индустрији Параћина, Београда и Гроцке.

* * *

Мада је изгубио функције вароши, Делиград је и данас мање гравитационо средиште за више села подбуковичког и моравског рејона. Од насеља која су му, као важном трговачком а нарочито сточарском средишту, у 19. веку и доцније стално гравитирала, данас му повремено гравитира: Брадарац, Мозгово, Црни Као, Рујиште, Ражањски Липовац, Малетина, Витковац, Г. и Д. Љубеш, Ђунис и још нека села. Као занатском средишту Делиграду су гравитирала и бројна села сокобањског краја: Мужинац, Бован, Рудевица, Врбовац, Трубаревац, Поружница и Јошаница. Данас су му у непосредној гравитацији упућена само најближа села: Рутевац, Вукашиновац, Јасење и Прасковче. С обзиром да је и данас тржиште и саобраћајна раскрсница за околна села, у Делиграду је установљена откупна и машинска станица. Прва у својим складиштима врши откуп аграрних производа и стоке, а друга из свог машинског парка изнајмљује пољопривредне машине и обавља њихову оправку.

Од осталих насеља у подбуковичком рејону најразвијеније је Мозгово. Оно се развија у мање зонално економско средиште за насеља више подбуковичке зоне. Економија мозговске земљорадничке задруге располаже такође својим машинским парком, а има и бензинску станицу. У Мозгову је и пуна осмогодишња школа коју похађају и ученици из Црног Кала и Рујишта. Уз то, Мозгово је и саобраћајно повезано са Нишом (45 км) свакодневном аутобуском везом.

Но, мада се Делиград а у најновије време и Мозгово, поред Алексинца, истичу као локална средишта, ипак је полицентрична гравитација и данас битна карактеристика економског живота целог подбуковичко-добружевачко-топоничког подручја. Мада се утицај Алексинца осећа и код насеља више подбуковичке зоне, она су упућена и на Ражањ, Крушевац, па и Параћин. Уз то, и у овом подручју економски значај Ђуниса све више се осећа. Од 1960. год. откуп грожђа из села више зоне, сем алексиначке врши и виноградарска задруга из Ђуниса. У тим насељима откуп репе семењаче врши Алексинац,

сунцокрета Ражањ, дувана Крушевац а шећерне репе, преко железничке станице Ђунис, фабрика шећера у Ђуприји. Мигрирајућа гравитација се огледа и у погледу продаје животних намирница на пијачном тржишту. На алексиначкој пијаци животне намирнице продаје пећина села, па и Мозгово, али то село своју стоку не продаје у Алексинцу већ у Ражњу. Због живог саобраћаја између Мозгова и Алексинца стока се не може дотеривати у Алексинац те се продаје у Ражњу Крушевљанима и Параћинцима. Због близине, висинска села под Буковицом сир, млеко и друге намирнице више продају у Ражњу него у Алексинцу. Међутим, како је ражањско тржиште мале апсорбционе моћи и релативно јефтино, то чак и нека села на домаку Ражња односе животне намирнице возом и продају их на нишкој пијаци. На нишкој пијаци продају сир и произвођачи из села Послона, али поглавито уторком и средом када га мање доносе сељаци из нишког краја те је потражња већа а конкуренција мања.

И у подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју, морфолошка трансформација насеља је изразита. Главнина села је још увек на долинским положајима, али многа те положаје већ прерастају. Новији крајеви оснивају се изван долина, на униформном неогеном терену. Село Суботинац, нпр., које је на периферном котлинском положају, знатније прераста локацију у епигенетском проширењу Моравице, јер сем главног краја који је удесно од сокобањског друма, има нови део са павиљонима рударске колоније око приступног пута. Сличан је случај и са Црним Калом у долинама Селског и Староселског потока, Рујиштем у долини Рујишке реке, Ражањским Липовцем у дну липовачког басена и истоименој долини, Краљевом, у долини Моравице, Делиградом у долини Дреновачке реке и другим. Код друге врсте положаја, коју чине насеља на морфолошкој граници обода и ширег котлинског дна, периферно ширење се врши правцем пружања котлинског оквира. Отуда су та села упоредничке оријентације и веће дужине. Чубура, у ражањској удолини, и Мозгово у непосредној суподини Буковика линијски се пружају са темена тераса на планинске косе, а прелазе и преко окомитих дисекција. На дужини од око 2 км, Мозгово од И-а ка З-у простире се од Церовачког потока на косу Караулу (407 м), Мозговачку реку, Смрданску косу, Језерски поток и косу Јасењар.

И у овом подручју, на данашњим положајима, више села почело се развијати тек по помештању од четврте деценије прошлог века. Јасење је, нпр., било на месту Старо Село, — западно од данашњег насеља према Морави на удаљењу од 1,5 км. И Вукашиновац, који се као чифчијско насеље отвореног пољског типа звао Смаилово по господару Смаилу, био је ближе Морави. По ослобођењу од Турака, од 1833. год. као и нека друга, и ова насеља поместила су се на данашње положаје дуж путева. Из Смаилова први се поместио пресељеник Вукашин те се по њему село прозвало данашњим именом. На првобитном положају остала су већином само новија насеља. Такав је случај са Чубуром засељеном на једном турском кованлуку који је чувао

слуга Србин. Он се, по одласку Турака, настанио на дотадашњем пчелињаку до извора са „чубуром“ (шопуром) те се и село по томе прозове.

Најзад, треба поменути и то, да у овом подручју сем помештаних постоје и потпуно напуштени положаји негдашњих села. У долини Пуљанске реке, нпр., у потесима Средак и Дебели луг, постојало је село Буљане по коме се Пуљанска раније звала Буљанском реком. Становништво овог насеља крајем 17. века раселило се у околину Параћина.

Села подбуковичко-добрујевачко--топоничког подручја су збијеног типа гомиластог и друмског ушореног варијетета. Само нека су разређена и то поглавито она која су локализована на рељефу живе иластике. Такав је, нпр., случај са Ражањским Липовцем, али су и у том селу куће у издвојеним крајевима збијене у гомиле (Петковска мала, Михајловска мала и друге). У најновије време у насељима дуж важнијих друмова установљене су аутобуске станице те се у њима јављају зачетци „варошица“ у селима (трговине, кафане и по нека занатлијска радња). На сокобањском друму такав је случај и са Краљевом, а на крушевачком са Прасковцем. Иначе, насеобинска средишта, обично на ширем простору око стецишта сеоских путева, чине електрифицирана средсела са месним канцеларијама, задружном продавницом и школом. У развијеним селима, сем месних занатских радњи (бојацијске и друге), наилази се и на радионице путујућих сеоских занатлија. У Мозгову један калајџија из Гњилана долази више од 20 година и становништву током лета поправља и калаише бакарне судове.

Насупрот насеобинском, типолошка трансформација куће је мање изражена. У већини села и данас су врло бројне старе куће моравског типа са типичним моравским одацима. Новије куће су кованице, ређе „тугларе“ а најновије зидаре градског типа. И зграде које се данас подижу често су на ћелици са подрумима на нагибом терену и стрмим крововима у висинским насељима. Због унутрашњег урастања око куће су махом мала дворишта, ограђена најчешће тарабама и врљикама или зидовима од нетесаног камена, каткад са надкрилном надстрешницом на капији дворишта („наслоном“). У тесним двориштима граде се само велике комбиноване привредне зграде („плевње“) са таванима за оставу сточне хране („атлакана“). Једине посебне привредне зграде су пољске појате, које се затварају направама ручне израде („засовница“).

* * *

У предходним разматрањима изнете су важније друштвено-географске прилике добрујевачког и топоничког субрејона. На овом месту, у односу на посебна обележја привредног живота у насељима топоничког предела треба рећи и то, да су села на вишим положајима економски снажнија од оних која леже у самој долини Топоничке реке.

Ове зоналне разлике видно су изражене и у начину живота, као непосредном одразу материјалне културе. Док се у Веле Пољу не само зграде за становање, већ и штале израђују као модерне грађевине од печене цигле и другог трајног материјала, у Миљковцу и Берчинцу стамбене зграде су углавном кованице и кованице-цигларе, а стаје и привредне оставе „тугларе“. Ипак, заједничка је карактеристика у готово свим насељима поменутих подрејона, да су дуван, винова лоза и шљива широко распрострањени и да чине важне ставке пољопривредне производње. Дуван („прилепац“), који је умногоме потиснуо гајење репе семењаче, не гаје само малочлана домаћинства. Она остварују главне новчане дохотке од това јунади и бикова.

Села Веле Поље, Кравље и Палиграце истичу се и земљорадњом и сточарством и знатно су имућнија од Берчинца, Палине и Миљковца. Веле Поље, познато и по знатној производњи жита („талијанка“ и „руска пшеница“), развија се у локално средиште за оближња насеља. Са Велепољском задругом кооперирају у тову свиња Палиграце, Миљковац, Кравље и Церје. Та задруга откупљује и грожђе за Винарски подрум у Г. Матејевцу код Ниша. Она има и своје плантажне винограде и детелишта на разораним ранијим утринама. Палиграце је на гласу по производњи кромпира и коњарству, а Церје овчарству. Село Церје, чије станогништво сем поседа у месном врло пространом атару, има своју земљу и у атарима Веле Поља, Кравља и неких моравских села, чува стоку и данас на планинским појатама. То је најјаче сточарско насеље на сектору планине Калафата. Појате, на планинским пашњацима и ливадама са којих се коси бујно сено, су стална станишта стоке која ту борави не силазећи у село. Оне се налазе на: Свињару, Љутом врху и Провалији. Са ових појата до 1940. године магарцима је преношено млеко за качкаваљциницу на потесу Крст. Ту је Грк трговац производио у једној сезони око два вагона качкаваља. Овчари Церја, сас своје стоке, током лета чувају и овце домаћинстава из низијских села. Они их музу у накнаду за испашу и у јесен предају сопственицима. Домаћинства из Миљковца и других топоничких села, која обично чувају десетак оваца сврљишког соја, током зиме прехрађују их у стајама. Таква газдинства одржавају овце једино ради подмирења домаћих потреба у вуни.

Голак. — У зависности од геолошке грађе и склопа терена у овом рејону изражени су облици нормалне и крашке ерозије. Терени израђени од старијих, вододржљивих стена богати су површинском хидрографијом која је израдила читаве сплетове кратких јаруга и дубодолина. Међутим, терени састављени од кречњака мада припадају типу покривеног карста, обилују разноврсним облицима крашке ерозије, поглавито плитким тањирастим вртачама, мањим увалама типа валоба на површини и пећинама у подземљу. Вртаче су честе на равнијем терену и блажим падинама, а увале и валоге у скаршћеним долинама. Јаме и пропасти јављају се претежно на већим заравнима док су пећине у оним теренима у којима речни токови пробијају ниске кречњачке греде и уске ртове. У централном делу Калафата речне до-

лине су најчешће затворене ниским кречњачким пречагама и претворене у следе. Попшички поток као и остале понорнице има скаршени средњи део долине.²¹⁹ На површи Голака јаме и звекаре су најдубље у Провалији, која је по томе и добила име.

Међу бројним пећинама и поткапинама на левој страни Топоничке реке најпознатија је Попшичка пећина. Она је на одсеку, којим се Јездин врх спушта у Попшички поток. Налази се на око 1,5 км јужно од села Попшице и 2,5 км западно од Копајкошаре. Има два улаза од којих је северни нешто нижи (480 м апс. вис.), 20 м удаљен од другог отвора. Главна дворана је на месту где се улазни канали спајају а затим поново разилазе у различне правце. Кружног је облика, дужине 26, ширине 22 и висине до 9 м.²²⁰ Док у десном пећинском делу само у ниским проширењима са тавана више ките сталактита а другог пећинског накита нема, таваница левог (главног) крака је врло богата сталактитима и калцитним завесама, а у крајњим партијама има и много сталагмита, од којих неки личе на кошнице. Сем тога наилази се и на мала кориташца од бигра, и у њима гдегде пећинске перле. У оба крака пећине живе слепи мишеви, али их у левом има много више. Тле Попшичке пећине састављено је од пећинске глине, у којој има зуба и костију од пећинског медведа и неких ситнијих животиња.²²¹ Због својих морфолошких, биолошких и других одлика, Попшичка и мање пећине у кањону Топоничке реке имају не само спелеолошки већ и туристички значај.

Становништво у насељима Голака припада пореклом старијим слојевима, међу којима има несумњиво и средњовековног.

А. Бројно кретање становништва у насељима Голака

Име насеља	Стање према попису						Индекс		
	1846	1910	1921	1948	1953	1961	1953	1961	1961
							1948	1948	1953
Врело	—	700	760	1035	1094	968	100.8	89.2	86.5
Горњи Крупац	—	822	831	1048	1087	1050	103.7	100.2	96.6
Гојмановац	70	280	281	383	377	347	98.4	90.6	92.0
Језеро	165	811	742	896	939	811	104.8	90.5	86.4
Лабуково	108	662	689	744	694	616	93.3	82.8	88.8
Ново Село	74	298	294	331	353	295	106.6	89.1	83.6
Пирковац	—	164	137	175	193	151	110.3	86.3	78.2
Попшица	262	353	760	923	910	759	98.6	82.2	83.4
Прскопози	139	541	423	618	617	566	99.8	91.6	91.7
Раденковац	176	563	528	572	557	526	97.4	92.0	94.4
Рсовац	141	563	520	658	836	866	103.3	100.9	97.7

Б. Бројно кретање домова и домаћинстава у насељима Голака

Име насеља	Стање према попису						Просечно станов. на 100 домаћин.		
	1846	1910	1921	1948	1953	1961	1948	1953	1961
	Врело	—	71	90	167	191	198	650	573
Гојмановац	9	33	21	58	65	67	660	580	518
Горњи Крупац	—	115	117	171	187	210	613	581	500
Језеро	21	105	115	132	145	143	679	648	567
Лабуково	12	85	38	127	132	122	586	526	505
Ново Село	9	44	40	54	60	55	613	588	536
Пирковац	—	22	37	32	34	32	547	568	472
Попшица	32	46	103	146	150	150	632	607	506
Преконози	17	69	79	103	101	99	600	611	572
Раденковац	20	67	84	109	102	104	525	516	506
Рсовац	17	80	80	131	147	160	655	603	541

Статистички подаци о кретању становништва и домова и домаћинстава потврђују теренска запажања, да су се насеља Голака за више од једног столећа незнатно увећала. Само се село Врело последњих неколико деценија нешто изразитије развило. Општа карактеристика сталног исељавања становништва одражена је врло знатном депопулацијом. За последњих двадесетак година поједина села изгубила су и до 20% од укупног броја становништва. У Пирковцу индекс бројног кретања становништва од 110,3, у времену 1953/1948., смањило се на само 78,2 у периоду 1961/1953. године. Перманентно бројно опадање чланова домаћинстава је основна кочница природног унапређења и искоришћавања земљишта.

Пољопривредно становништво према величини земљишног поседа у Голаку

Име насеља	Величина поседа						
	0,06 до 1,00 ха	1,01 — 3,00	3,01 — 5,00	5,01 — 10,00	10,01 и више ха	без поседа	
Врело	8	250	277	240	114	29	
Гојмановац	10	60	130	127	7	3	
Горњи Крупац	4	203	239	433	115	—	
Језеро	16	53	157	417	127	—	
Лабуково	14	85	122	278	90	—	
Ново Село	—	13	52	141	70	9	
Пирковац	—	19	27	83	5	1	
Попшица	19	203	222	163	47	—	
Преконози	—	18	64	267	199	3	
Раденковац	—	29	116	256	110	—	
Рсовац	—	110	260	343	128	—	

С обзиром да у селима Голака преовлађују малочлана домаћинства, главну категорију чине већи поседи (5—10 ха), који су заступљени у 8 од укупно 11 села. Међутим, како је у Голаку распрострањено планинско земљиште слабе плодности, то су и аграрни приноси са оскудних ораница само у неким селима довољни да подмире потребе

сеоских домаћинстава у исхрани. Оранице су углавном на плитким зиратима вододржљивог терена и у атарима ивичних насеља, делимично на неогеним седиментима.

* * *

По основном производном карактеру Голак је *сточарска област*. Сточарство базира на папасању и прехрањивању стоке са планинских пашњака и ливада.

Стање сточног фонда 31. XII 1895. г. у Голаку

Име насеља	кућа	стајов.	коња	говед	бивола	магарца	крупне стоке	свиња	оваца	коза	ситне стоке	кошница
Врело	50	528	30	144	—	—	174	227	825	206	1258	27
Г. Крупац	90	668	35	282	—	—	317	209	1649	336	2191	48
Гојмановац	29	211	23	127	—	—	150	101	557	280	938	49
Језеро	81	626	95	469	—	—	564	183	3195	919	4302	195
Лабуково	64	580	70	275	—	—	345	320	2350	393	3063	91
Ново Село	33	242	37	127	—	—	164	37	1155	302	1574	67
Пирковац	17	126	16	58	—	—	74	39	231	119	389	43
Попшица	70	603	55	260	—	—	315	127	1512	460	2099	29
Преконози	54	429	56	242	—	—	293	120	1748	601	2469	34
Раденковац	72	470	64	300	—	—	364	157	2431	614	3202	79
Рсовац	53	391	47	233	—	—	280	130	1828	510	2468	104

Деведесетих година прошлог века већина села, која су у просеку имала 58 кућа, располагала су поред већег броја крупне стоке и фондом од преко 2000 грла ситне стоке. Нека насеља имала су и више од 3000 оваца, свиња и коза, а 81. кућа села Језера 4302 грла ситне и 564 крупне стоке. То значи, да је више од 50 грла ситне стоке и 7 крупне имало једно сеоско домаћинство.

Стање сточног фонда по попису од 1960. год. у Голаку

Име насеља	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и степних јуница	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Врело	197	227	193	746	238
Гојмановац	66	87	71	415	70
Горњи Крупац	198	255	156	1172	329
Језеро	144	229	186	1689	110
Лабуково	118	126	79	830	82
Ново Село	54	38	76	815	10
Пирковац	32	51	33	217	41
Попшица	153	153	137	897	112
Преконози	98	149	121	958	95
Раденковац	106	133	79	916	13
Рсовац	159	202	158	807	145

Мада је у новије време број стоке и у насељима Голака видно опао, овај производни рејон се истиче већим сточним фондом. С престанком жирења свиња по шумама, свињогојство је умногоме изгубило ранији тржишни значај, али је овчарство одржало своју основну улогу у сточарству. Село Језеро је са преко хиљаду и неколико стотина приплодних оваца и данас најјаче сточарско насеље. Преко хиљаду приплодних оваца увек има и Горњи Крупац, чије становништво бави се и производњом креча.

Како сточарство и искоришћавање слабијих шума не обезбеђују новчана средства за живот, то се знатан број домаћинства и у насељима Голака одаје производњи дувана, најрентабилније пољопривредне културе. Док производња жита има изразитији привредни значај само у селу Врело малом предеоном средишту а само у неколико и у Горњем Крупцу, дотле гајење дувана код домаћинства која имају неколико чланова обезбеђује врло знатне приходе. У више села дуван доноси исто толико прихода као и стока, а у неким и знатно више. Владимир Стојановић из села Рсовца постао је милионар гајећи дуган. Захваљујући помоћи стручне службе погона за производњу дувана у Житковцу и довољном броју радне снаге, Стојановић годишње остварује приход од око милион старих динара. До 1966. године он је засађивао 100.000 струкова дувана, а 1967. засадио је 120.000.²²²

Учешће радника у пољопривредној производњи ови области је од најмањег значаја у опсегу свог пространства Алексиначке котлине. Из овдашњих насеља стално запослених радника је релативно мали број због знатне удаљености према околним градским насељима те и немогућности дневног одласка на рад.

Насеље	Укуп. број газдин.	Број сталих на газ. двост.	Стално запос. из газдин.	Број пољоп. ради. на газ. двост.	Укупна кориш. пољопр. у ха	Повр. штина оран. и бањга у ха
Врело	197	1019	35	667	870	500
Гојмановац	66	360	12	260	278	165
Горњи Крупац	193	1049	12	673	1056	657
Језеро	144	834	20	592	811	349
Лабуково	118	625	10	444	715	313
Ново Село	54	297	7	219	334	116
Пирковац	32	168	9	113	137	71
Попшица	153	795	72	503	603	334
Преконози	98	591	8	381	811	270
Раденковац	106	543	6	385	737	251
Рсовца	159	872	24	542	899	445

Док је из насеља Голака мањи број радника запослених у индустрији, дотле је знатан број сезонске радне снаге која одлази на рад у пољска и виноградарска села јужног Поморавља. У Горњем Матејевцу неки стално раде око бербе винограда и других радова. Међутим, последњих година са увођењем дувана и у овим планинским селима, најамни рад се постепено смањује и ишчезава.

Подјастребачки рејон. — У овом рејону основна геолошка грађа је углавном једноставна. Виши делови терена састављени

су од кристаластих шкриљаца, а униформни рељеф од неогених седимената.

Кристаласти шкриљци чине геолошку грађу ободних планина и огранака Великог Јастрепца—Чуковац и врх Бојинца (353 м), као и Ђуниских висова.²²³ Шкриљци прве групе (гнајсеви, микашисти, кварцити) чине и геолошку грађу обода Кулинскобањске котлине.²²⁴ Кристаласти шкриљци се експлоатишу у каменоломима, од којих су највећи у Дубоком потоку и Зал камену. Из ових мајдана становништво Врћеновице и Кулине вади грађевински камен за изградњу кућа и путева. Године 1964. рабадије су вадиле дневно око 10 кубика камена и продавале га приватницима и грађевинском предузећу у Алексинцу (800 до 1000 ст. дин. 1 м³).

Неогени седименти захватају велико пространство, а представљени су поглавито песковима и песковитим глинама и шљунковима, моћности до 100 метара. Код села Кулине заступљени су конгломератима и јако крупнозрним пешчарима.²²⁵ Ови седименти и беличасте глине и пескови изграђују и терасу Мишинца, коју је река Турија засекала код гробља Банковца. По структури геолошке грађе и рељефу, Банковац се раније звао Бели Брег. Већа појава плавих глина констатована је у атару Рибара где леже преко жутих пескова. У долини Крушиначке реке, Малоречке и Срндаљске реке глине садрже и појаве угља, лигнита, и битуминозних глина.²²⁶

Рељеф подјастребачког рејона изграђен је тектонским, флувиодеградационим и абразионим процесима. Најкрупније облике регионалног рељефа представљају локални басени, Рибарскобањска и Кулинскобањска котлина. Ми смо у посебним студијама детаљно приказали морфотектонску и осталу физичкогеографску проблематику тих локалних целина, те се на овом месту тиме нећемо посебно бавити. Ипак, треба нагласити, да је у Рибарскобањској котлини од основног значаја упореднички расед на јужном ободу, у непосредном подножју крајњег, северозападног дела Самара. Дуж овог раседа у правој линији, на висини од 520 м, избијају термоминерални извори.²²⁷ У Кулинскобањској котлини најважнији је бањски расед који се пружа правцем ССИ—ЈЈЗ и паралелан је току Турије а означавају га стрми високи одсеци, раседна огледала и термални извори Кулинске Бање.²²⁸ И главне долине, којима је рашчлањена централна језерска раван, у опсегу овог рејона углавном су предиспониране радијалном тектоником. И на неким од ових раседа избијају термални извори. У долини Турије, код средњовековног црквишта на Градишту, такав је извор „Бела вода“. О њему је у прошлости владао култ „свете воде“ те је и о цркви на Градишту — која је била у негдашњем утврђеном насељу — постојало уверење да је „лековита“. Иначе, и у овом прекоморавском рејону, ван долинских усека, централна језерска раван високим одсецима моравског раседа, оштро је одвојена од јужноморавске алувијалне равни.

И долине већих токова у овом рејону су морфографски сложене и морфогенетски интересантне. У том погледу истиче се нарочито композитивни долински рељеф у сливу реке Турије. Од изворишта ка ушћу, чине га: клисурасти део у горњем току, проширење испод Голе

чуке, клисуре између Голе руке и Грабака, кулинскобањска котлина, градиштанска сутеска, чукуревачко проширење и чукуревачки теснац. Од Чукуреваца долина Турије се уклапа у удолину Јужне Мораве.²²⁹

Друштвено-географске прилике у подјастребачким долинама већих притока Јужне Мораве карактеришу у основи иста обележја као и у приказаном прекоморавском подбуковичко-добрујевачко-топоничком подручју.

Хоризонталну компоненту рељефа чине системи од шест нижих и исто толико виших тераса. Од првих ширег су пространства заравни високе: 270 м, 300 м, 415 м, 435—440 м, 465 м и 470—475 м, а од других 550 м, 555—560 м, 575 м, 590 м, 615—620 м и 660 м.

Тераса висока 270 (95) м проматрана је јужно од Грејача, где је посута речним облудима, и у селу Великом Дреновцу. Друга нижа тераса, од 300 (125) м одређена је такође јужно од Грејача и то југозападно од села Сечанице, где је усечена у кристаластим шкриљцима.²³⁰ Остале ниже терасе утврђене су на сектору села Рибара, а последњу је Б. Ж. Милојевић проматрао и изнад Великог Дреновца где је висока око 470 м. Прва висока тераса 550 м изражена је као јасна зараван такође изнад Великог Дреновца²³¹ и Рибара, а друга на темену Самара изнад Рибарске Бање (око 560 м) а та иста тераса и остале улево од Бањске реке на сектору засеок Клисурци—Јечмиште. Ове се заравни ступњевито спуштају са Јечмишта ка коси Рибарског лаза која се протеже до долинског дна Рибарске реке.²³²

Мада морфогенетика превазилази опсег нашег разматрања, није без интереса истаћи и то, да су све ниже терасе флувиоденудационе, а више језерске. По сумњивом закључку Ј. Марковића централна раван „последњег језера у котлини између Багрданске и Сталаћке клисуре морала (је) лежати у апсолутној висини око 500 м, а можда и више“, а према Алексиначкој котлини најниже у висини од 490 м (Велика Ветрња у Сталаћкој клисури) пошто „у сваком случају није могла бити нижа од највиших делова епигенетски усечене Сталаћке клисуре.“²³³ Међутим, нашим проматрањима утврђено је, да је у овом делу Алексиначке котлине висинска граница централне језерске равни на 470—460 м. Овом одредбом проблем висине централне језерске равни те и рељефа створеног абразионим односно флувиоденудационим процесима углавном је решен,²³⁴ јер је несумњиво да централна раван има приближно исту висину и у осталом делу Алексиначке котлине. Она је у овој котлини релативно ниска, јер се на њеном дну „током неогена вршило јако спуштање“ док се у исто време Сталаћка клисура издизала.²³⁵

Сем прегнантних котлинских, у подјастребачком рејону одржале су се фрагментарно и терасе Моравиних притока. Оне су проматране у локалним басенима и домној епигенији Ђуниске клисуре. У Кулинскобањској котлини утврђено је шест тераса Турије: 1) 431, 2) 405, 3) 395, 4) 385, 5) 368—362 и 6) 320—310 м.²³⁶ И у Ђуниској клисури, у којој се Рибарска река почела усецати од апсолутне висине 415 м, установљена је серија од шест тераса: 28, 74, 117—130, 153, 195 и 230 метара релативне висине.²³⁷ Нске од ових тераса су синхроничне са

Моравиним приобалним полицама, од којих је најизразитија банковачка тераса, изнад тешичке алувијалне равни, висока око 190 метара.

За проучавање пејзажних карактеристика и искоришћавање земљишта, и у овом рејону од значаја су облици рецентног рељефа. Сем убрзане ерозије на неогеном терену, утицај и улога геолошке грађе и флувиоденудационих процеса изражени су и у механичком распадању стена. С тим у вези стоји разоравање обода и засипање суподинских зирата. На вишем оголелом терену у крчевинама М. Јастрепца, с обзиром на растреситу подлогу и већи нагиб планинских страна, поред ерозивних бразда јављају се и јаруге. Оне се продужују дубљим усесцима и на земљишту покривеном шумом. Њихове стране су са паралелним жљебовима и ребрастим овалним преградама. На сектору Кулинске Бање, нашим проучавањима утврђено је, да — према ступњу развитака — јаруге се могу разврстати у две групе: старије и млађе. Прве чине дубљи и дубоки усеци чији је завршни стадијум долина. Тако је настала и долина Врле реке. Дубљи усеци су прелазни облици између долина и бујичних јаруга. Такве јаруге обично представљају природне шумске путеве или су постале од њих, ако су се развиле на колотечинама. Типична таква јаруга је изнад Кулинске Бање. Она већ прераста у периодски ток који угрожава пазмиљоне и сам рејон терме. Њена регулација, као и асанација других оваквих ерозивних облика, намеће се као нужна, јер представљају вишеструку опасност: угрожавају бањско насеље и путове, уништавају биљне културе у дну котлине и наносима засипају термални басен.²³⁸

Док су на терасном неогеном терену главне аграрне површине, на којима се одвија врло активан привредни живот са организацијом агрикултуре у долинским насељима, ерозивна земљишта су најчешће субекуменска и чине слабе пашњачке и шумске површине. Међутим, и у овом рејону се у новије време врши стално пошумљавање чиме се постепено, али видно регенерише пејзаж.

Термичке прилике микроклиматских погодаба карактеришу непосредну суподинску зону висинским карактером поднебља. Важније особине климатских прилика ми смо приказали у једном претходном раду из ове области, те на овом месту износимо само неке од тих резултата, заснованих на модифицираним подацима метеоролошке станице Алексинац.²³⁹

Средње (нормалне) месечне температуре ваздуха 1953—1962. г.

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Кулинска													
Бања	−0,6	1,1	5,5	11,3	15,7	19,4	21,1	21,1	17,2	12,4	6,4	2,5	11,3
Ниш	−0,3	1,3	5,6	11,4	16,1	20,2	20,0	21,8	17,6	12,5	6,9	2,6	11,5

Ови подаци показују да подјастребачки рејон у поређењу са Нишом, који лежи у дну простране котлине, има приближно исто годишње колебање температуре, али су оне снижене готово у току читаве године. Неке висинске особине поднебља, према сазнању са терена, осећају се већ од села Лоћике, тј. у зони непосредно изнад моравског рова. Ове појаве су за развитак биљних култура од значаја, јер се подјастребачки рејон одликује довољним трајањем сунчевог сјаја.

Средње месечне и годишње висине падавина приближно показују подаци кишомерне станице у Рибару (Н = 300, а од 1953. г. Н = 400 м).

Средња месечна и годишња сума падавина у мм (1925—1940. и 1945—1961.)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
43	41	43	53	79	62	47	41	43	57	52	55	625

Изнети подаци за раздобље од 32 године осматрања показују да се највећа количина падавина излучи у мају а најмања у фебруару и августу. Распоред талога при коме се главни и споредни максимум јавља у мају и јуну врло је повољан за пољопривреду, а неомета видније ни туризам, јер се кише обично луче у краткотрајним пљусковима. Уз то, и просечна годишња количина талога од 625 мм углавном омогућава успешан развој пољопривредних култура, јер се са токова и извора где је могуће врши наводњавање ораница и вртова. За туризам је погодна и та околност што је просечан број дана са снежним падавинама знатан. У раздобљу 1950—1960. год. износио је 43. С друге стране, незнатна количина талога у јулу и августу од свега 47, односно 41 мм, веома погодује боравишном камповању.

Подјастребачки рејон одводњавају Ђуниска (Рибарска) река, Велика река, Корманска (Јаковљанска) река и Турија.

Према поменутом Катастру водних снага (слив Јужне Мораве IV) основни хидрометријски и други важнији подаци о тим токовима су следећи. Слив Ђуниске је симетричан и прилично издужен. Површина слива износи 170 кв км, а коефицијенат отицања 0,28. Ток је на целој дужини сем крајњег изворног дела равнински. Речно корито је урезано у наносима, а просечна његова ширина износи око 4 м. Воде Ђуниске користе се за погон примитивних млинова и за мања наводњавања вртова и ливада. Дужина од састава Бољевачке и Рибарске реке до ушћа је 29,0 км, а укупан пад 314,9 метара. На дужини од 13,75 км тока налази се 13 постројења са укупно 162 КС бруто. Ова постројења се само сезонски користе а нека су потпуно ван употребе. Слив Велике реке је издужен и несиметричан са јаче развијеном левом страном. Површина слива износи 47 кв км са коефицијентом отицања 0,35. Речно корито је кривудаво, уско, урезано у наносима, а обале густо обрасле врбом. Овако скучен речни профил чију протицајност знатно умањују врбаци поред обала, недовољан је да прихвати веће воде које се разливају и краткотрајно плаве нижи приобални појас земљишта. Долином Велике реке пролазе сеоски путеви и шумска железница, који вежу шумовите области Јастрепца и насеља у сливу са друмом Крушевац—Сталаћ. Воде Велике реке користе се за погон примитивних млинова и неколико ваљавица и влачара. Наводњавање земљишта је ограничено на местимична заливања башта у долини. На 16 км дужине тока чији пад износи 494,9 м налази се 15 постројења са укупно 121 КС бруто. Слив Корманске је симетричан и издужен, јајастог облика. Површина износи 78 кв км, а коефицијенат отицања 0,23. Ток је јако кривудава а корито уско са чврстим и ниским обалама. На току при ушћу оно је све плиће и не-

изразитије, тако да у пределу ушћа оно и не постоји, а велике воде пролазе преораним дном широке долине. Ова река за време суша пресуши у доњем току. Услед незнатног пада и количине воде на Корманској реци нема никаквих хидропостројења. Слив Турије је углавном симетричан, умерено издужен, површине 122 кв км и коефицијента отицања 0,30. Обале ове реке су на већој дужини стрме, али нестабилне и подложне ерозији. Воде Турије користе се за погон више воденица, једне стругаре и једне ваљавице као и за мања наводњавања башти у долини. На 27 км дужине тока чији пад износи 623,1 м налази се 38 постројења са укупно 253 КС бруто. И хидропостројења на овој реци већином су ван употребе или раде повремено са смањеним капацитетом.

Приказујући економски и општи значај хидрографских појава наглашавају се и посебне карактеристике режима подјастребачких токова, и с тим у вези негативне последице предеоних друштвеногеографских прилика и збивања. У свему томе нарочито се истиче река Турија. Њен хидролошки режим у непосредној је зависности од количине и интензитета излучивања кишних падавина. За провала облака, водостај Турије се може од нормалног до максималног изменити за свега шездесетак минута. У јулу 1964. године у доњем току Турије није било ни капи воде. Међутим, 3. VIII непосредно после дуже и јаке кише, река је уз тутњаву нагло набујала и стеновитим наносом, у коме је било и комада величине 50—60 см³, и шљунковитим дробинама само у атару Банковца засула и опустошила преко 2 ха земљишта. Исте године, она је два пута плавила село Турију (Лоћику) и то првог маја и осмог јуна. Приликом ових поплава вода је била дубока и 50—60 см.

При великим поплавама, Турија измешта ток, јер јој је у доњем току корито јако вијугаво, плитко и широко и испуњено наносом. Корито јој стално засипају Врћеновачки поток и друге притоке доњег тока. Остаци ранијих токова показују, да се мигрирање вршило по свом долинском дну. И данашње корито у ствари је једно од ранијих напуштених корита у које се Турија вратила 1938. године. Корито из 1938. године делимично и данас постоји. Испуњено водом, оно се одржало и у окућничким воћњацима, нпр. у шљивару Богосављевића у Лоћици. У том ранијем кориту оголићена је издан те се налази и на „вирове“, дубоке до 2 м. Оцедније земљиште овог корита, општинске власти су у селу Лоћици продале ранијим власницима по цени од 3 ст. динар за 1 м². Материјална штета коју Турија наноси пољопривреди, врло је велика. На сектору Лоћика—Врћеновица уништавају се вртови и детелишта а повремено и други усеви. Како се поводњи дешавају и у јуну и другим летњим месецима, производна моћ поплавног земљишта је углавном уништена, јер рентабилније културе не могу поднети плод. Међутим, штете које ова река за високих коинциденција вода причињава, скоро су ненадокнадиве. Међајући за последњих неколико деценија три пута корито, Турија је однела читаве комплексе плодног земљишта. На сектору Банковца за само осам година, Турија је однела око 3 ха земљишта. Сматра се да ова река годишње само на делу тока при ушћу просечно однесе око 1 ха зи-

рата. Међутим, на земљишту које засипа Турија депонује муљ дубок 10—20 см. Изнад Лоћике, она плави и односи земљиште леве, а испод тог села плави и засипа земљиште десне стране дна и нижих долињских страна. Односећи земљу са ораница, Турија ствара плитка олу-часта удубљења, специфичне облике несрељефа долињске равни. Сем тога, у потесу Чаир атара Лоћике и другде, постоје и изграђени одводни канали у њивама и воћњацима. Њих су спровели сопственици да се умање штете од поплава. Како Турија наноси и знатне штете саобраћају, јер угрожава пут спроведен њеном долином и објекте на њему (1964. и бетонски мост код Врћеновице био је тешко оштећен), то се систематска регулација заиста намеће као нужна.

У подјастребачком рејону, према објављеној педолошкој карти басена реке Велике Мораве, земљишни покривач чине: смоница, гај-н.ача, подзол, скелетоидно смеђе шумско земљиште, скелетно земљи-ште и варијетети — огајњачена смоница и опдзољена гајњача.²²⁰ Ме-ђутим, нашим проматрањима констатовано је више подтипова и вари-јетета смонице и утврђено да продуктивни слој на неогеним седимен-тима достиже моћност до 1 м. Највећег је пространства смоницасто земљиште „пескуша“ која обично покрива шљунковите наслаге. На том земљишту су главне површине под виновом лозом изван одсека моравског раседа. Ово земљиште доминира у чукуревачком, а засту-пљено је и у атарима Врћеновице, Лоћике и других села. Оно је врло растресито те лако за обраду. У њему су честе јазбине јазаваца те је у овдашњем становништву познато као „јазбичаста земља“.

Најпродуктивније земљиште овог рејона је црна смоница добрих водних и ваздушних особина. У атарима економски јачих села, нпр. љубтенском, на овом тлу високе приносе доноси и кукуруз без навод-њавања. Због заступљености разноликих педолошких типова, про-дуктивно земљиште је врло неједнаке производне моћи. Боља тла у атарима економски јачих села разврстана су од III до V, а у већини осталих од VI до VII класе.

Становништво подјастребачког рејона је стариначко и досељенич-чко. У композицији досељеничког становништва учествује и станов-ништво метохијско-косовске, вардарске, јужноморавске, динарске, шопско-торлачке и власинске миграционе струје. У досељеничким се-лима по старосној структури и времену досељавања издвајају се че-тири до пет старосна слоја становништва. Најстарији чине најчешће динарски и метохијско-косовски досељеници. Они су насељени у дру-гој половини XVIII века. Становништво осталих миграционих струја заступљено је у свим другим старосним слојевима, од којих су у дру-гом досељеници из прве половине XIX века, трећем из друге половине тог века, четвртном с почетка нашег столећа, а петом најмлађи досе-љеници насељени после другог светског рата. Досељенички родови шопско-торлачке струје, за разлику од осталог становништва, зову се обично Шопови. Под тим надимком познат је и род *Јеремићи*, један од шест разгранатих родова села Лоћике. Најмлађи досељеници у Лоћики и другим селима, су са Власине од Власотинца. Она су у ата-рима овдашњих села купили земљу и подигавши куће стално се на-

станили. Сем стално настањених Цигана, који се у селу Кулини и другим баве и корпарством, у подјастребачким насељима срећу се и Влашки Цигани-чергари који живе по шаторима. Последњих година и они настоје да се стално настане.

А. Бројно кретање становништва у насељима Подјастребачког рејона

Име насеља	Број становника према попису						Индекс		
	1846	1910	1921	1948	1953	1961	1953 1948	1961 1948	1961 1953
Беласлица	89	381	373	545	578	569	106.1	104.4	93.4
Бојиште	—	—	—	195	181	180	92.8	92.3	99.4
Бољевац	74	243	245	309	336	334	108.7	108.1	99.4
Б. Шилевовац	485	2310	2304	2968	3110	3123	104.8	105.2	100.4
Б. Крушинце	98	340	313	159	172	160	108.2	100.6	93.0
Гревци	127	424	402	534	570	572	106.5	106.9	100.4
Ђунис	545	2020	659	1567	1637	1417	104.5	90.4	86.6
Зебица	73	291	210	267	291	278	109.0	104.1	95.5
Здравље	205	999	961	1296	1330	1280	102.6	98.8	96.2
Зубовац	82	299	266	315	323	339	102.5	107.6	105.0
Јошје	—	—	211	472	494	438	104.7	92.8	83.7
Каоник	400	1532	1400	2011	2073	2031	103.1	101.0	98.0
Мала Река	73	201	140	222	226	224	101.8	100.9	99.1
М. Крушинце	—	—	—	210	212	205	101.0	97.6	96.7
Рибаре	221	997	903	1212	1274	1271	105.1	104.9	99.8
Рлица	36	148	142	166	164	158	98.8	95.2	96.3
Срндаље	32	99	65	84	98	101	116.7	120.2	103.1
Сушица	251	871	884	1122	1207	1191	107.6	106.1	98.7
Црквина	—	244	300	275	285	266	103.6	96.7	93.3
Г. Пешчаница	94	425	420	401	435	414	108.5	103.2	95.2
Гредетин	170	860	785	992	1060	992	103.9	100.0	93.6
Д. Пешчаница	—	—	—	146	141	161	96.6	110.3	114.2
Јаковље	85	640	695	713	704	673	98.7	94.4	95.6
Каменица	40	212	192	240	240	244	100.0	101.7	101.7
Крушје	100	411	435	459	498	499	108.5	108.7	100.2
Лознац	61	343	334	363	366	367	100.8	101.1	100.3
Радевце	101	666	687	793	788	777	99.4	98.0	93.6
Росица	49	331	327	428	440	452	102.8	105.6	102.7
Врћеновица	209	873	754	876	890	858	101.6	97.9	96.4
Вукања	213	864	784	1131	1172	1143	103.6	101.1	97.5
Копривница	135	510	485	413	411	412	99.5	99.8	100.2
Кулина	49	517	463	543	528	670	97.2	123.4	126.9
Лоћика	170	633	514	688	693	710	100.7	103.2	102.5
Љубтен	109	677	693	659	808	775	122.6	117.6	95.9
М. Дреновац	45	310	491	368	367	361	99.7	98.1	93.4
Породич	80	345	304	359	375	355	104.5	98.9	94.7
Честа	114	321	292	355	385	351	108.5	98.9	91.2
Чукуровац	122	312	305	488	327	288	67.0	59.0	83.1
Шурић	47	212	188	246	246	245	100.0	99.6	99.6
В. Дреновац	274	997	1057	1028	1001	950	97.4	92.4	94.9
Голешница	51	162	130	190	200	178	105.3	93.7	89.0
Грејач	225	886	910	905	899	929	99.3	102.7	103.3
Дашница	100	400	498	491	487	449	99.2	91.4	92.2
Суловац	129	524	630	616	612	602	99.4	97.7	98.4
Г. Сухотно	116	426	397	534	559	559	104.7	104.7	100.0
Г. Адровац	83	353	345	375	360	350	96.0	93.3	97.2
Д. Сухотно	—	297	276	352	369	357	104.8	101.4	96.7
Всла	—	—	—	106	113	106	106.6	100.0	93.8

Б. Бројно кретање домова и домаћинстава у насељима Подјастребачког рејона

Име насеља	Стање према попису						На 100 домаћинстава просечно становника		
	1846	1910	1921	1943	1953	1961	1948	1953	1961
Беласица	12	52	56	98	99	112	556	584	598
Бојинце	—	—	—	36	37	40	542	489	450
Бољевац	12	36	39	54	61	63	572	551	530
В. Шиљеговац	71	326	370	578	625	667	513	498	468
В. Крушинце	15	54	51	28	30	36	568	573	444
Гревци	18	75	76	106	120	119	505	475	481
Ђунице	82	305	231	328	348	342	473	470	414
Зебица	10	49	38	64	65	65	417	448	428
Здравље	29	158	173	238	264	288	545	504	444
Зубовац	11	46	43	63	64	73	500	505	464
Јошје	—	—	68	93	99	96	508	499	456
Каоник	58	219	230	382	396	435	526	523	467
Мала Река	12	34	29	37	38	43	600	595	521
М. Крушинце	—	—	—	41	42	38	512	505	530
Рибаре	35	156	162	238	299	318	509	426	400
Рлица	6	22	24	28	32	34	593	513	465
Срндаље	5	19	15	14	16	20	600	613	505
Супница	29	138	148	218	229	246	515	527	484
Цоквина	—	36	40	55	62	59	500	460	451
Г. Пешчаница	14	64	63	82	88	96	489	494	431
Гвездетин	28	125	132	209	234	229	475	453	433
Д. Пешчаница	—	—	—	26	26	34	582	542	474
Јаковље	13	94	115	154	159	152	463	443	443
Каменица	9	32	35	51	55	55	471	436	444
Крушје	14	71	79	103	105	114	446	474	438
Лознац	9	56	57	95	93	95	382	394	386
Радовце	12	91	108	163	164	166	487	430	468
Росица	9	44	53	85	89	94	504	494	481
Врњеновица	33	134	127	204	201	211	429	443	407
Вукања	33	128	128	214	226	237	529	519	482
Копривница	24	88	81	100	99	107	413	415	385
Кулина	11	89	71	120	119	143	453	444	469
Лоћика	26	94	102	144	159	170	473	436	418
Љубтен	15	104	104	138	171	172	473	473	451
М. Дреновац	10	45	55	78	79	76	472	465	475
Породин	12	52	53	72	75	78	499	500	455
Честа	17	57	57	81	77	79	438	500	444
Чукуровац	19	49	54	112	79	79	436	414	365
Шурић	5	31	30	49	54	57	502	456	430
В. Дреновац	42	142	154	199	190	214	517	503	444
Голешница	6	23	21	37	35	41	514	571	434
Грсјач	34	144	142	193	206	238	469	436	390
Дашинаца	17	58	71	82	85	87	599	573	516
Суновац	19	66	92	118	121	129	522	506	407
Г. Сухотно	16	67	96	105	111	118	509	504	474
Г. Адровац	11	57	59	91	92	92	412	391	380
Д. Сухотно	—	50	81	77	82	85	457	450	420
Бела	—	—	—	25	22	24	424	514	442

Статистички подаци о развиту насеља показују да су се подјастребачка села у времену од 115 година знатно увећала, али да су у најновије време депопулациони процеси дубоко и широко захватили и овдашња села. Бројем домова и домаћинства нека насеља су се вишеструко увећала, а десетоструки и већи пораст забележен је у: Здраввињу, Јаковљу, Лознацу, Радевцу, Росици, Кулини, Љуптену и Шурићу. Индекси бројног кретања становништва у раздобљу 1948—1961. године показују код највећег броја насеља стално опадање становништва, узроковано непрекидним исељавањем. Демографска стагнација одржава се једино код села најниже зоне која су у саобраћајној вези са јужноморавским градовима преко своје железничке станице. Прилив планинаца са Власине и других досељеника из пасивних крајева у Грејачу и Г. Адровцу углавном компензира одливање матичног становништва. По подацима пописа становништва из 1961. г. у већини села највећи број домаћинства имао је око 4 члана, а у неким и мање.

Процес одсељавања у градска насеља изражен је и у напредним и имућнијим селима. Њиме је захваћена и Лоћика, у којој има око 100 домаћинства из којих се омладина одселила у градове. Од рода Богосављевића из Горње мале Лоћике од 20 домаћинства млађи нараштај је остао само у три. Мада се исељавање врши у бројне градове Србије, главнина исељеника настањена је у Нишу, Алексинцу и Београду. Из Лоћике се за последње две деценије иселило у Ниш око 50, Алексинац 20, а у Београд десетак домаћинства. Исељавање је узроковано и чињеницом, што из неких села 70—80% домаћинства упућује своју децу на више школско образовање. Из неких подјастребачких села потиче знатан број интелектуалаца. Из Лоћике је у међуратно доба било више од 20 учитеља, већи број инжењера па и професора универзитета.

У већини подјастребачких села (око 50%), индивидуални произвођачи имају већи (5—10 ха), а у знатном броју насеља (око 25%) средњи посед (3—10 ха). Главнина домаћинства има мали посед (1—3 ха) у планинским селима која оскудевају у обрадивој земљи и доскорашњим засеоцима малих атара (Бојинце, Црквина). Већи број безземљашких домаћинства је у најразвијенијим насељима. То су већином непољопривредна домаћинства, оријентисана на занатство и друге делатности које стоје у вези с развиту зачетних облика варошког живота (В. Шиљеговац, Ђунис, Каоник).

Већи посед малочланих домаћинства у подјастребачким селима међу којима је у В. Шиљеговцу и још неким насељима до последње аграрне реформе више газдинстава поседовало и преко 20 ха земљишта, резултат је начина заузимања земље у времену насељавања. Поменути род Богосављевића из Лоћике, који данас чине 20 домаћинства са преко 150 ха, сву поседовну својину наследио је од оснивача Богосава, досељеника од Призрена. У првој четврти прошлог века, он је „за три кесе злата“ купио од Турака преко 100 ха земљишта и две воденице. Уз то, крчењем лугова и шума заузео је још педесетак

хектара. У тим крчевинама подигао је велике шљиваке из којих је шљиве у бачвама продавао у Нишу.

Пољопривредно становништво према величини земљишног поседа

Име насеља	Величина поседа					
	0,06 до 1,00 ха	1,01 - 3,00	3,01 - 5,00	5,01 - 10,00	10 0,1 и више ха	без поседа
Беласица	11	146	243	108	26	16
Бојинце	7	46	36	37	15	—
Гољевац	—	24	121	137	32	—
Р. Шиљеговац	94	597	807	961	86	41
В. Крушинце	—	12	24	89	11	9
Гревци	37	141	142	188	23	6
Ђунис	48	371	421	280	47	38
Зебица	2	39	85	128	4	—
Здравинье	73	383	353	333	31	4
Зубовац	14	111	65	129	—	—
Јошје	8	96	153	106	6	8
Каоник	60	443	529	611	70	35
Мала Река	3	6	66	97	33	6
М. Крушинце	—	14	64	98	8	—
Рибаре	19	256	259	361	77	11
Рлица	—	7	29	74	28	—
Сридаље	—	6	10	37	36	—
Каменица	3	30	66	123	6	5
Крушје	14	65	196	169	—	10
Лознац	3	80	72	125	55	1
Радевце	12	175	287	258	11	—
Росица	1	85	116	188	43	5
Врћеновица	59	251	241	156	12	2
Ђукања	27	466	343	219	26	8
Ђорђићница	24	175	55	26	—	1
Ђулинка	14	91	112	126	—	—
Дођика	10	76	213	175	10	5
Ђунтен	13	145	253	275	44	—
М. Дренсвац	8	47	117	163	8	—
Породин	3	44	141	143	—	11
Честа	12	117	137	46	5	1
Чукуровац	6	69	95	75	—	2
Шурић	6	43	69	95	23	—
Сушица	50	322	419	277	3	6
Пркељина	3	73	62	61	6	—
Г. Пенчаница	4	62	102	127	18	1
Гредетип	10	143	257	367	54	7
Д. Пенчаница	2	31	32	54	—	1
Јаковље	29	133	200	202	49	16
В. Дреновац	59	273	145	59	—	12
Голешница	2	19	31	65	15	1
Грејач	70	154	110	65	—	3
Дашница	9	71	146	39	12	8
Суповац	14	187	112	22	8	—
Г. Сухотно	15	112	162	164	24	21
Г. Адровац	5	67	100	99	28	—
Д. Сухотно	4	98	123	85	2	—
Беља	1	22	28	18	—	—

Посебна карактеристика поседовних односа у селима ниже зоне је у томе, што у њиховим атарима своја имања имају и удаљена планинска села са Јастрепца. Житне оринице тих планинаца лако се уочавају, јер се на њима налази непожњевено жито и до августа месеца, догод не почне жетва у атарима њихових планинских села коју они једновремено обављају и на новим имањима. С тим у вези одпочео је процес пресељавања планинског становништва у ивична насеља ниже зоне. Тиме се не само компензира исељавање у пољским селима, већ доприноси решењу недостатка радне снаге.

* * *

По основном производном карактеру подјастребачки рејон је *ратарско-воћарска и виноградарска област* са јачом економском оријентацијом у сточарству. По привредној оријентацији и структури тржишне производње у овом рејону разликују се: рибарски подрејон, јаковљански подрејон, туријски подрејон, горњоадрозачки микрорејон и грејачки микрорејон.

Развој ратарства у овом рејону и његова савремена оријентација резултат су међуусловљености земљорадње и сточарства. У међуратно доба и раније, када је најважнија сточарска грана свињогојство базирало на жирењу у сампасима, исхрана о којој се незнатно старало газдинство омогућавала је производњу житних култура широког сортимената. У старој Југославији у многим подјастребачким селима гајило се сво жито: јечам, оvas, раж, сочиво и друго. Са забраном сампасног сточарења на Јастрепцу измењен је начин исхране свиња. Прелазак с сампасног на дворишно свињогојство пресудно се одразио на производњу пшенице за људску исхрану и кукуруза за тов свиња.

Са изменом структуре у производњи жита приступило се и рационалнијем искоришћавању земљишта. Од 1960. године настоји се да се спроведе систем крупне аграрне парцелације. Одређени делови сеоских атара већ се засејавају само једном културом. У већини села ниже зоне овај процес се врши истовремено са све ширим увођењем савремене агротехнике и бонификације земљишта. Већ 1964. године у Лоџики и још неким селима тракторско дубоко орање обухватало је око 50% зирата, а ђубрење вештачким гнојивом 100% обрадивих површина. Високородне културе у већини села ниже зоне, у односу на међуратно доба, удвостручиле су пољопривредне приносе. Широко су одомаћени пшеница „бела талијанка“ и хибридни кукуруз. Због свињогојства нарочита пажња произвођача усредсређена је на гајење кукуруза. У једном оцаку најчешће се оставља само један струк кукуруза. Кроз кукуруз се само гдегде сади пасуљ и тиква. Због брижљиве неге високе стабљике кукуруза рађају просечно по два класа. Просечан принос пшенице и кукуруза и сушнија година креће се од 2500 до 3000 кг. Највећи приноси постижу се у атарима Каоника, Лоџике, Љуптена, Шурића, Каменице, Лознаца, Малог Дреновца и Кулине. Међутим, треба нагласити и то, да трансформација

аграрног пејзажа још није потпуно спроведена. У атарима неких села, поглавито на већим поседима малочланих домаћинстава која не примењују агротехничке мере, аграрни пејзаж је примитиван а приноси изразито ниски. На њивама таквих домаћинстава још „није учињен ни један корак од старе Југославије“. Насупрот томе, истичу се напредна пољопривредна газдинства која са исте аграрне површине убирају два житна усева. То је редовна појава у потесу Језеро атара Лоћике. Ту се, на разораним стрњикама са којих је скинута пшеница, сади као други усев кукуруз. Наводњавањем топлијих јесени он узри, или стигне као ружан за тов свиња.

Главна експортна култура ратарске производње у овом рејону је дуван. То је трећа главна култура ратарских зирата: пшеница, кукуруз и дуван. Ова рентабилна индустријска култура уведена је и на земљишту које је служило за испашу стоке. Дуван последњих година осваја и слабије родна земљишта планинских села. Од 1964. године уведен је и у атару Вукање где је већ постао један од најважнијих експортних артикала. Ова култура прилично је подигла економску моћ и привредно најсиромашнијих села (Породин, Копривница) јер доноси релативно знатне новчане дохотке.

У већини подјастребачких села гаји се ситнолисни дуван „прилеп“. Овој врсти дувана најбоље одговара чукуревачко песковито земљиште. Како је оно највећег пространства у атару Чукуревица, то је то насеље најбољи произвођач дувана у овом крају. Ранијих година у селима низинске зоне више се гајио крупнолисни дуван „просечан“ и „отља“, данас углавном заступљени у пољским селима око Алексинца, који сада саде само села која у својим атарима немају слабијег земљишта од црне смонице. Берба дувана у вегетационом периоду обавља се 7—8 пута, а каткад и чешће те многа домаћинства ангажују своју целокупну радну снагу. Међутим, како „старачка“ домаћинства нису у могућности да све послове правремено обаве, јер дуван ако се чешће не бере може и за два дана да изгори, то у јеку бербе долазе из вароши жене пресељеника (најчешће исељених радника) да беру и нижу дуван. Том „везом“ између села и града већина радова око гајења и припреме дувана за предају добро се обавља.

Једно домаћинство у подјастребачким селима сади 20.000 до 100.000 струкова на површини од 10 до 50 ара. У селима која су у старој Југославији имала веће површине под дуваном, његовом производњом бавило се 50—60% домаћинстава, а последњих година гаји га и 100%. И у селима ниже зоне многа газдинства главне новчане дохотке остварују најпре од производње дувана, а затим од свињогојства. У селу Лоћики, која је по броју домова била највећи произвођач дувана у нишком срезу, просечан приход по једном домаћинству у 1964. години износио је око 250.000 ст. динара.

Са производњом дувана у неким подјастребачким селима развила се домаћа прерада дувана који се продавао као „шверц“. Бројни произвођачи усавршили су резање, превирање и мешање дувана. За неке ме-

шавине дувана, које су припремили произвођачи, купци тврде да су готово истог квалитета као и најбоље фабричке цигарете.

Од осталих важнијих ратарских култура од економског је значаја једино производња репе семењаче, шећерне репе, сунцокрета и детелине. Мада изискује мање рада и зазима мале обрадиве површине, гајење репе семењаче и поред осигураног пласмана на тржишту и добре цене је у опадању. Главни произвођач репе семењаче је богато село Љуптен.

У долинским насељима овог рејона од мањег привредног значаја је и повртарство. Баште су поред речних токова одакле се наводњавају вадама или, ако се користи изданска вода, ручним досагама („чекрци“). Повртарство је напредније у долини Турије где је уведено угледањем на бугарске баштоване које су, у атару Лоћике, постојале за време бугарске окупације у првом светском рату. Економски јача газдинства имају своје баште и на ораницама на којима се раније сејао јечам. Ти се вртови наводњавају моторним црпкама. По производњи бостана истичу се села Чукуровоц и Мали Дреновац. У Чукуровцу, највећем произвођачу бостана у подјастребачком рејону, по економској валоризацији бостан је, после дувана, на другом месту. Продаје се поглавито на алексиначкој и пишкој пијаци.

Села више зоне и планинска насеља Јастрепца оријентисана су на робну производњу квалитетног кромпира. Из већине тих села око 50% производње кромпира извози се на тржиште. Највећи произвођач кромпира је економски јако село Вукања.

Села у подгорини Јастрепца су изразито воћарска места. Главна воћка овог рејона је шљива. У висинским селима на Брдском земљишту гаји се шљива „росица“ („росичка“) која се користи искључиво за печење ракије. Ова шљива, добре родности, потице из села Росице по коме је и названа. У селима ниже зоне оломаћено је више врста шљива, а нарочито „ранка“, пожегача („мацарка“) и припца. Јастребачку шљивовицу у великим количинама производи Породиц, Кулина, Вукања и низ других села. У Вукањи већина домаћинстава произведе око 900 кг шљивовице јачине 12 гради. Од укупне производње произвођачка газдинства утроше око 10%, а осталу количину откупљују задруге.

Млади воћњаци са шљивом подижу се на већим површинама и у атарима села ниже зоне. У Лоћики нека их домаћинства имају и на површини од 90 ара до 1 ха. Многи млади воћњаци засађени су на ерозивним теренима чиме је умногоме заустављена убрзана ерозија а воћарство подмлађено и унапређено. Интензивирање шљиварства ускоро је и потребом проширења крмне базе свињарства. Како производња кукуруза не може сасвим задовољити исхрану великог фонда товљених свиња, многа газдинства подигла су младе шљиваре и засадила дудове. У неким селима једино домаћинство има десетак, а нека и по двадесет дудова.

Од осталог воћа значајнија је производња јабука („јабланка“, „кожара“ и друге) и крушака. По производњи јабука и крушака позната

су села: Врћеновица, Рибаре, Шурић, Љуптен, Лознац, Каменица и друга. Трешње, које се саде по виноградима и рађају по стаблу и до 100 кг, кајсије, дуње и друго воће производи се у много мањим количинама те га задруге не откупљују. Због удаљености од градова ово воће ретко се износи на тржиште и већином знатно пропадне на дрвцу.

Од интереса је напоменути и то, да је у селу Врћеновици први пут у овом крају одпочела да се гаји јагода коју је увео Аца Станојевић учитељ. Из Врћеновице тридесетих година прва јагода донета је на нишку пијаци. Из тог села она је пренета у Лоћику и Тешицу, али се у селима доњег слива Турије престала гајити, као и неке друге пољопривредне културе, због недостатка радне снаге.

Од шумског воћа беру се ради продаје задругама поглавито кушине.

Виноградарство експортног значаја заступљено је углавном у насељима ниже зоне. Оно се почело интензивирати пред други светски рат. Развитак виноградарства помогла је Винарска задруга у Алексинцу која је давала лозу на кредит и обезбеђивала откуп грозђа. Данас је виноградарство у већини ивичних насеља значајан вид пољопривредне производње. Сем винског гаји се и квалитетно стено грозђе (афусали и друго) на површинама које се видно повећавају. Грозђе се извози преко задруга, а произвођачи га и сами продају на многим тржиштима у земљи, а нарочито у Скопљу, Сарајеву и Риједи.

У већини села једно домаћинство поседује просечно 30—40 ара виноградја, а један број и од 1 ха. По откупној цени 25—30 ст. динара око 1964. год. поједино домаћинство добијало је од задруга 100—150.000 динара, а нека су исто толико остваривала од сопствене продаје грозђа на тржишту.

Виноградарство подјастребачког рејона веома је проширено и унапређено стварањем плантажног виноградја на сектору сухотске задруге. Ту је, на површини око 300 ха, на територији катастарских општина Кулина, Чукуровац, Шурић, Горње Сухотно, Горњи Адровац, Каменица, 1948. год. искрчена храстова и церога шума и земљиште додељено сељачким радним задругама Горњег Сухотна, Чукуровца и Кулине. По расформирању тих задруга 1952. год. оформљено је пољопривредно добро „Јастребац“. Оно је 1962. год. припојено земљорадничкој задрузи у Житковцу. Економија „Јастребац“ је на крчевинском земљишту подигла плантаже винове лозе (око 50%), воћа (око 40%), а један део претворила у оранице (око 10%). У овом узорном виноградју постигнути су високи приноси: око 5 кг грозђа са 1 чокота

Сточарство је, као што је наглашавано, традиционална грана привреде. Подјастребачки рејон је једна од ретких области Србије у којој је сточарство у многоме задржало значај једне од основних производних делатности којој су и савремена производња жита и воћа у многоме подређени.

Стање сточног фонда 31. XII 1895. г. у подјастребачком рејону

Име насеља	кућа	станов.	коња	говед	бивола	магараца	круп. стоке	свиња	оваца	коза	ситне стоке	кошница
Беласица	40	275	3	133	—	—	136	384	533	187	1104	57
Бољевац	27	190	4	80	—	—	84	160	822	206	1188	23
В. Шиљеговац	253	1616	89	657	—	3	749	1384	2879	311	4574	181
В. Крушинце	43	275	1	123	—	1	125	225	371	124	720	44
Гревци	57	343	8	122	—	—	130	328	482	75	885	23
Ђунис	189	1248	62	467	—	2	531	840	1553	292	2685	50
Зебица	29	191	4	87	—	—	91	126	270	82	478	26
Здравинье	111	815	18	487	—	1	506	1157	1721	183	3061	108
Зубовац	37	247	10	92	—	—	102	91	373	2	466	16
Јошје	55	352	11	130	—	—	141	218	304	147	669	11
Каоник	177	1116	82	514	—	—	596	725	2119	25	2369	127
Мала Река	24	164	2	92	—	—	94	264	344	91	699	32
Рибаре	96	750	42	372	—	—	414	861	1840	466	3167	132
Рлица	15	131	2	63	—	—	65	259	386	323	968	26
Срндаље	32	164	—	19	—	—	19	68	207	125	400	25
Сушица	95	688	13	241	—	—	257	674	1056	161	1891	86
Црквина	28	163	5	78	—	—	83	93	259	1	353	40
Г. Пешчаница	40	261	17	117	—	—	134	229	492	98	819	29
Гредетин	97	641	41	270	—	—	311	256	902	108	1266	79
Јаковље	66	432	24	165	—	—	189	289	778	37	1104	55
Каменица	26	157	15	53	—	—	68	52	242	69	363	15
Крушје	52	308	7	152	—	—	159	77	392	18	487	13
Лознац	34	230	19	104	—	—	123	115	487	57	659	26
Радевац	59	437	17	204	—	—	221	389	941	115	1445	64
Росица	35	246	32	162	—	—	194	390	795	133	1318	27
Врћеновица	98	629	30	227	2	1	260	407	372	156	935	23
Вукавац	94	655	27	340	—	—	367	1017	1720	708	3445	82
Копривница	71	425	22	145	2	—	169	127	374	121	625	15
Кулина	54	344	12	102	—	—	144	178	429	312	919	29
Лоћика	74	452	22	201	—	1	224	121	548	90	759	79
Љуптен	71	492	19	263	—	—	282	394	1120	164	1678	99
М. Дреновац	30	232	11	85	—	1	97	119	351	64	534	35
Породин	39	258	8	122	—	—	130	321	488	272	1081	32
Честа	42	235	4	132	2	—	138	96	349	91	536	16
Чукуровац	33	204	12	72	—	—	84	74	117	67	258	7
Шурић	24	137	6	65	—	—	71	21	175	15	211	13
В. Дреновац	113	818	28	368	—	—	396	203	1611	315	2129	34
Голешница	16	130	9	61	—	—	70	82	298	199	579	12
Грејач	118	743	23	233	—	—	256	167	858	70	1095	27
Дашница	50	293	11	137	—	—	148	175	679	172	1017	19
Суповац	47	399	21	155	—	—	176	75	678	144	897	21
Г. Сухотно	46	246	9	99	—	—	108	62	318	59	439	10
Г. Адровац	36	218	12	78	—	—	90	45	250	14	309	16
Д. Сухотно	37	227	8	108	—	—	116	86	243	33	362	31

Статистички подаци пописа стоке из 1895. год. показују да су мања подјастребачка села располагала знатним сточним фондом. У послед-

њој деценији прошлог века преко хиљаду оваца имало је 9 насеља: В. Шиљеговац (2.879), Ђунис (1.553), Здравине (1.721), Каоник (2.119), Рибаре (1.840), Сушица (1.056), Вукања (1.720), Љуптен (1.120), Велики Дреновац (1.611). Нека села, сем великог броја оваца, имала су и преко хиљаду свиња (В. Шиљеговац 1.384, Здравине 1.157, Вукања 1.017), а преко хиљаду брава ситне стоке 18 насеља, од којих 253 куће В. Шиљеговца 4.574 брава, 111 домова Здравине 3.061 брава, 96 домаћинства Рибара 3.167 брава, а 94 куће Вукање 3.445 брава. У тим насељима просечно по једном домаћинству, поред више грла крупне, чувало се и око 25 брава ситне стоке.

Стањс сточног фонда 31. XII 1910. г. у неким подјастребачким селима

Име насеља	коња	говеда	бивога	магарца	свиња	оваца	коза	живице	кошница
В. Шиљеговац	121	875	2	2	1234	3441	190	8058	165
Ђунис	98	712	—	—	991	2689	350	6895	62
Вукања	18	331	1	2	587	1838	764	1972	110

Овчарство се и према попису од 1910. године истицало као важна сточарска грана, али је у међуратно доба почело видно опадати. У то и најновије време, оно је од већег економског значаја само у планинским и селима више зоне. Од интереса је нагласити, да су и у овом делу Алексиначке котлине нека села била ограђена. Да би се мале озираћене површине, са којих се добијало хлебно жито за исхрану, сачувале од пустошења стоке која се у већем броју најчешће слободно кретала око села по шумама и утринама, и село Рибаре је било ограђено плотом. Стока се терала у шуме и утрине кроз капије на тој оград. У слободним сампасима напасали су се и чопори коња. Проводећи лето по шумама коњи су често постајали полудивљи, па и дивљи. Како су се због тога тешко хватали пред вршидбу се у Рибару окупљало и до 60 људи који су одлазили у шуме и хватали коње без обзира чији су.²⁴¹

У најновије време овчарство је опало не само у селима ниже зоне, због интензивирања свињогојства и широке употребе текстила на селу, већ и у планинским насељима. И мало село Бољевац све до другог светског рата имало је много ситне стоке. И 1943. године Станко Стојановић из Вољевца чувао је 150 оваца и 60 коза. Приближно толико имао је и Милија Стојановић из истог села. Од 1943—44. год. сточни фонд је умногоме уништен, јер су стоку одузимали и клали је сталном реквизицијом четници и друге окупаторске слуге. У послератно доба, ипак сточни фонд је само делимично обновљен јер су престале да се чувају козе а овце се напасају само на одређеним просторима. Но и поред тога, у подјастребачким висинама насељима по овчарству истиче се више сточарских села, а нарочито: Рлица, Вукања, Срнадаље, Сушица, Позлата, Бољевац и Кулина.

Стање сточног фонда по попису од 1960. г. у подјастребачком рејону

Име насеља	Укупан број газдинстава	Радна стока укупно	Број крава и сточних јуница	Број оваца за приплод	Број крава за приплод
Беласица	104	133	114	293	143
Бојинце	42	105	92	341	88
Вољевац	64	39	38	75	33
В. Шиљеговац	590	605	588	1186	695
В. Крушинце	33	46	42	107	50
Гревци	118	100	89	213	110
Ђунис	320	361	312	693	329
Зебица	66	75	43	142	91
Здравиње	319	339	279	644	331
Зубовац	71	83	80	129	65
Јошје	99	106	95	200	103
Каоник	495	520	300	773	457
Мала Река	40	60	46	139	60
Мало Крушинце	37	49	43	101	51
Рибаре	250	215	193	396	193
Рлица	34	58	52	230	43
Срндаље	18	29	23	93	32
Сушица	240	276	253	453	243
Црквина	59	65	62	120	57
Г. Пешчаница	89	32	29	70	59
Гредетин	215	220	195	359	204
Д. Пешчаница	32	35	34	52	43
Јаковље	150	170	155	243	212
Каменица	53	64	62	120	51
Крушје	114	106	93	122	144
Лознац	89	72	103	97	140
Радевце	166	130	180	151	346
Росица	93	101	78	231	123
Врћеновица	207	150	191	170	272
Вукања	232	208	310	298	1092
Копривница	103	67	64	126	84
Кулина	108	79	106	100	214
Лоћика	154	80	93	96	179
Љуптен	173	178	205	186	529
М. Дреновац	75	66	95	86	115
Породин	75	91	104	95	204
Честа	79	194	174	382	320
Чукуровац	74	56	56	135	96
Шурић	54	58	71	64	192
В. Дреновац	211	126	188	183	391
Голешница	39	35	38	107	38
Грејач	205	145	133	251	256
Дашница	84	109	101	287	150
Суповац	120	87	139	117	276
Г. Сухотно	107	115	106	190	143
Г. Адровац	89	77	78	113	110
Д. Сухотно	86	81	77	173	80
Беља	23	27	21	37	31

Последњих година, као што показују подаци пописа стоке из 1960. године, већи број оваца имају само највећа насеља и планинска села.

Ова друга насеља одржавају сезонска и дневна сточарска кретања. Стока се из овадашњих и суседних подјастребачких села (Дворане, Петина, В. Плана) изјављује на планину о Ђурђев дану а сјављује о Митрову дне. Током лета стока на планини борави на појатама. Појате поменутих села су на местима: Блато и Мала Јелечка коса. На планинску испашу изгоне овце и веће задруге. Кулинска задруга, која откупљује овце из Вукање, Породина, Љуптена, Кулине, Чукуровца и Лознаца, напаса овце на планини с пролећа најдаље од првог маја и током лета до краја јесени. Овчари ове задруге бораве са стадима од преко 700 оваца на Голој стени у атару Кулине, а позремено одлазе и у Велики Јастребац на планински део атара Вукање. Кулинска задруга је 1964. године на овчарству зарадила око милион старих динара.

До 1955. год. и овце из малог села Бољевца напасале су се током лета на планини. Како је, с обзиром на број домаћинстава, добио мали удео у пашу, Бољевац је са сезонског прешао на дневну планинску испашу. Стока се ујутру изгони на планинске испаше а враћа увече. На В. Јастрепцу напаса се на Остричу, Лазаревим конацима, Сувом Јасену, Левој реци, Малој Јелечкој коси и другде. Стоку из Бољевца гоне сеоски чобани пошто сакупе око стотину брава. У селима која немају овчаре, сами сопственици старају се о дневним сточарским кретањима. Према броју оваца они одређени број дана напасају своје и овце осталих домаћинстава, сауговорача заједничке испаше.

У подјастребачким селима гаји се меринизована домаћа овца и чисти мерино сој. Меринизацију оваца вршила је поглавито задруга У Рибару, где је 1957. и 1958. год. био установљен центар за меринизацију. Ова задруга је и један од главних откупљивача оваца, јагањаца и сира из сточарских села горњег слива Рибарске реке.

По свињарству, као робној производњи, истиче се највећи број села ниже зоне: Каоник, Лоћика, Врћеновица, Честа, Шурић, Каменица, Лознац, Кулина, Љуптен и друга. У Лоћики и Каонику бројна домаћинства тове и по 20 свиња, углавном домаће расе „моравке“. Сем поменутог, свиње се хране и сточном репом, тиквом, комином од воћа и грожђа. У туријском и рибарском подрејону, већина села продаје задругама само утовљене свиње, док насеља јаковљанског субрејона извозе углавном мршаве свиње.

Свињарство је од већег економског значаја и у селима више и планинске зоне. Оно је у Вукањи знатно бројније и важније од овчарства, а у Бољевцу, Копривници, Дашиници и Голешници приближно истог значаја као и овчарство. Јачу оријентацију висинских села ка свињогојству омогућава и данас повремено жирење у сампасима. Када у планини добро роди жир, свиње на торење терају готово сва села са падина Јастрепца и његове непосредне суподине. У туријском субрејону то чине и нижа села: Врћеновица, Чукуровац и Љуптен. Свиње се жире поглавито у потесима Горње и Доње Торине, који су по томе и добили име, и Јасиче у планинском делу атара Кулине. Управо,

Доње Торине су на Црном врху, а Горње према Јасеновим водама. Свиње на жирење терају најчешће она домаћинства која имају и највећи број, што је случај и са више газдинстава из Честе која гаје 30—40 свиња. Свињски чопори, у којима са свињама иде и сва прасад, изгоне се на планину крајем октобра и зимују до фебруара када се почињу враћати у села, коначно прс него што шума озелени. Планинске торине су обично у шумским пропланцима поред живе воде. Ове сточарске „Колибе“ чине кровинаре покривене папратом. Стан за чобане је одвојен и увек боље саграђен. Све овакве насеобине имају јаке ограде („плотове“) те су свиње заштићене од дивљачи. Торине углавном чине привремена станишта која се разваљују чим се заврши жирење свиња на планини. Догађа се да на Јастрепцу жир роди и по две узастопне године, али се и у тим случајевима поново подижу и разваљују торине. Само неколики сточари имају боље изграђене колибе које се не разваљују и у којима свиње бораве и када не роди жир. Таквих година оне се прехрањују шумским кртоластим плодовима („рајчица“).

У вези са планинским сточарством на Јастрепцу, треба истаћи и то да су овде сточарили и цинцарски номади Ашани. Они су имали сточарско насеље код Добре Воде према Погледу. У својим радионицама производили су качкаваљ све до балканског рата 1912. године. Зимовали су у Добричу као и други номадски цинцарски сточари. Чувајући велика стада оваца, ови „Црновунци“ су утицали да и овдашње становништво, иако се по распаду крвних задруга одало земљорадњи, и даље бави сточарством као важном привредном граном. Само три црновуначке породице на Јастрепцу имале су 1200 оваца и десетину коња. Цинцарски номади напустили су Јастребац ратне 1913. године и у Македонији наставили са сточарством на планини Пљачковици.^{2:2}

И у подјастребачком рејону говедарство је важна сточарска грана. Оно је заступљено поглавито у рибарском и јаковљанском подрејону. У кооперацији са задругама, од 1960. год. приступило се тову јунади и бикова ради производње меса за тржиште. Гаји се углавном осемењена расна стока, од које многа домаћинства имају и по неколико приплодних грла. Јунад, која се утоне за годину дана, имају већина домаћинстава у грејачкој и адровачкој скупини насеља, затим у доњем сливу Турије. У јаковљанском и рибарском подрејону истиче се, међутим, тов бикова. По тржишној производњи бикова најпознатији су Каоник и В. Шиљеговац у коме је установљена и станица за савремени узгој. Једно домаћинство у Каонику тови истовремено и по неколико бикова. Сем каоничке и шиљеговачке, бикове откупљује и задруга у Доњем Љубешу. Млечне краве се, због скупе исхране, гаје врло ретко. Радну стоку чине најчешће коњи. По коњарству, због удаљености од главних путева и тржишта, истиче се Вукања у којој већи број домаћинстава има и по неколико коња. За тржиште у неким селима ниже зоне поједина домаћинства гаје већи број расне црвене живине („плимут“, „родајленд“). Ђурке су бројније само у селима више зоне (Кулина и др.).

Експлоатација шума и данас је један од најважнијих облика привредног живота у висинским селима. Сеча дрвета за огрев са дозволом у државним шумама доноси знатна новчана средства сиромашнијим селима: Породину, Голешници, Копривници, Срнаљу и другим. Овим привредним радом бави се и становништво имућног села Вукање као и неких других.

Услед експлоатације храстове, грабове и букове шуме за огревно и борове и смрекове за грађевинско дрво и стварања крчевинских ораница, девастација ранијих сеоских шума на Малом Јастрепцу допрла је до виших делова планинских страна. До 1941. год. Голешница, Копривница и Врћеновица имале су сеоске шуме скоро на површини од 30% алексиначке стране М. Јастрепца. Под његовим гребеном, на коме је граница између храстове и букове шуме на Купињаку у висини од 820 м, своју шуму на површини од око 100 ха има и село Лоћика. На плећатом билу ове планине ливаде и мале крчевинске оранице прелазе висину од 500 м. Оранице са пшеницом, које су 1964. год. биле добре родности, налазе се и на темену Голе чуке, у висини од 430 м. Горња граница распрострањења културне вегетације досеже на алексиначкој страни Великог Јастрепца до шумског и травног региона високих терасних заравни Јечмишта и других. На Пљакиној њиви под Срнаљским лазом налази се шљивар Александра Петровића из засеока Клисурци села Рибара величине 2 ара. Тај је шљивар на висини од 620 м и представља највишу тачку висинског распрострањења родног воћа у околини Рибарске Бање.^{2,3}

Регенерација пејзажа и брижљиво старање о одржавању резерватске, у којој су се веома размножиле срне, и друге јастребачке шуме, све више враћа планинском пределу природни географски лик. На падинама М. Јастрепца пошумљавање се врши садницама бора и смреке. Ради тога се сече и слаба букова шума. Од 1950. год. пошумљују се и суподински ерозивни терени, поглавито багреном, а бујичне долине канадском тополом и црвеном врбом. Багрем се засађује и у приватним забранима јер се искоришћује за израду дрвених судова и кола. Нека газдинства своја имања поред речних токова заштићују подизањем властитих шумских баријера с канадском тополом. Род Богосављевића у Лоћики има и свој расадник канадске тополе.

Од осталих привредних делатности овај крај је у раније време био познат по воденичарству. На реци Турији, нпр., од 21. воденице преко лета ради само 15. Међу њима већег је капацитета само неколико млинова у које вода дотиче кроз спроводне бетонске цеви. Данас је по воденичарству, као једном од видова сеоског занатства, познато поглавито село Рибаре. Са селом Гревци Рибаре има 24 воденице од којих многе раде преко целе године. То су воденице поточаре са два витла који мељу добро брашно, те је због тога на њих упућена околнина, па и нека удаљенија села. За сушних лета овде дотерују жито на мељаву више моравских села почев од Гредетина до Житковца, а каткад чак и нека села Топлице. Па и само село Каоник, које је иначе познато по својим воденицама, меље жито у Рибару, јер за време су-

шних лета у доњем току Рибарске реке има сасвим мало воде. Томе је узрок и то што у рибарским воденицама је мањи ујам и што дају брашно које је врло угодно и укусно за прављење хлеба.

У вези са развитком воћарства у Рибару се развила мања прерађивачка индустрија. Да би се знатни приноси воћа рационално користили, 1961. године изграђен је индустријски објект за сушење воћа и поврћа. Ова сушара подигнута је у друмском делу села близу земљорадничке задруге. Сушара је на електричном погону. Њен је дневни капацитет 1 вагон, а за њену изградњу је инвестирано 8,000.000 ст. динара. Сушара производи суве шљиве, грожђе и поврће. Индустријско-занатске погоне у селу Рибару чине и две мање стругаре на Рибарској реци које производе резану грађу, али у мањим количинама.²⁴ У осталим селима рећи су већи занатско индустријски погони.

Допунско привређивање и у подјастребачком рејону се огледа у разноврсној делатности. Највише је заступљено у већим селима која чине мала економска средишта. Такво је и село Рибаре које се у овом погледу може узети као типични представник. У овом селу становништво се бави таљигањем, продајом грађевинског камена, сезонским радом на сечи шума у Јастрепцу и испирањем злата. Таљигање се углавном обавља на превозу грађевинског камена из „мајдана“ у Бољевачком потоку. Камен шкриљац („цепани камен“) Рибарчани превозе колима за државне потребе око изградње и одржавања путева. Многи тај камен, када нема моментално потражње, допремају у своја кућна дворишта и ту га држе као на стоваришту. Потражња за овим грађевинским материјалом, који се овде једино вади у рибарском субрејону, осећа се нарочито у низијским селима која леже на неогену јужне стране Алексиначке котлине. По томе, таљигање је управљено у два правца, за државне потребе (изградња путева) и за продају становништву околних села која долазе у Рибаре и купују тај материјал. Поред камена из каменолома користи се и наносни материјал („речни камен“) којег носи Рибарска река са планине. Овај камен се углавном употребљава за озидивање, јер је уобљен. Он је уједно и јефтинији, јер се скупља у самом селу из корита Рибарске реке и то у времену виших водостаја реке (с пролећа и јесени), а када га преко лета нема, онда га Рибарчани довозе из Бољевачког каменолома. Рад на повременој експлоатацији шума је сезонски посао који почиње кад оману кише око половине маја и траје до почетка септембра. Букова шума експлоатише се у рејону Шипачки поток на падини Јастрепца изнад Рибарске Бање. Ту се врши сеча и уметравање. Допунско-сезонски рад на експлоатацији шума са Јастрепца састоји се из сече, превоза и утовара. Постоје стални радници који обављају сечу, а сезонски који превозе дрва до стоваришта и утоварају их у вагоне на железничкој станици Ђунис. Превоз сељачким колима врши се повремено од Шипачког потока до дрвног стоваришта испод Рибарске Бање. Одатле дрво се камионима превози до извозне станице Ђунис.²⁴⁵

Насеље	Укупл. број газдинстава	Бр. стаповника на газдинствима	Стамно запоселих ван. газдин.	Бр. пољоп. радника на газдин.	Укупна коришћена површ. у ха	Површина ораница и багта у ха
Беласица	104	559	—	426	497	293
Бојинце	42	190	20	113	180	122
Ђолевац	64	342	6	219	355	177
Б. Шилеговац	590	2916	177	1466	2637	1757
В. Крушинце	33	160	2	127	223	117
Гривци	118	552	20	283	480	291
Ђупис	330	1627	132	802	1514	705
Зебица	66	283	6	203	285	183
Здравље	319	1277	58	729	1631	562
Зубовац	71	341	12	190	267	193
Јоцић	99	458	40	223	445	255
Каменик	405	1985	146	1078	1807	1191
Мала Река	40	216	1	151	251	134
М. Крушинце	37	214	22	112	209	127
Рибаре	250	912	76	499	955	512
Рица	34	161	1	112	216	76
Српдале	18	94	6	86	179	64
Сушица	240	1193	105	651	926	561
Прквица	59	273	18	143	244	163
Г. Пенчаница	89	217	24	120	189	135
Родетић	215	937	73	597	1064	535
Д. Пенчаница	32	152	13	91	137	91
Јаковље	150	663	21	420	686	446
Каменица	53	255	14	159	267	175
Крушије	114	520	24	331	465	330
Кривац	59	343	11	222	573	299
Кудуце	166	733	24	437	727	524
Кривца	93	454	11	252	522	310
Кривозница	207	991	82	312	633	420
Криваца	232	1136	16	713	947	575
Кривозница	103	413	57	171	229	151
Криваца	103	422	31	224	335	244
Кривка	154	431	42	234	495	317
Кривац	173	786	33	514	932	533
М. Дреновац	75	356	9	202	331	232
Неродич	75	334	7	209	333	219
Чукуревац	74	279	2	163	273	165
Шурић	54	287	3	151	329	203
В. Дреновац	211	943	172	446	463	231
Кривозница	30	178	15	93	293	193
Грејач	205	821	151	319	501	263
Криваца	34	423	61	171	341	211
Суховац	120	530	86	262	333	220
Г. Сухотино	107	521	19	327	504	332
Г. Адровац	89	341	24	200	460	293
Д. Сухотино	86	346	34	209	329	256
Бела	23	104	10	56	82	59
Честа	79	716	12	427	619	119
Пезлата	37	170	5	104	146	92

Учеће радника у пољопривредној производњи подјастребачког рејона је, као што показују и резултати пописа пољопривреде из 1960.

године, сразмерно пространству области и насељености, релативно мало. Главнина радника су из села у близини железничке пруге и станице. То су дневни мигранти упослени у индустрији Ниша и, у много мањем броју, привреди Алексинца. Већи је број радника и из сиромашнијих села, као што су Дашница и Копривница.

Досадашњим излагањем довољно је истакнута улога и значај локалних средишта, доскорашњих варошица В. Шиљеовца и Грејача, који је задржао саобраћајни значај јер се преко његове железничке станице извози експортна роба у вагонским количинама, а затим Ђуниса и Рибара. Значајно је насеље специфичних функција и Рибарска Бања. Како смо о тој бањи објавили више радова од којих један у иностранству,²⁷⁶ то ћемо на овом месту нагласити само то да од свих развијенијих подјастребачких насеља, најповољније услове за развој има Ђунис. Он је почео оснивати и своју локалну индустрију. На гласу је обимна производња цигле и црепа.

* * *

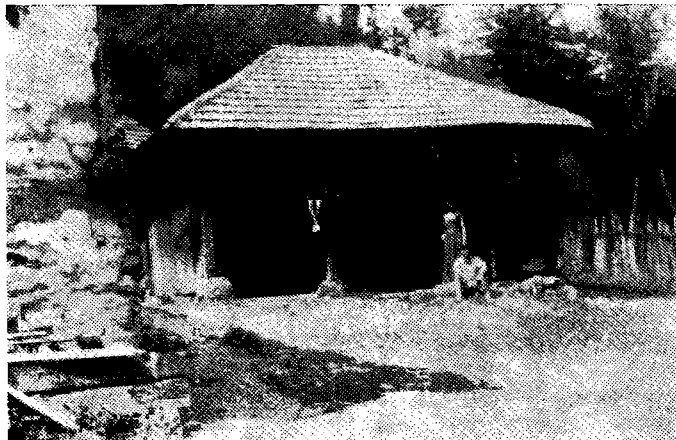
Морфологију насеља подјастребачког рејона карактеришу типичне долинске одлике. И на напуштеним положајима, помештена села била су долинска. Такве локације, најчешће на удаљењу од око 1 км од данашњих положаја, било је више села, између осталог и стара Лоћика и Кулина. „Старо село“ Лоћика налазило се у долини Дреновачког потока, а Кулина, која се раније звала Драговица, у једној мањој долини у потесу Росуља.

Овдашња насеља су одржала долинске положаје, које само нека последњих година прерастају, јер су у заветрини и при води, а такође и у међусобној саобраћајној повезаности. Уз то, она су унеколико снабдевена и грађевинским материјалом: песком, шљунком и каменом.

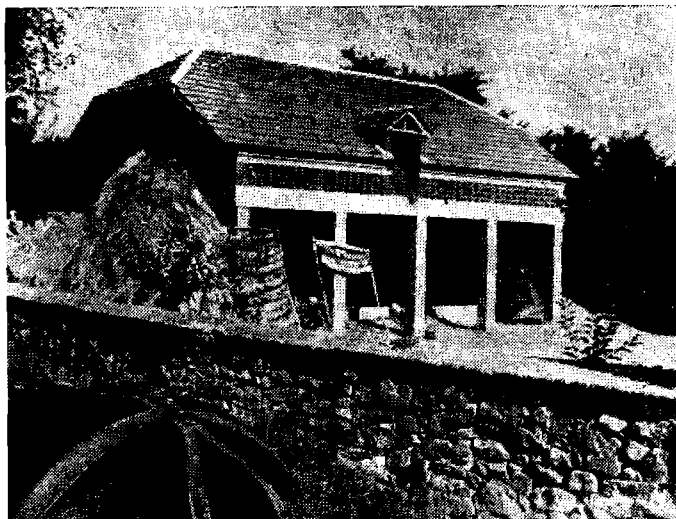
Лежећи у долинама, подјастребачка села су, углавном, на двојаким микролокацијама. Она су на споју уздужних и попречних долина или на теренима речних тераса. У честанском проширењу, село Шурић везано је за излазак Шурићког потока у долину Турије, а село Честа, у истом проширењу, за спој Честанске реке и Турије. У долини Турије на истој локацији, али уз истоимену 300 м дугу сутеску је село Чукуровац. Оно је под Павловом чуком, по којој је и добило име, при ушћу Чукуровачког потока. Типични представник положаја на тераси је Лоћика. На левој долинској страни Турије, она претежно лежи на темену терасе високе 205—210 (25—30) м. Посебне врсте положаја су нека висинска насеља и село Суповац. Прва леже у изворишним чепенкама већих токова, док је Суповац на одсеку заравни Голе чуке. На „висећем“ амфитеатралном положају, Суповац искоришћава две различне привредне зоне: оцедну неогену површ и влажну моравску алувијалну раван.

Главнина насеља подјастребачког рејона је збијеног типа. То су, углавном, низна насеља, ушорена око регионалних и сеоских путева. Издужена су и оријентисана правцем речних долина. На десној долин-

ској страни Турије, Врћеновица се пружа низ реку дужином од око 2 км. У претежном делу тог села куће су на обема странама туријског пута, али у дужем низу с десне, јер се у периферијском нижем делу јавља подводно земљиште. Један крај овог села је на вишем земљишту поред Врћеновичке реке. Он се повезује са селом Честом. По томе је Врћеновица пример двојног долинског насеља.

Сл. 3. — Старији тип комбиноване привредне зграде у селу Рибару
(Снимио: Мих. М. Костић)

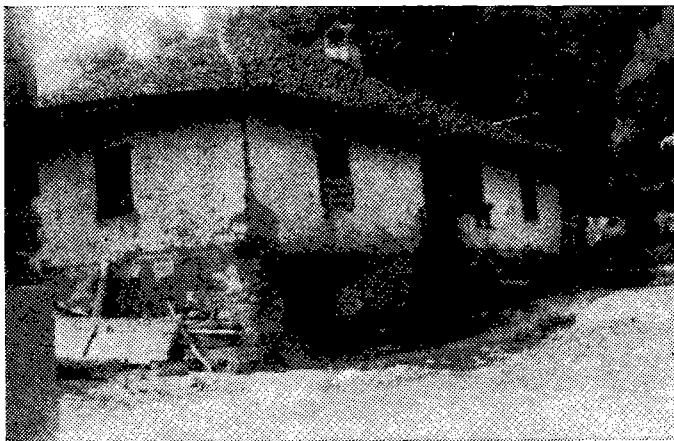

Сл. 4. — Савремена комбинована привредна зграда у селу Врћеновици
(Снимио: Мих. М. Костић)

Због плитке издани, подјастребачка села се водом снабдевају углавном са дворишних и селских бунара. Мањи је број села (Врћеновица и нека друга) која имају свој водовод са водом доведеном од планинских извора. Од 1958. до 1961. године електрифицирана су сва села до Вукање.

У већини подјастребачких села насеобински крајеви разликују се према положају. Обично се издвајају горња и доња махала. Такве крајеве имају и Врћеновица и Лоћика. Велико село Вукања од два таква краја развило се у осамостаљена насеља: Горњу и Доњу Вукању. Средишта села су на проширеном простору и сустицају путева. Ту су најчешће школа, месна канцеларија, задружна продавница и нека занатска радња.

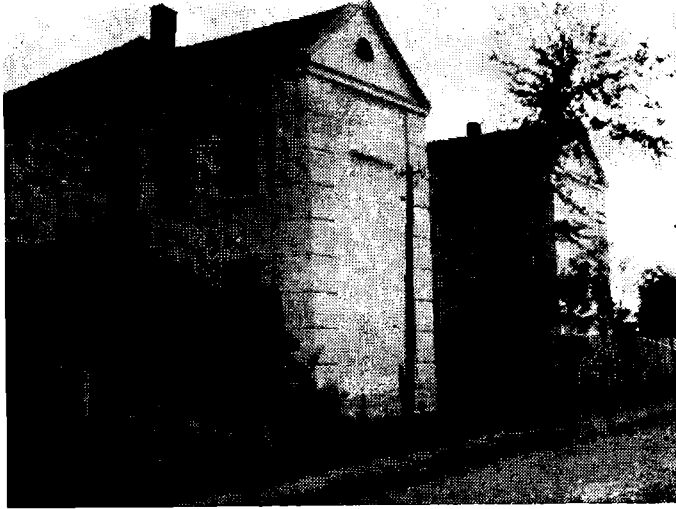
На данашњем ступњу развитка више села подјастребачког рејона су у фази међусобног срастања. Велике ланчане долине агломерације оформљују се нарочито у долинама Турије и Рибарске реке. У првој, као што је речено, Честа сраста са Врћеновицом, а у другој Каоник са Ђунисом. Села која прерастају свој долички положај, а нису у процесу насеобинске симбиозе, стварају оделите раселице. Кулина има раселицу под Црњаком. једним од најнижих огранака Малог Јастрепца. Издвојен је и станични крај Ђуниса. Међутим, за разлику од осталих низних насеља, Ђунис у долинским крајевима има гдегде и издвојених неповезаних група кућа, јер се налази и у самој Ђуниској клисури. Та разређеност, која је очита и код више висинских насеља, је у основи условљена рељефом.

Сл. 5. — Моравска кућа у селу Рибару (Снимио: Мих. М. Костић)

У селима подјастребачког рејона старије куће су „чакмаре“, новије „кованице“ а најновије „зидаре“. У неким селима чакмаре су и данас знатно распрострањене и чине до 40% од укупног броја кућа. Кованице се у висинским и другим бројним насељима и данас граде

поглавито код сиромашнијих и радничких домаћинстава. У долином делу Ђуниса оне се граде и на нагибном терену, и то вештачким усецањем тераса. Куће градског типа изграђују поглавито млади укућани који су решили да стално остану на селу. И у унутрашњем уређењу и опремљености кућа видне су разлике између „старачких“ и нових домаћинстава. Док је у кућама првих обично земљан под и стари „сељачки“ намештај са нешто градског покућства махом дотрајалог, у другима је опремљеност савремена и функционална.

Сл. 6. — Друшки крај села Лоћике са школом и једном стамбеном зградом (Снимио: Мих. М. Костић)

Привредне зграде су размештене обично ивицом дворишта. У двориштима са кућама старије градње су најчешће: „плевња“ и „кошара“. Док плевње служе за смештај сточне хране, у кошарама се оставља летина и намирнице, сухоти („ајат“) кола и пољопривредно оруђе. У кошарама су амбар за „ситно жито“ и кош за кукуруз. Обор (раније „кочина“) је посебна зграда или прилепак уз кошару или плевњу. И у селима овог рејона напреднија домаћинства имају привредне грађевине у којима су сконцентрисане све раније посебне зграде и оставе. И у овим плевњама у доњем делу су обори и штале а гдегде у једном одељењу остава за јарму и мекиње. У горњем делу смешта се кукурузовина, сено и слама. Све комбиноване зграде су од трајног материјала и покривене су црепом. Оне су каткад лепшег изгледа од зграда за становање.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ДЕЛАТНОСТ ДРУШТВЕНИХ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА И ПРЕДУЗЕЋА

У претходним излагањима истицана је улога и значај земљорадничких задруга као носиоца друштвено организоване производње.

Међутим, свакако је од интереса да се у посебним разматрањима прикаже територијална организација и производна делатност друштвених организација у предреформској и савременој фази социјалистичког развитка.

После спровођења Закона о аграрној реформи и Закона о земљишном максимуму на нишком гравитационом подручју односно доскорашњем срезу Ниш, формирано је 13 пољопривредних добара и установа са самосталним финансирањем. Број ових друштвених организација у односу на предреволуционарни период увећао се за 9, јер су пре рата постојале 4. Ова добра према стању у 1956. год. располагала су са укупном површином од 1.379,42 ха земље, по чему је просечно на једно пољопривредно добро долазило 106,11 ха, а што је износило од укупне ораничне површине нишког гравитационог подручја 0,64%. У Алексиначкој котлини земљишни просек је био већи, али су земљишта ових имања такође била раздробљена на парцеле разних величина с преовлађивањем мањих, каткад величине од само 1 ха. Неке парцеле биле су удаљене једна од друге и од економских дворишта по више километара, али је земљишни фонд био мање дисперзан него код задружних економија. У Алексиначкој котлини најрасцепканији земљишни фонд био је код задружне економије Вукашиновац.^{2,7}

У предреформској фази и поред неповољне земљишне структуре, великих трошкова производње по јединици мере, *пољопривредна добра и установе* у целини су имали рентабилно пословање. Њихова улога у преображају и унапређењу пољопривреде била је врло значајна, јер се на овим друштвеним имањима производио семенски садни и приплодни материјал који је служио за даљу репродукцију. На добрима разлика производње по јединици површине у поређењу са приватним сектором била је већа за 20 до 40%. Мада су имала ширу производну делатност, пољопривредна добра Алексиначке котлине имала су и ужу економску оријентацију. Док је добро „Јастребац“ у Г. Сухотну, које је крајем 1961. год. припојено задрузи у Житковцу, било поглавито воћарско-виноградарско газдинство, Пољопривредно добро „Морава“ у Горњој Топоници имало је улогу сточарско-селекционарске станице са задатком унапређења говедарства, свињарства и живинарства.^{2,8}

Од задружних организација, већи производни значај имале су *земљорадничке производне задруге*. У Алексиначкој котлини крупном парцелизацијом, у којој је гро земље сконцентрисан у комплексе, истицале су се Земљорадничке произвођачке задруге у Доњој Трнави и Дражевцу. Обрада земље код ових организација вршила се на принципу који је важио за сељачке радне задруге, на бази радног дана. Зараде су се наплаћивале на радне дане натуралним производима, а делимично новцем. Земљорадничка произвођачка задруга Дражевац је цену жита одређивала на бази цена предузећа „Житопромет“ из Ниша. Ове организације имале су и своје производне

грађевинске објекте већег капацитета. Такав је у Дражевцу свињац за 100 свиња и живинарник за 1000 кокошију.²⁴⁹

И у Алексиначкој котлини, у предреформској фази, као носиоци друштвено организоване производње најбројније су биле *економије земљорадничких задруга*. Њихова општа економска делатност најшире се одразила на целокупан производни карактер алексиначког краја, а територијална организација на усмеравање приказане регионализације. Стога је од интереса изложити важније етапе њихове територијалне обликованости.

Земљорадничке задруге су постале главни носиоци друштвено организоване производње тек од 1960. године, када је извршена темељна реорганизација ранијих друштвено-економских организација. До те реорганизације својим значајем истицале су се само неке економије, поглавито „Морава“ и „Буковик“. До фузионисања са земљорадничком задругом у Алексинцу (1. VII 1960.) економија „Морава“ је била у селу Глоговици. После те реорганизације, Земљорадничка задруга Алексинац отворила је посебан погон за пољопривредну производњу у Глоговици. Поред економије „Морава“ Земљорадничкој задрузи Алексинац, 1960. год. припојена је и Вођарско-виноградарска задруга која је била у саставу Општег пословног савеза земљорадничких задруга у Алексинцу. Економија „Буковик“, која је у основи проистекла од задруге основане 1934. год. са 50 задругара, имала је око 210 ха пољопривредне површине, од чега 150 ха обрадивог земљишта. Проширени земљишни фонд добила је 1947. год. када је 30 ха земљишта, изнад земљишног максимума, придружено из вишка поседа 11 газдинстава Мозгова. Сем обрадивог, у састав економије ушло је и 180 ха утринског земљишта које је разорено и преобраћено у оранице.²⁵⁰

Мада се административно-територијална организација земљорадничких задруга мењала више пута у предреформској фази, значајније промене извршене су у 1959, 1960, 1961. и 1962. год. До тих промена долазило је ради концентрације средстава, јер се показало да само веће економске организације могу да обезбеде рентабилно пословање и стручни кадар. У данашњој комуни Алексинац, на територији раније општине Житковац, 1959. године Земљорадничкој задрузи у Гредетину припојене су задруге у Радевцу и Јакову, а 1960. и задруга у Крушју. Исте године Земљорадничкој задрузи у Житковцу припојене су задруге у Моравцу и Нозрини. Године 1961. Земљорадничкој задрузи у Житковцу припојена је задруга у Д. Сухотну, Земљорадничкој задрузи у Тешици задруге из Лоћике, Врћеновице и Грејача, Земљорадничкој задрузи у Трњану Земљорадничка задруга из Гредетина, а Земљорадничкој задрузи у Доњем Љубешу Зем. задруга из Кормана. На територији раније општине Алексинац, до 1961. год. своју земљорадничку задругу имала су села: Рутевац, Дражевац, Суботинац и Бован. До 1961. год. Земљорадничка задруга Делиград територијално је обухватала: Делиград, Јасење и Вукашиновац, а Зем. задруга Бобовиште села Бобовиште и Ђићину. До 1959. год. Зем. задруга Станци

имала је у свом саставу Пруговац, Липовац, Црну Бару и Станци, а Зем. задруга Мозгово и Брадарац биле су самосталне задруге за истоимена села. Те године задрузи у Мозгову припојена је задруга Брадарац. Реорганизацијом од 1961. год. Земљорадничкој задрузи у Мозгову припојене су и задруге у Суботинцу и Бовну. Тако је Зем. задруга у Мозгову 1961. г. територијално обухватала четири ранијих самосталних задруга: Брадарац, Суботинац, Бован и Мозгово. Земљорадничка задруга Катун до 1959. год. обухватала је села Катун, Добрујевац, Бели Брег, Доњи Крупац, Врело, Горњи Крупац, Рсовац и Преконоге. У 1959. год. задрузи у Катуну припојени су Станци, Пруговац, Липовац и Црна Бара. Крајем 1961. из задруге Катун у задругу Дражевац прешла су насеља: Бели Брег, Доњи Крупац, Врело, Горњи Крупац, Рсовац и Преконоге.

Мада је и после 1961. године било неких организационих промена код појединих земљорадничких задруга, њихова производна делатност се углавном стабилизовала те им се и економски значај увећао. Од 1962. год. на територији данашње комуне Алексинац, пољопривредном производњом управљају 10 земљорадничких задруга за 74 насеља. Од тога на територији раније општине Житковац, која је обухватала 45 села, послују 5 земљорадничких задруга чија су седишта у: Љуптену, Тешици, Житковцу, Трњану и Доњем Љубешу. *Земљорадничка задруга у Љуптену* обухвата 5 самосталних насеља (Љуптен, Породин, Вукања, Каменица и Кулина), *Земљорадничка задруга у Тешици* 14 (Тешица, Лоћика, Врћеновица, Честа, Шурић, Чукуровац, М. Дреновац, Копривница, Голешница, Дашница, Грејач, В. Дреновац, Сечаница и Суповац). *Земљорадничка задруга у Житковцу* 11 (Житковац, Моравац Нозрина, Лужане, Стублина, Беља, Прћиловица, Д. Адровац, Г. Адровац, Доње Сухотно и Горње Сухотно), *Земљорадничка задруга у Трњану* 8 (Трњане, Г. Пешчаница, Д. Пешчаница, Гредстин, Радевац, Јаковље, Крушје и Лознац) а *Земљорадничка задруга у Д. Љубешу* 5 насељених места (Доњи Љубеш, Горњи Љубеш, Витковац, Срезовац и Корман). На територији раније општине Алексинац, која је обухватала 29 насеља, послују такђе 5 земљорадничких задруга чија су седишта у: Алексинцу, Дражевцу Катуну, Мозгову и Рутевцу. *Земљорадничка задруга у Алексинцу* обухвата 5 самосталних насеља (Алексинац, Алексиначки Бујмир, Глаговицу, Вакуп и Краљево), *Земљорадничка задруга у Дражевцу* 7 (Дражевац, Бели Брег доњи Крупац, Врело, Горњи Крупац, Рсовац и Преконози). *Земљорадничка задруга у Катуну* 5 (Добрујевац, Станци, Липовац, Пруговац и Црна Бара), *Земљорадничка задруга у Мозгову* 4 (Брадарац Суботинац, Бован и Мозгово), а *Земљорадничка задруга у Рутевцу* 6 насељених места (Рутевац, Ћипина, Бобовиште, Вукашиновац, Деаиград и Јасење).

Да би се приказала пословност земљорадничких задруга, а тиме оценила и њихова економска снага пред привредну и друштвену реформу, за претежни део Алексиначке котлине износе се званични цифарски подаци Одељења за привреду НОО-е Житковац и Отсека за план НОО-е Алексинац стављени на употребу 1962. године.

Земљорадничке задруге на територији општине Житковац 1957—1960. год.

Привредна организација	Година	Друштвени брuto производ	Национални доходак	% учешће матери- јалних трошкова у друш. брuto производу
(у 000 старих динара)				
33. Гредетин	1957	5.331	2.179	—
	1958	4.200	1.768	—
	1959	12.000	5.400	45,87
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Крушје	1957	2.976	1.212	—
	1958	3.162	1.376	—
	1959	2.965	1.639	55,28
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Радевац	1957	1.415	681	—
	1958	3.000	950	—
	1959	—	—	—
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Јаковље	1957	950	450	—
	1958	2.500	1.200	—
	1959	—	—	—
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Д. Сухотно	1957	972	352	—
	1958	2.040	1.335	—
	1959	4.921	2.656	39,34
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Трњане (Радевац Јаковље Гредетин Крушје)	1957	6.988	3.605	—
	1958	8.500	4.518	—
	1959	6.531	5.151	24,19
	1960	61.865	28.573	61,30
	60/59	947,25	554,71	—
33. Корман	1957	4.751	1.582	—
	1958	6.108	4.001	—
	1959	4.032	1.720	49,06
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Д. Љубеш (Корман)	1957	6.973	2.419	—
	1958	10.850	4.780	—
	1959	20.994	4.611	74,64
	1960	32.465	12.362	51,36
	60/59	154,64	268,09	—

Привредна организација	Година	Друштвени брuto производ	Национални доходак	% учешће матери- јалних трошкова у друш. брuto производу
(у 000 старих динара)				
33. Моравац	1957	19.363	5.010	—
	1958	11.000	5.581	—
	1959	12.972	7.951	32,72
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Нозрина	1957	2.210	1.068	—
	1958	8.000	3.966	—
	1959	3.357	3.987	44,67
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Тешица (Врћеновица Лоћика Грејач)	1957	8.381	4.220	—
	1958	5.800	1.752	—
	1959	7.569	4.665	30,60
	1960	40.533	7.432	72,05
	60/59	535,51	159,31	—
33. Грејач	1957	4.034	1.467	—
	1958	3.180	1.801	—
	1959	4.220	2.130	36,73
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Лоћика	1957	—	—	—
	1958	6.427	2.010	—
	1959	5.424	4.330	13,79
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Врћеновица	1957	6.392	3.852	—
	1958	5.276	2.566	—
	1959	5.026	2.231	48,31
	1960	—	—	—
	60/59	—	—	—
33. Љуптен	1957	4.474	2.744	—
	1958	5.900	3.552	—
	1959	4.356	2.313	39,67
	1960	8.991	5.826	29,00
	60/59	206,40	251,9	—
33. Прћиловица (Моравац Нозрина Д. Сухотно) индекс	1957	5.852	2.143	—
	1958	8.953	3.895	—
	1959	20.020	12.200	33,01
	1960	88.832	13.591	76,74
	60/59	444,16	111,40	—
УКУПНО	1959	119.387	61.319	41,17
	1960	232.646	67.784	63,19
	индекс	60/59	194,87	110,54

Привредна организација	Година	Друштвени брuto производ	Национални доходак	% учешће матери- јалних трошкова у друш. брутo производу	
(у 000 старих динара)					
ЗЗ. Рутевац		1957	2263	1110	
		1958	3010	361	
		1959	8025	2193	64,7
		1960	7345	1286	82,5
	индекс	1960/59	91,5	58,6	
Дражевац		1957	3279	1372	
		1958	7893	2338	
		1959	19102	7345	55,1
		1960	29258	4554	76,4
		1960/59	153,2	62,0	
Суботинац		1957	3292	1832	
		1958	6128	2698	
		1959	8409	2954	57,8
		1960	6136	1546	62,5
		1960/59	73,0	52,3	
Бован		1957	12156	3031	
		1958	11959	3348	
		1959	11073	2221	75,0
		1960	7738	2930	55,0
		1960/59	70,3	131,9	
Алексинац (Алексинац Алек. Бујмир Глоговица Вакуп, Краљево)		1957	9674	5706	
		1958	13041	6963	
		1959	24391	11205	46,8
		1960	282714	65848	74,0
		1960/59	1159,1	587,7	
Бобовиште (Бобовиште Тићина)		1957	3624	1383	
		1958	8747	2393	
		1959	9392	3743	52,2
		1960	10700	3871	63,8
		1960/59	113,9	103,4	
Станци (Станци Пруговац Липовац Црна Бара)		1957	2477	747	
		1958	5113	296	
Мозгово Мозгово и Брадарац Мозгово и Брадарац		1957	6691	3262	
		1958	12896	5564	
		1959	29318	9589	59,5
		1960	47015	10403	70,6
		1960/59	160,4	108,5	

Привредна организација	Година	Друштвени брuto производ	Национални доходак	% учешће матери- јалних трошкова у друш. бруто производу	
				(у 000 старих динара)	
Брадарач	1957	5191	2136		
	1958	3036	1203		
Делиград (Делиград, Јасење Вукашиновац)	1957	8002	3438		
	1958	11239	3354		
	1959	20574	6171		61,9
	1960	34229	1231		89,8
	1960/59	136,4	19,9		
Катун (Катун, Добрујевац, Бели Брег, Доњи Крупац, Рсовац, Преконоге, Врело, Горњи Крупац)	1957	13637	4939		
	1958	11059	1430		
Катун (Катун, Добрујевац, Бели Брег, Д. Крупац, Рсовац, Преконоге, индекс	1959	42520	12876		63,3
	1960	71284	19743		72,3
Врело, Г. Крупац, Станци, Пруговац, Липовац, Црна Бара)	индекс	1960/59	167,6	153,3	
	УКУПНО	1959	172.824	58.297	59,2
		1960	496.469	111.512	74,1
	индекс	1960/59	287,3	191,3	

Статистички биланси показују да је главнина земљорадничких задруга своју производну делатност од 1957—1960. год. проширила. Због тога се прилично увећао и национални доходак. Различите стопе раста код појединих економских елемената дошле су углавном због промена у структури делатности задруга, управо проширеног пословања које, уз повећани друштвени бруто производ, ангажује и веће материјалне трошкове. Задруге су у ранијем периоду биле махом оријентисане на услуге које су изискивале мање ангажовање материјалних трошкова, а од реорганизационе стабилизације имале су производни карактер. При томе, треба имати у виду да у приказаном цифарском билансу друштвени бруто производ односи се на укупну реализацију умањену за набавну вредност реализоване трговачке робе, материјала и отпадака, при чему се под материјалним трошковима у друштвеном бруто продукту који су били у порасту ради о трошковима ђубрења, мазива и друге организације пословања — сировине, помоћни материјал, издаци за услуге других лица и слично.

Техничка опремљеност земљорадничких задруга Општине Алексинац 1956, 1959, и 1960. год.

Зем. Задруга	Трактори			Комбајни		Ост. пољ. маш 1960.	
	1956	1959	1960	1956	1960		
Алексинац	2	11	14	—	—	1	35
Бобовиште	—	3	3	—	—	—	14
Бован	1	2	2	—	—	—	11
Делиград	2	8	7	—	—	1	19
Дражевац	1	6	8	—	—	—	24
Катун	1	8	14	—	—	1	57
Мозгово	1	8	12	—	—	1	30
Рутевац	1	4	4	—	—	—	15
Суботинац	1	3	2	—	—	—	11
Укупно зем. зад.	10	53	66	—	—	4	216

Производни карактер и концентрација производних средстава омогућили су да већина земљорадничких задруга заврши разоравање субекуменског утринског и пашњачког земљишта и уведе на својим економијама савремену агротехнику. Готово све задруге на територији раније општине Алексинац, од 1956 године увеле су у обраду земљишта тракторе. Од 1960. год. знатно је повећан машински парк, а неке су задруге набавиле и комбајне. Данас је техничка опремљеност код многих задруга комплетирана што је омогућило оживљавање производње и широку кооперацију са индивидуалним произвођачима. Последњих година и економски најслабије задруге приходе из фондова не употребљавају за надокнаду губитака у трговини, већ за унапређење пољопривреде.

Да би се материјална база друштвених пољопривредних организација још више проширила, у 1963. години почело се са стварањем пољопривредних предузећа. Већ у тој години у Алексиначкој котлини није било пољопривредних добара и производних економија ранијег типа. Имања друштвеног сектора користиле су једино опште земљорадничке задруге и економије предузећа.

Основна карактеристика савремене реформске фазе у делатности друштвених пољопривредних организација је интегрисање ради стварања јаких привредних предузећа са типизираним производњом појединих погона. Основна тенденција овог процеса, који је још у току, је да се ове друштвене организације што више афирмишу на домаћем а затим и на светском тржишту. Најшири такав захват учињен је 1968. год. када су приступила пословној организацији са Земљорадничком задругом Алексинац села Дражевац, Тешица, Житковац, Кланаца, Мозгово, Подрум и Глоговица.

ОПШТА КАРАКТЕРИСТИКА

Полазећи од маркантних природних фактора, на првом месту од морфографије и микроклиме, и тржишне производње, свакако најприхватљивијих критерија за савремено економскогеографско рејони-

рање, — у претходним излагањима приказана је друштвеногеографска стварност целокупне Алексиначке котлине. При томе, посебно се наглашава да сврха извршене регионализације није изоловано издвајање засебних производних јединица, већ карактеризација углавном индивидуалисаних физиономичних целина географске средине. Стога производна регионализација Алексиначке котлине, како је изложена, приказује само саставне делове котлине као јединствене целине. Поменути субрејони и микрорејони, преко Алексинца као главног економског средишта и тржишта, међусобно су тесно повезани. Та повезаност изискује и разматрање економскогеографских општих показатеља и одлика алексиначке општине у новим комуналним територијалним границама. Оне и у Алексиначкој котлини све више уобличавају јединствени економски организам нашег самоуправљачког друштва.

Површине земљишта друштвеног и приватног сектора општине Алексинац 1963. г.

укупна површина у ха			обрадива површина			шуме		
укупно ха др. и прив.	друштв. зем.	% др. з.	укупно ха др. и прив.	друштв. сектор	% др. з.	укупно ха др. и прив.	друштв. сектор	%
72.491	18.862	26.0	42.066	1.910	4.54	19.797	10.330	52.1
Не обрадиво								

укупно ха др. и прив.	друштв. сектор	%
10.628	6.622	62.3

Структуре земљишних површина у друштвеном сектору општине Алексинац 1963. г.

Обрадива											
Оранице и баште			Виногради			Воћњаци			Ливаде		
ха	% од обрад.	број парц.	ха	% од обрад.	број парц.	ха	% од обрад.	број парц.	ха	% од обрад.	број парц.
894	78	764	89	7	12	125	11	18	55	3	36

Не обрадива

Пашњаци			Шуме			Неплодно		
ха	% од необр.	број парц.	ха	% од необр.	број парц.	ха	% од необр.	број парц.
399	3	24	10 332	65	—	5.078	33	—

Статистички подаци Привредне коморе доскорашњег среза Ниш из 1963. год., показују да општина Алексинац располаже са знатним површинама укупног и друштвеног земљишта (72.491 ха; 26% друштвеног од те површине). У поређењу са суседним јужноморавским комунама северног подручја јужног Поморавља, општина Алексинац има највећи и по аграрној вредности најзначајнији земљишни фонд; општина Меровина захвата само 20.716, општина Ниш 56.435, а комуна Ражањ свега 28.865 ха. Међутим, с обзиром да је од укупне друштвене површине готово трећина необрадивог земљишта, главно привредно богатство друштвеног земљишта су шуме. И у фонду друштвеног обрадивог земљишта најмање су заступљене ливаде (3%), јер су разоравањем већином природне ливаде преобраћене у зирате. Будући да су од природних ливада само неке остале, али под гајеним травним површинама, житне оранице чине главнину обрадивих површина (78%). Последњих година земљишни фонд друштва својине приметно се повећава, али се структура земљишних површина у целини још није битно изменила. Она углавном одговара савременим захтевима агркултуре. Према томе, ратарство је основни вид пољопривреде у алексиначком крају, али је оно, како је наглашавано, код старачких домаћинстава запостављено, управо то је пример типичног нерационалног искоришћавања земљишта. Основну валоризацију ратарства чини висока производња квалитетног поврћа и индустријског биља.

Општа карактеристика осталих грана пољопривреде је у томе, да њихов развитак још није достигао савремен ниво те им је и валоризација од мањег значаја. Као и у осталом северном подручју јужног Поморавља, и у Алексиначкој котлини гро воћњака треба обновити јер просечна старост износи око 30 година. Престарели воћни расади се споро обнављају пошто на територији нишког гравитационог подручја, воћне саднице производе једино: Расадник у Прћиловици, Пољопривредна станица у Нишу, Пољопривредна станица у Белој Паланци и Институт за воћарство и виноградарство у Нишу. Укупна производња износи око 50.000 комада садница. Ова производња може да задовољи само око 12% у потребама садног материјала.²⁵¹ Због недовољне производње воћног садног материјала друштвених установа, индивидуални произвођачи се снабдевају са нишке пијаце. На нишку пијацу камионима се довозе воћне саднице из воћарских крајева Србије и Босне.

Виноградарство је познатија пољопривредна грана. Виногорје Алексиначке котлине чини један од седам виноградарских рејона велике Нишавско-јужноморавске виноградарске области, једне од највећих виноградарских области у нашој земљи. *Алексиначки виноградарски рејон* обухвата три виногорја — Алексиначко, Тешичко и Сокобањско. Алексиначко и Тешичко виногорје су готово у потпуности на територији Алексиначке котлине. *Алексиначко виногорје* обухвата: Д. Трнаву, Дражевац, Бујмир, Глоговицу, Алексинац, Вакуп, Брадарац, Мозгово, Црну Бару, Пруговац, Липовац, Станци, Добрујевац, Катун, Врело и Веле Поље. Ово виногорје под засадима има 1.234 ха. *Тешичко виногорје* обухвата: Лужане, Нозрину, Моравац, Житковац, Прћиловицу, Д. и Г. Адровац, Трђане, Пешчаницу, Корман, Г. и Д. Љубеш

Витковац, Лоћику, Копривницу, Суповац, Сечаницу, Гредетин и Сухотно. Ово виногорје има под засадима 1.265 ха. Стање сортимента винове лозе у оба ова виногорја Алексиначке котлине у предреформској фази није било задовољавајуће. У Алексиначком виногорју прокупац је био затупљен са 85, пловдина са 11, а остале сорте грожђа са 4⁰/₀, док је у тешичком на прокупац долазило 73, пловдину 18, а остале сорте 9⁰/₀.²⁵² Прокупац и пловдина, су и данас доминантне винске сорте слабог квалитета у погледу своје технолошке вредности, јер обнова засада, чија је просечна старост око 20 година, у Алексиначкој котлини још није завршена.

Прераду грожђа врше приватни произвођачи, који вина чувају у својим малим подрумима, а у социјалистичком сектору подрум у Алексинцу. Производњу лозног садног материјала врше такође умногоне индивидуални произвођачи, а од друштвених установа Воћарско-виноградарска задруга у Алексинцу. У 1958. год. она је имала матичних засада америчке подлоге: 0,30 ха рупестрис, 0,20 ха рипарија, 1,50 ха телеки, 0,80 ха кобер и 0,20 ха шасле.²⁵³ Овим матичњаци у недовољној мери обезбеђују потребе регенерације виноградарства Алексиначког рејона те се виноградари снабдевају садним материјалом и код приватних произвођача или га купују на нишкој пијаци. Лозни калемови стоног грожђа (краљица винограда, кардинале, мускат хамбург, арус-али смедеревка и др.) набављају се најчешће са економије „Лозни калем“ у Нишкој Бањи.

Последњих година интензификација обухвата подизање плантажних засада, као један од врло погодних начина за подизање плантажних винограда на приватном сектору. Слободно кооперирање индивидуалних произвођача са друштвеним економским организацијама битно мења структуру винограда с циљем да се достигне учешће сорте за висококвалитетна вина 20⁰/₀, сорте за квалитетна вина 40⁰/₀ сорте за обична вина 30⁰/₀ и стоне сорте 10⁰/₀. Овакви нови виногради, иако релативно млади, већ су постали вегетативно јаки и обилне су родности. Општина Алексинац 1961. године имала је укупно 5.937.834 чокота винове лозе, са просечним приносом 0,600 кг/чок а укупним од 35.626 мц. Исте године 33 Алексинац проширила је свој подрумски капацитет на 230 вагона. Овај подрум, изразито подземнолагунског типа, је искључиво произвођачког карактера. Мада не производи чиста сортна вина, јер прераду врши комбинацијом квалитетних и квантитетних сората грожђа, познат је по бољој производњи стандарднијег квалитета.²⁵⁴

Сем изразитог економског значаја, у Алексиначкој котлини на сектору моравског рова виноградарство има посебан значај, јер се винове лоза рентабилно гаји на слабом и недовољно плодном земљишту и положајима на којима се истоветном рентабилношћу не може гајити ни једна друга пољопривредна култура. На странама моравског рова виноградарски засади не само да умањују и спречавају микро-ерозију земљишта, већ преко винове лозе то нагибно земљиште слабе плодности постало је плодородније; тиме је земљиште овог рова од субекуменског умногоне преобраћено у културни појас.

Стање сточног фонда у предреформској фази такође није задовољавало. У низинском делу Алексиначке котлине, као углавном и у осталом делу долине Мораве и њених притока у нишком гравитационом подручју, преовлађивали су — а и данас умногоме — мелези сименталског говечета са 70%, а остатак су чинили мелези разних примитивних раса (мелези домаћег брдског говечета са степским говечетом). Говедарство није задовољавало ни са гледишта измузичачког карактера. Краве су углавном служиле за рад а не за производњу млека и приплодност грла. По статистичким подацима из 1956. год. на нишком гравитационом подручју 93,7% од укупног броја крава употребљавало се за рад. Било је распрострањено рано клање подмладка ради добијања већих количина меса за продају. Алексиначка котлина као ни други крајеви нишког гравитационог подручја, није била изразити произвођач приплодних грла говеда, а нарочито бикова који су се набављали са стране: Лапово, Плана, Марковац и другде. Живинарство је било, а претежно је и данас, углавном оријентисано на узгој домаће кокоши (око 90%), а од остале живине поглавито домаће пловке. Расна пекинг пловка била је заступљена бројније једино на Пољопривредном добру „Морава“ у Горњој Топоници.²⁵⁵

Бројно стање стоке у Општини Алексинац у периоду 1962—1965. год.

Грста стоке	Говеда		Свиње		Овце		Живина Коси	
	укупно	краве	укупно	крмаче	укупно	овце		
Година								
1962	20065	11518	25332	7965	38695	27299	58597	1886
1963	19729	11836	25087	7432	32785	25662	150766	1745
1964	18148	11835	33327	9597	30876	25117	155762	1730
1965	19541	11715	41279	10050	28626	21945	135343	1729

Вештачко осемењивање крава у Општини Алексинац 1961—1965. год.²⁵⁶

Година	1961	1962	1963	1964	1965	закључно са IX
Број грла	5.796	5.107	5.346	5.331	4.125	

До 1966. год. стање сточног фонда и његово унапређење на нишком гравитационом подручју, а поготово у Алексиначкој котлини, одржавало се, изузев овчарства, на приличном нивоу. С обзиром на тржишну потражњу и велики промет на тешичкој „свињској пијаци“, број свиња се знатно увећао. Тржишни вишкови говедарства такође су чинили а и данас представљају, важну ставку валоризације сточарства. Тржни вишкови говедарства се процењују на 20 до 30% од укупног броја говеда или 110—120 кг меса по грлу. Због рентабилитета сточар-

ства, неке задруге су од промета стоком оствариле главнину средстава за своје пословање. Основни произвођачи стоке су индивидуална до-моћинства (преко 90%) која имају дуго искуство у товљењу стоке, али недовољно средстава те без примене научних метода нису остваривала ни приближно могућу валоризацију.

Битна карактеристика савремене реформске фазе, као што је на-глашавано, је оживљавање, окрупњавање и савремена модернизација и интензификација привреде. У ратарству се постижу високи приноси изменом структуре засејаних површина, широком применом агротех-нике и увођењем наводњавања на великим површинама. У том погле-ду од посебног је интереса регулација Јужне Мораве код Алексинца. Поред стварања акумулационог водног резервоара, ова обухвата и ис-прављање речног тока. Прокопавањем новог корита, у дужини око 500 метара, речни ток је померен за 200 метара од аутопута. Тиме је, кроз Алексиначку котлину, обезбеђен саобраћај на моравској маги-страли, јер Морава више неће моћи да поткопава аутопут и угрожава саобраћај.* У измени структуре засејаних површина изразита је тен-денција проширивања површина под крмним биљем и његовом пове-ћању у плодореду житних култура. Тиме се у великој мери доприноси не само одржавању и повећању плодности ораничних погршина, већ и узгоју и производности сточарства. Општа тенденција на унапређе-њу сточарства је већа интервенција друштвеног сектора и прошири-рање производне базе друштвених организација. На подручју Алек-синца изградња савремене сточарске фарме вршиће се у етапама од 10.000 товљеника.²⁵⁷

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

По општем друштвеногеографском значају, Алексиначка котлина је једна од најзначајнијих области Србије. Њен је економски потен-

* Од хидротехничких радова из предреформске фазе, важнији су извршени у 1954. год., када је за заштиту обале код Мезграје утрошено 3.000.000, а код Трнавe 5.000.000 ст. динара. Међутим, треба нагласити да сем хидротехничких асанација, интензивирању пољопривреде вишеструко ће допринети и реализација пројекта о наводњавању Алексиначке котлине. По одобреном пројекту о на-водњавању десне стране котлине — који је урадило Пројектантско предузеће из Прокупља са хидротехничким сарадницима из Ниша — заливна површина обухватаће сектор Алексинац-Прасковче у површини 2700 ха, од чега ће се гра-витацијом натапати 1.200 ха, а осталих 1.500 ха системом вештачког кишења. Ово наводњавање захвата атаре: Алексинца, Бобовишта, Ђићине, Трњана, Доњег Љу-беша и Прасковча. Сав равничарски део наводњаваће се гравитационом путем, а побрђе црпљењем воде из главног канала и вештачком кишом. Главни канал спровешће се ивицом дна котлине; он ће омогућити наводњавање највећих повр-шина. По извршеним мелиорацијама увећани приноси ратарских култура по 1 ха биће: пшенице 6.000, кукуруза 10.000, јечма 4.000, луцерпе 15.000, а кромпира 30.000 кг. За овај пројекат инвестираће се око 1 милијарда ст. динара. Ова сума биће за краће време отплаћена, јер ће доходак на заливном комплексу износити 622.000.000 ст. динара, рачунајући укупни приход са 1 ха од 359.423 ст. динара. И реализација пројекта о наводњавању леве стране Алексиначке котлине биће, мада у мањој мери, врло значајна. Идејни пројекат, који је израдила Моравско-нишавска водна заједница у Нишу, предвиђа наводњавање вештачком кишом савог терена од Суповца све до Сталаћке клисуре (Подаци „Нишавске водне за-једнице“ у Нишу коришћени 1962. године).

цијал највећи у свом јужном Поморављу, јер је великог пространства, високе плодности и најмањег степена деаграризације.

Животни пулс ове котлине је на територији истоимене комуне. Отуда је од интереса приказати и место и улогу општине Алексинац у економско-географској класификацији комуна СР Србије²³⁸ и дати оцену њеног све већег саобраћајног значаја.

Са површином од 725 км², комуна Алексинац је на трећем месту у јужноморавској регији, иза општине Лесковац са 1024 и Врање са 859 км². Комуна Алексинац је већег пространства због централног положаја у Алексиначком поморављу и адаптиране територије раније општине Житковац. У природном кретању становништва Јужног поморавља, општина Алексинац има изразито негативна витална обележја. Ниска, у свој јужноморавској регији најмања, стопа natalитета је битна карактеристика комуне Алексинац (11,8‰). Она је резултат до последњих година стално израженог иселјавања становништва млађих годишта у Ниш, и укључења у индустрију и друге градске делатности. Међутим, досељавањем становништва из неразвијених крајева Србије јаке фертилности, чиме се у најновије време врши важна демографска редистрибуција становништва, и у Алексиначком поморављу natalитет се видно увећава. То значи да ни природни прираштај, који је у просеку у времену од 1960—1965. год. износио само 1,4‰, у скорије време свакако неће представљати проблем економског живота и просторног планирања на даљем унапређењу народне привреде.

Економско-географски показатељи о комуни Алексинац постављени су на бази података из 1964. године. Значи приказују само једно одређено стање у предреформској фази. Они, међутим, унеколико имају и шири значај, јер омогућују сагледавање савременог стања, разуме се ако се истовремено има у виду наглашавани општи просперитет.

По освареном народном дохотку 200 до 100.000 ст. динара по 1 становнику, комуна Алексинац — с обзиром да територијално обухвата и бројна висинска насеља с оскудним привредним изворима — долази у пету, предпоследњу, групу комуна СР Србије. Према структури народног дохотка, општина Алексинац је аграрно-индустријска, јер више од једне половине народног дохотка даје пољопривреда, а више од једне четвртине индустрија (61 : 25). У ратарству особито се истиче повртарство, али не само са високом производњом паприке, већ и знатном продукцијом другог поврћа. По производњи купуса и келја, општина Алексинац са 107 кг на 1 пољоп. становника је на осмом месту у СР Србији. Производња дувана је такође значајна; са 22,3 кг на 1 пољоп. становника, комуна Алексинац је на осмом месту у СР Србији. У воћарству, производња јагода по глави пољопривредних произвођача у Тешици од 117 кг је важан вид регионалне специјализације. Уз то, комуна Алексинац се истиче и у виноградарству и сточарству, а нарочито свињогојству и говедарству. Најзад, истакнуту улогу у индустрији Србије има и познато предузеће ЕМПА.

Просецањем приступних путева ка савременом аутопуту и њиховим асвалтирањем, Алексиначка котлина је постала најпроходнијом облашћу јужноморавске регије. Њена прометна циркулација и висока аграрна производња гласовита по квалитету, привлачи пословне људе и из најудаљенијих крајева СФРЈ. У села ове котлине долазе набављачи и из Копра да врше откуп поврћа и стоног грожђа. Неки од њих су чак и у селу Мозгову откупљивали бели лук у вагонским количинама. Копарски трговци не купују у овдашњим селима грожђе само за снабдевање свог града, већ и за продају у Италији.

Широка саобраћајна проходност највећег дела Алексиначке котлине и њена транзитна приступачност били су одређујући чинилац, да се сем у Тешици спонтано развије и сеоска пијаца у Корману. Она већ преузима тржишне функције ранијих варошица В. Шилеговца и Делиграда. Архаична саобраћајна средства данас су у овој области у употреби једино у највишим подпланинским и планинским селима. Под Буковицом, у Ражањском Липовцу и Црном Калу такве су воловске двоколице са „такамом“ (носиљком) на предњем трапу.

НАПОМЕНЕ

1. М. и Д. Гарашанин: **Археолошка налазишта у Србији** (Београд 1951) 45—48, 56—58; Р. Галовић: **Праисторијско насеље „Јеленац“ код Алексинца** (Зборник радова Народнoг музеја II, Београд 1958—1959) 329—345.
2. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта, 45, 47—48, 56.
3. М. Костић: **Нишка котлина**, Студија друштвеногеографског развоја (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 21, Београд 1967) 297.
4. К. Јиречек: **Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци** (Зборник Константина Јиречка I, ПИСАН, књ. СССХХVI, Београд 1959) 87—83.
- 4а. П. Петровић: **Нови миљоказ Филипа I Арабљанина**, Прилог топографији античког Наиса (Старинар, књ. XVIII—1967, Београд 1963) 58 и нап. 29.
5. Археолошка налазишта, 166, 168, 175, 201; Тих. Р. Ђорђевић: **Уз Турију** (Старинар, Год. 11, књ. 3 и 4, Београд 1894) 133.
6. М. и Д. Гарашанин, н. д. 166—169, 173, 175, 201; Н. Вулић: **Антички споменици наше земље** (Споменик СКА LXXVII, Београд 1934) 49.
7. Т. Р. Ђорђевић, Уз Турију, 127.
8. Исто, с. 134.
9. К. Ј. Јовановић: **Старе цркве у Мојсињу** (Старинар, Нов. ред, год. II за 1907, Београд 1908) 154, 158, 165; В. Марковић: **Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији** (Сремски Карловци 1920) 49; Уп. Б. Ж. Милојевић: **О значају Сталаћске Клисуре и околних удолина за људски живот** (Географски Гласник, Бр. 13, Загреб 1951) 10 и В. Р. Петковић: **Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа** (ПИСАН, књ. CLVII, Београд 1950) 113.
10. Ј. Јиречек: **Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку** (Сарајево 1951.) 57.
11. Ст. Новаковић: **Српске области X и XII века (пре владе Исмајлине)**, (Гласник СУД, књ. XLVIII, Београд 1880) 117.
12. М. Костић: **Велики Шилеговац** (Прилог антропогеографском проучавању варошица у НР Србији), (Зборник радова Географског института ПМФ, св. VI, Београд 1959) 210.
13. А. Дероко: **Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији** (Београд 1950) 144, 128.
14. Ст. Новаковић: **Законски споменици српских држава средњег века** (Београд 1912) 768, XVII.

15. Топоним Влашко Пеле обележен је на спец. топограф. карти размера 1 : 100.000 лист „Прокупље“, Репродуковао Г. И. Ј. А. 1950. г.
16. М. Костић, Велики Шиљеговац, с. 210; Уп. Ст. Новаковић: **Село** (из дела „Народ и земља у старој српској држави“), (Глас СКА, XXIV, Београд 1895) 45.
17. Уп. Ј. В. Јовановић: **Из историје аграрне својине у лесковачком поречју** (Лесковачки зборник I. Лековац 1961) 30; По П. Скоку: „Лаз“ — стари словенски пољопривредни термин који означава „искрчено земљиште“ је општи словенски назив заступљен у свим словенским језицима. Донесен је из закарпатске прадомовине. П. Скок: **Словенство и романство на јадранским отоцима** (ЈАЗУ, Загреб 1950) 80, 82, 92, 123.
18. В. Марковић, н. д., с. 49.
19. К. Ј. Јовановић, Старе цркве у Мојсињу, с. 158.
20. М. Костић, Велики Шиљеговац, с. 211.
21. Законски споменици српских држава средњег века, с. 764 (XIX).
22. А. Дероко, Средњевековни градови, с. 121.
23. Законски споменици, с. 764 (XIX).
24. Тих. Ђорђевић, Уз Тврђу, с. 136.
25. А. Дероко, н. д., с. 124.
26. **Споменик XVIII** (СКА, Београд 1892) стуб. 62.
27. М. Ђ. Милићевић: **Кнежевина Србија** (Београд 1876) 786.
28. А. Дероко, Средњевековни градови, с. 125.
29. В. Јагић: **Константин филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског** (Гласник СУД, књ. XLII, Београд 1875) 307; Уп. Ст. Новаковић: **Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века** (Годишњица Н. Чупића, књ. 3. Београд 1879) 320—21, 323 и Љуб. Стојановић: **Стари српски родослови и летописи** (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељ., књ. XVI, СКА, Београд—Ср. Карловци 1937) 223 (620).
30. М. С. Милојевић: **Путопис дела правс (старе) Србије** (Београд 1877) 40; Љуб. Стојановић: **Стари српски записи и натписи, књ. I** (СКА, Београд 1902) зап 196; Уп. М. Ал. Пурковић: **Попис села у средњевековној Србији** (Засебан отисак из Годишњака Скопског филозофског факултета IV, Скопље 1940), 112 (62); В. Р. Петковић, н. д., с. 174, 309.
31. М. Костић, Нишка котлина, с. 298.
32. М. Барјактаровић: **Тупавице (ваљавце) села Доње Студене** (Зборник Филозофског факултета, књ. VIII-1, Београд, 1964) 672.
33. М. С. Милојевић, н. д., с. 38.
34. К. Јиречек, Трговачки друмови и рудници, с. 57.
35. Стари српски родослови и летописи, с. 19, 279 (гл. 8 и 1060); И. Руварац: **Цар-Немање благо** (Зборник Илариона Руварца, св. 1. ПИСКА, књ. СII, Београд 1934) 527—28; Уп. К. Јиречек, Трговачки друмови и рудници, с. 57.
36. Уп. М. и Д. Гарашанин, Налазишта, с. 45, 166.
37. М. С. Милојевић, н. д., с. 40.
38. Уп. Исто, с. 40.
39. А. Дероко, Средњевековни градови, с. 114, 131. О саобраћају кроз ражањску и Ђуписку долину детаљније у цит. раду Б. Ж. Милојевића, О значају Сталаћке Клисуре и околних удолина за људски живот, с. 5—11.
40. Р. М. Грујић, **Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI—XV века** (Гласник Скопског научног друштва, Књ. I, св. 1, Скопље 1925), с. 58—9.
41. Ст. Новаковић, Законски споменици, с. 764 (XX); Уп. М. Ал. Пурковић, Попис села у средњевековној Србији, с. 114 (64).
42. **Т. Дефтер**, No 27 (Б. В. Истамбул, Фотокопије Оријенталног института у Сарајеву) у преводу **О. Зиројевић**, сараднице Историјског института у Београду.
43. Бертрандон де ла Брокијер: **Путовање преко мора** (Историско друштво НР Србије, Београд 1950) 127.
44. Уп. М. Костић, Нишка Котлина, с. 301—302.
45. Дефтер No 27, 15, 18 + 19, 38, 59, 65.

46. Ж. Мартиновић—М. Костић: **Терма крављанско Топило** (Морфо-хидролошка еволуција и значај за термализам и туризам); (Гласник СГД, Св. XLV, бр. 2, Београд 1965) 138.
47. Исто, с. 138.
48. Уп. К. Јирчек, Војна цеста, с. 87; Б. Брокијер, Путовање, с. 127.
49. П. Маковић: Путовања по Балканском полутоку XVI. века. VI. **Путовање Антуна Вранчића г. 1553.** (Рад. књ. LXXI. ЈАЗУ, Загреб 1884) 23; Исти: Путовања по Балканском полутоку XVI. века X. **Путопис Марка Антуна Пигафете, или друго путовање Антуна Вранчића у Цариград 1567. године** (Рад. књ. С, Загреб 1890) 135.
50. К. Јирчек, Војна цеста, с. 158.
51. Исто.
52. Уп. М. Костић, Нишка котлина, с. 303.
53. **Elezović: Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri** (Зборник за источњачку историку и књижевну грађу, књ. II. САН, Београд 1950) 392.
- 53.a. P. Matković: **Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka** (Rad, knj. LXXXIV, Zagreb 1887) 88.
54. М. З. Влајинац: **Из путописа Ханса Дерницама 1553—55 г.** („Братство“, књ. XXI, Београд 1927) 96.
55. О. Савић: **Утицајна сфера Алексића и неке особине** (Посебна издања САН, књ. CCCVII, Београд 1938) 11.
56. М. Костић, Нишка котлина, с. 301.
57. Војна цеста, с. 158.
58. М. Марковић: **Један француски путописац у најној земљи 1658** (Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VII, св. 1—3, Нови Сад 1934) 318; P. Самарцић: **Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век** (Историјски архив Београда, Београд 1961) 197.
59. Евлија Челебија: **Путопис I** (Сарајево 1957) 73.
60. Уп. М. Марковић, н. н., с. 318; P. Самарцић, н. н., с. 171, 197, Евлија Челебија, н. д., с. 73; И. Божић: **Француски дневник о походу Мустафе II 1696 године** (Мешовита грађа, Грађа, књ. XII, САН, Београд 1956) 183.
61. И. Божић, н. н., с. 181, 183.
62. Ст. Новаковић: **Прилози к историји српске књижевности VI. Јеротија Рачапина пут у Јерусалим 1704 год.** (Гласник СУД, књ. XXXI, Београд 1871) 297.
63. Д. Пантелић: **Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784 год.** (Споменик СКА LXXXII, Београд 1936) 33, 145; Исти: **Ухођење Србије кред Кочину Крајину** (Глас СКА CLIII, Београд 1933) 29, 35.
64. **Одломци из историје Београда** (Годишњица Н. Чулића, књ. VIII, Београд 1886) 285; Уп. Ј. Радошић: **Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века** (ПИСАН, књ. CLV, Београд 1950) 562.
65. Д. Пантелић, Војно-географски описи Србије, с. 33—34, 37 и Исти. Ухођење Србије, с. 28.
66. М. Костић, Велики Шиљеговац, с. 210—211.
67. Вл. Поповић: **Леди Мери Вортли Монтегју и њена књига писама из Турске** (Годишњица Н. Чулића, књ. XLV, Београд 1936) 75.
68. Уп. М. Костић — Ж. Гајић: **Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу**, Прилог проучавању пољопривредне географије СР Србије (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ. 20, Београд 1965) 108 и М. Ђ. Милићевић: **Кнежевина Србија**, с. 814.
69. В. С. Радовановић: **Делиград** (Енциклопедија Југославије, књ. 2, Загреб 1956) 682; Уп. М. Ђ. Милићевић, **Кнежевина Србија**, с. 793, 796.
70. М. Петровић: **Финансије и установе обнове Србије до 1842. I** (Београд 1901) 275—77.
71. О. Савић, н. н., с. 9.
72. Е. Ј. Цветић: **Вренчевићи** (Посебан отисак из „Народне старине“), с. 3; М. Петровић, н. д., с. 276.
73. Ж. Живановић: **Мемоари Стефана-Стеван-Михаиловића у два дела од 1813 до 1842 и од 1858 до 1867** (Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, I одељ., књ. XVIII, СКА, Београд 1923) 22—23.

74. Уп. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, с. 775—776; М. Петровић, Финансије и установе, I, с. 269; Ото Дубислав Пирх: **Путовање по Србији у години 1829** (Београд 1899) 179.
75. Вл. Стојанчевић: **Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838** (ПИСАН, књ. ССХСVII, Београд 1957) 72.
76. М. Костић, Нишка котлина, с. 313 и. д.
77. Мемоари Стефана-Стевче-Михаиловића, с. 84—85.
78. Ст. Новаковић: **Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском Полуострву 1886—1905** (Београд 1906) 6—7; Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, с. 84.
79. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије до 1842, књ. II (Београд 1899) 690, 696, 701; Исто, књ. I, с. 614.
80. Јов. Мишковић: **Географско-историјске слике из Кр. Србије** (Годишњика Н. Чунића, књ. XXIII, Београд 1904) 188.
81. **Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954** годисне (Завод за статистику НР Србије, Београд 1955) 92—93.
82. Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, с. 84.
83. Вл. Стојанчевић, н. д., с. 100—101.
84. Д. Милковић: **Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку** (Меморија грађа, XII) 43.
85. С. Тројановић: **Наше куруџије** (Срп. етнограф. зборник, књ. XIII, СКА, Београд 1909) 81.
86. В. Михаиловић: **Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860** (ПИСАН, књ. CLXXX, Београд 1954) 518.
87. Вл. Стојанчевић, н. д., с. 85, 87.
88. В. Михаиловић, н. д., с. 515, 517—18, 521—22, 524.
89. И. А. Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-5168.
90. Вл. Стојанчевић, н. д., с. 87.
91. **Извештај за школску 1965/66. годину Гимназије „Драчке Миловановић“ у Алексинцу** (Алексинач 1966) 7.
92. В. Стојанчевић, н. д., с. 146.
93. М. Спирић: Сто година од оснивања и рада Гимназије у Алексинцу (Цит. Извештај гимназије у Алексинцу) 10.
94. Кнез Милош и Источна Србија 1833—1838, 147.
95. Н. Вучо: **Распадање еснафа у Србији, књ. I** (ПИСАН, књ. ССХХII, Београд 1954) 78.
96. М. Миловановић: **Хроника алексиначких рудника угља 1833—1956** (И. А. Ниш, Хронике НОБ-а).
97. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, 804.
98. И. А. Ниш, Фонд Сокобањског начелства, КН. 2151.
99. К. Поповић: **Пут лицејских питомца по Србији године 1863** (Београд 1867) 155.
100. Цит. Извештај гимназије у Алексинцу, с. 7.
101. Уп. А. Шкаљић: **Турцизми у српскохрватском језику** (Сарајево 1965) 637.
102. Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, с. 21, 102.
103. О. Савић, н. н. с. 12.
104. И. А. Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-647 и 1250.
105. В. М. Николић: **Народни покрети противу Турака у срезу нишком — Милојева и Сридакова буна** (Преглед цркве епархије нишке, XIII/3, Ниш 1932) 49.
106. ИА, Ниш, Фонд Сокобањског начелства, КН I.
107. Уп. М. Костић, Нишка котлина, с. 312.
108. П. Тодоровић: **Дневник једног добровољца** (Београд 1964) 37, 55, 72; С. Грујић: **Продираче Турака у долину Мораве и одбрана Алексинца**, VII прилог за историју српско-турског рата 1876. године (Сепарат из Ратника, Београд 1898) 20, 23—25, 30, 42.
109. Ж. Мартиновић-М. Костић: **Рибарска Бања и Рибаре** (рукопис); Ср. Динић: **Десет година рада В. Шиљеговачке земљорадничке задруге 1901—1910** (Београд 1910) 46.
110. М. Спирић, н. н., с. 15.

111. П. Тодоровић, н. д., с. 37, 54—55.
112. И. А., Ниш, Акт Мин. унутр. дела начелнику окр. Алексиначког од 17. III 1877. г.
113. Св. Петровић: **Ламартиново путовање кроз Србију 1833. године** (Срп. књиж. гласник, књ. XXX/10, Београд 1913) 760.
114. Цит. Извештај гимназије у Алексинцу, с. 7.
115. С. Грујић, н. н., с. 34, 48—49; П. Тодоровић, н. д., с. 97, 100; М. Ђ. Милићевић, **Кнежевина Србија**, 214.
116. И. А., Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-275; Уп. Вл. Стојанчевић, н. д., с. 101.
117. П. Тодоровић, н. д., с. 38; С. Грујић, н. н., с. 20.
118. С. Грујић, н. н., с. 15, 20.
119. Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу, с. 108.
120. С. Тројановић, **Наше кириције**, с. 75.
121. Н. Вучо, н. д., с. 345—346 (прилог).
122. И. А., Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-351.
123. М. Петровић, **Финансије и установе**, II, с. 999
124. И. А., Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-1669; Уп. и докумената 3/3 од 9. VII 1836 и 360/188 од 24. II 1860.
125. П. Тодоровић, н. д., с. 106.
126. В. Михаиловић, н. д., с. 608—609.
127. М. Костић-Т. Трајковић — **Печењевце** (Лесковачки зборник, књ. VI, Лесковац 1966).
128. И. А., Ниш, Фонд Сокобањског начелства, Н-552.
129. В. Михаиловић, н. д., с. 609.
130. М. Петровић, н. д., I, с. 383.
131. И. А., Ниш, н. фонд, Н-369 од 1. VI 1839. г.
132. Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, с. 87.
133. И. А., Ниш, GH-222 од 26. IX 1863.
134. Цит. Извештај гимназије у Алексинцу.
- 134а. А. Алексић: **Морава** (пено садање стање и могућност пловидбе), (Гласник СУД, књ. XI, Београд 1879) 83.
135. Уп. П. Тодоровић, н. д., с. 35, 50; Мемоари Стефана-Стевче Михаиловића, с. 99; Ђ. Стаменковић: **Немирна Морава** (И. А., Ниш, Монографије НОБ-а).
136. М. Петровић, н. д., I, с. 326.
137. Уп. Вл. Стојанчевић, н. д., с. 121.
138. **Прилози за статистику Кр. Србије, св. II** (Статистика панађура у Кр. Србији за период од 1889. до 1893. године), (Београд 1897), с. I.
139. Н. Вучо, н. д., с. 284—285, 287.
140. Ср. Л. Поповић: **Путовање по Новој Србији (1378 и 1880)**, (Београд 1930) 343.
141. Ђ. Стаменковић, н. н. у рукопису.
142. О. Савић, н. н., с. 20.
143. С. Динић, н. д., с. 7—8.
144. Ђ. Стаменковић, н. н. у рукопису.
145. С. Динић, н. д., с. 11.
146. А. Алексић, н. д., с. 6.
147. Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу, с. 130.
148. Љ. Ракић и други: **Фабрика дувана — Ниш 1885—1957** (Београд 1957) 7.
149. В. Карић: **Србија** (опис земље, народа и државе), (Београд 1827), 789.
150. И. А., Ниш, КН/ 290 од 10. III 1839. г.
151. Ђ. Стаменковић, н. н., рукопис.
152. В. Симић: **Развој угљенокопа и угљарске привреде у Србији** (НИСАП, књ. ССС, Београд 1958) 142—43.
153. Исто, с. 142, 144.
154. Исто, с. 143—146.
155. И. А., Ниш, Фонд Ал. Бр. 27 од 3. XII 1906.
156. Ср. Динић, н. д., с. 36—37.
157. Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954. године, с. 26.

153. М. Спирић, н. н. с. 15.
159. Прилози за статистику Кр. Србије, II, с. 6—7.
160. Исто, с. 132—135.
161. Н. Вучо, н. д., с. 87.
162. С. Тројановић, Наше куруџије, с. 41.
163. Н. Вучо, н. д., с. 64, 176.
164. Исто, с. 331—32 (прилог) 335, 63.
165. **Алексинац у парадно-ослободилачком рату 1941—1945** (И. А., Ниш, Хронике НОБ-а).
166. Ђ. Стаменковић, Немирна Морава (рукопис).
167. **Мезгово у парадно-ослободилачком рату 1941—1945** (И. А., Ниш, Хронике ПОВ-е).
168. И. А., Ниш: Фонд **Баквинска задруга за пољопривредни кредит у Нишу**.
169. М. Миловановић, Хроника алексиначких рудника угља (рукопис).
170. Л. М. Костић: **Закон о местима са спиековима свих вароши и варошица и коментарем** (Београд 1928) 33.
171. В. Симић, Развој угљепрокопа и угљарске привреде, с. 147—49.
172. М. Белић: **Рударство у Србији и положај, законска заштита и осигурање рударских радника** (Привредни летопис задужбине Николе Спасића, књ. III, Београд 1938) 167.
173. Уп. М. Миловановић, Хроника алексиначких рудника угља (рукопис).
174. Мил. М. Савић: **Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, књ. VIII** (Сарајево 1930) 123—129.
175. Уп. О. Савић, н. н., с. 34.
176. Б. Ж. Милојевић: **О Сталаћској клисури** (Из Гласа СХСVI, САН, Београд 1930) 16.
177. Б. Ж. Милојевић: **Главне долине у Југославији**, Географска проучавања и поматрања (ПИСАН, књ. CLXXXVI, Београд 1951) 339.
178. За ова излагања упоредити радове: Ж. Мартиновић-М. Костић: **Кулинско-бањска котлина и Кулинска Бања**, Прилог физичко-географском проучавању (Гласник СГД, Св. XLVI, бр. 1, Београд 1966) 26—28 и Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу, с. 103—104.
179. **Хидролошки годишњак 1961** (Савезни хидрометеоролошки завод, Београд 1963).
180. С. Стојић: **Са Делиградских шапчева**, Хроника НОБ-е села Делиграда, Јасења и Вукашиновца (ИА, Ниш, Фонд хронике НОБ-е).
181. Ђ. Стаменковић, Немирна Морава (рукопис).
182. Д. Недељковић: **Хроника села Тријана** (ИА, Ниш, Фонд хронике НОБ-е).
183. М. Цветковић: **Инвестициони програм фабрике за прераду сточне хране и сојаре**, Сировинска база, еколошки услови, привредни услови (рукопис) НОО Алексинац, 1961); Уп. Ж. Гајић-М. Костић: **Производња малина и јагода у околини Ниша**, Прилог проучавању воћарске специјализације у СР Србији (Привредни Гласник, XII/11, Ниш 1965) 35.
184. Б. Матић: **Нови облици савремене миграције** (Политика од 23. IV 1966) 7.
185. **Подаци отсека за план НОО Алексинац**.
186. Статистички подаци пописа узети су за: 1846. г. Ј. Гавриловић: **Речник географско-статистичниј** (Београд 1846); 1910. г. **Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљ. Србији 31. децембра 1910. год.**, Књ. V (Београд 1911); 1921. г. „**Речник места**“ 1925. (Београд); 1948., 1953. и 1961. г. **Попис становништва 1961. књ. X**, Становништво и домаћинства у 1948, 1953. и 1961. (Београд 1965).
187. Б. Матић, н. н., с. 7.
188. Попис становништва 1961, књ. XV, Пољопривредно становништво (СЗС, Београд 1966) 42, 47, 50.
189. Подаци Одељења за статистику Среза Ниш.
190. Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу, с. 130—31.
191. Исто, с. 132.
192. Производња малина и јагода у околини Ниша, с. 39—40.
193. **Попис становништва и домаће стоке у Кр. Србији 31. XII 1895. године** (Београд 1897) 126—27, 130—31, 132—33.

194. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Кр. Србији 31. XII 1910. године, V, с. 95—96.
195. **Попис пољопривреде 1960. I** (СЗС, Београд 1964).
196. О. Савић, н. н., с. 47, 49.
197. Ј. Ђирић, **Локација Алексинца** (рукопис).
198. М. Веселиновић: **Прилог познавању терцијера Алексиначког Поморавља** (Зборник радова Геолошког института „Јован Жујовић“, књ. VII, Београд, 1954) 100.
199. М. Чичуловић: **Нови подаци о геологији миоценоских седмената Великог Моравског рова** (Геолошки анали Балканског полуострва, књ. XXXI, Београд 1964) 84.
200. В. К. Петковић: **Геологија источне Србије** (ПИСКА, књ. CV, Београд 1935) 57—58, 48, 51.
201. Ж. Мартиновић-М. Костић: **Терма кравањанско Топило**, Морфохидролошка еволуција и значај за термализам и туризам (Гласник СДГ, Св. XLV, бр. 2, Београд 1965) 134.
202. М. Чичуловић, Нови подаци о геологији миоценоских седмената, с. 88.
203. Ј. Марковић-Марјановић: **Лесне оазе у сливу Јужне Мораве** (Гласник СДГ, Св. XXXVII, бр. 2, Београд 1957) 110.
204. Ж. Мартиновић-М. Костић, Терма кравањанско Топило с. 135.
205. В. К. Петковић, Геологија источне Србије, с. 46—48, 58.
206. Терма кравањанско Топило, с. 136.
207. П. С. Јовановић: **Геоморфологија Сокобањске котлине** (Гласник Географског друштва, Св. 10, Београд 1924) 78.
208. Исто, с. 80.
209. Ј. Ђ. Марковић: **Релеф слива Ражањске реке** (Зборник радова САН XL, Географски институт, књ. 8, Београд 1954) 102.
210. **Слив Јужне Мораве IV**, Катастар водних снага Југославије (Савезна управа Хидрометеоролошке службе, Београд 1948), подаци за Катунску реку.
211. В. Ж. Милојевић: Главне долине у Југославији, с. 339—338.
212. Исто, с. 339; Терма кравањанско Топило, с. 136.
213. П. С. Јовановић: Геоморфологија Сокобањске котлине, с. 78.
214. Ј. Марковић: Лесне оазе у сливу Јужне Мораве, с. 110.
215. Уп. Главне долине у Југославији, с. 339.
216. Терма кравањанско Топило, с. 136.
217. Слив Јужне Мораве IV, Катастар водних снага Југославије, подаци за Катунску реку.
218. Исто, подаци за Топоничку реку.
219. Ј. В. Петровић: **Попничка пећина** (Зборник радова Института за проучавање крша „Јован Цвијић“, књ. 1, Београд 1955) 91.
220. Исто, с. 89, 91—92.
221. Ј. Цвијић: **Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији** (Глас СКА, књ. XLVI, Београд 1895) 46—47.
222. „Политика“ од 21. VIII 1967.
223. М. Веселиновић, Прилог познавању терцијера Алексиначког Поморавља, с. 100—101.
224. Ж. Мартиновић-М. Костић: **Кулинскобањска котлина и Кулинска Бања**, Прилог физичко-географском проучавању (Гласник СГД, Св. XLVI, бр. 1, Београд 1966) 21—22.
225. М. Веселиновић, н. н., с. 99—101.
226. Исто, с. 100.
227. М. Костић: **Рибарска Бања**, Антропогеографске одлике (сепарат Гласника СГД, Св. XXXVIII, бр. 1, Београд 1953) с. 2.
228. Кулинскобањска котлина и Кулинска Бања, с. 23.
229. Исто, с. 23.
230. В. Ж. Милојевић, Главне долине у Југославији, с. 338—339.
231. Исто, с. 339.
232. Ж. Мартиновић-М. Костић: **Рибарска Бања и Рибаре** (рукопис).
233. Ј. Ђ. Марковић: **Ђулинска клисура**, Геоморфолошки приказ (Зборник радова САН, XXXIX, Географски институт 7, Београд 1954) 157—158.

234. Кулинскобањска котлина, с. 29.
 235. Б. Ж. Милојевић, О Сталаћској Клисурси, с. 16.
 236. Кулинскобањска котлина, с. 24.
 237. Ј. Т. Марковић, Ђуписка клисура, с. 161.
 238. Кулинскобањска котлина, с. 25.
 239. Исто, с. 27—28.
 240. **Педолошка карта басена реке Велике Мораве**, размер 1 : 50.000. (Институт за педологију и агрохемију, Београд-Топчидер, 1959) лист Параћин 3.
 241. Рибарска Бања и Рибаре (рукопис).
 242., Исто.
 243. Исто.
 244. Исто.
 245. Исто.
 246. М. Kostić: **Ribarska Banja**, Recherches de géographie humaine (Bulletin de géographie d'Aix-Marseille, T. LXX. Nouvelle Série — No 5, Aix-en Provence, 1959).
 247. Уп. **Стање пољопривреде среза Ниш, перспективе и смернице за њено унапређење у 1956. год.** (Завод за привредно планирање НОС-а Ниш, Ниш 1956).
 248. Исто; Подаци одељења за привреду НОО-е Житковац.
 249. **Стање пољопривреде среза Ниш, перспективе и смернице за њено унапређење у 1956. год.**
 250. За остала излагања у овом одељку, сем теренских, коришћени су и архивски подаци Одељења за привреду НОС-е Житковац и Отсека за план НОО-е Алексинач, закључно са 1962. годином.
 251. Уп. **Стање пољопривреде среза Ниш (Ниш 1956).**
 252. Д. Зиројевић: **Проблем асанације и обнове виноградарства среза Ниш** (Архив Института за воћарство и виноградарство у Нишу, Ниш 1958).
 253. Исто.
 254. Исто; **Неки проблеми прераде, откупа и промета вина и осталих алкохолних пића на подручју НО среза Ниш** (Елаборат; Секција за воћарство и виноградарство Привредне коморе Ниш, Ниш 1962).
 255. **Стање пољопривреде среза Ниш (Ниш 1956).**
 256. **Сточарска производња на подручју среза Ниш пре и после нових привредних мера и предлог најважнијих акција и мера за 1966. годину** (Елаборат; Среска привредна комора Ниш, Ниш 1965).
 257. Исто.
 258. М. Kostić: **Région de la Morava du sud**, Caractères de géographie économique (Mémoires de la Société serbe de géographie, Vol. 12, Belgrade, 1968) p. 30 i d.

R é s u m é

МИHAJЛO KOCТИЋ

BASSIN D'ALEKSINAC

Dans la partie septentrionale de la région fluviale de Morava du Sud, le bassin d'Aleksinac est situé dans le cours inférieur du fleuve susmentionné. Pour une part importante, son territoire est borné d'un cadre fermé sans être isolé. Les communications les plus vives avec les régions avoisinantes sont maintenues dans la vallée de la Morava par la barrière basse de Mezgraja avec le bassin de Niš. C'est pourquoi un nombre assez considérable d'agglomérations rurales gravitent aussi vers

la ville de Niš à la zone d'influence de laquelle appartient également le centre régional d'Aleksinac.

Dans son ensemble de forme irrégulière de trapézoïde, le bassin occupe environ 1150 km² de superficie. Sa longueur est de 43 km et sa largeur la plus grande est de 37 km. Il comprend une agglomération urbaine comme centre, 116 villages et 2 stations balnéaires. Outre les stations thermales de Ribarska Banja et de Kulinska Banja, il y a dans cette région aussi une station balnéaire saisonnière, dite Kravliansko topilo.

Occupant une situation géographique favorable, le bassin fertile d'Aleksinac était prédestiné à l'habitation humaine depuis les temps les plus reculés. Outre les nombreux dépôts individuels, on a déterminé aussi l'emplacement de plusieurs stations préhistoriques. Elles se trouvaient dans toutes les parties basses de ce pays, étant surtout concentrées dans la région de la Morava. Les stations datées proviennent du néolithique, la période où la vie économique dans le bassin d'Aleksinac était, sous nombre de rapports, continue et les installations humaines existaient longtemps. Pendant la colonisation romaine, le bassin d'Aleksinac avait acquis une importance spéciale pour la vie des hommes, car c'est à travers ce bassin que passait la fameuse Route militaire qui menait de Belgrade jusqu'à Constantinople. Sur la section de cette route qui traversait notre région il se trouvait la station de Grampiana, située près du monastère actuel de St Etienne. En suivant les directions des vallées fluviales, des routes transversales antiques venaient joindre cette communication.

Un trait caractéristique essentiel de l'évolution sociogéographique du bassin d'Aleksinac durant le féodalisme médiéval était la différenciation de la vie dans les cantons particuliers. Ils existaient dans toutes les régions fluviales développées de piedmont. On en trouve la mention dans les documents du XIIe au XVe siècle. Dans les régions de la Morava et de Podbukovica s'étendait le canton de Reka, dans celle au pied de la montagne de Jastrebac les cantons de Zagrlata, Peščanica et Turija et dans le reste du bassin les cantons de Lipovica et de Topolnica. Même au Moyen Age cette région était située sur la principale route balkanique. La Route de Constantinople suivait en général le tracé de la Route militaire antique.

Dans la période plus ancienne de la domination turque, un des phénomènes socio-géographiques les plus importants était le changement de direction de la Route de Constantinople. La route actuelle n'avait commencé à assumer le rôle de la route romaine que dans les années quarante du XVIe siècle. Toutefois, la vieille route était utilisée périodiquement jusqu'à l'année 1616. Avec le changement de direction de la Route, la fonction d'étape fortifiée pour l'arrêt de caravanes que remplissait dans le trafic l'ancienne ville de Bovno, fut assumé par Aleksinac. Dans la période ancienne de la domination turque, avec la décadence générale de la région, le centre même de l'agriculture dans la partie basse de la région devint une région agricole abandonnée. Au fond du bassin il prédominait les champs de blé négligés et au piedmont les

terrains agricoles médiévaux, pour la plupart sous les blés et les vignobles. Dans la première moitié du XVIIe siècle Aleksinac était déjà une agglomération urbaine. Sa population avait augmenté grâce à la colonisation des masses rurales serbes qui eut lieu dans la seconde moitié du même siècle. Le développement du paysage au XVIIe siècle est caractérisé par une nouvelle dégénération du milieu géographique. Les champs abandonnés, même dans la partie basse de la région, étaient en partie couverts de forêts. La Route de Constantinople passait aussi à travers les forêts et pour cette raison il était souvent très risqué de l'utiliser à cause des brigands et des bandits. Tout de même, la vie économique et la densité de population témoignent d'un certain progrès, bien que la production et les conditions de l'habitat fussent en général correspondantes à celles au XVIe siècle. C'est pourquoi le centre de la région, Aleksinac, connut aussi à cette époque un développement plus intense. Le développement socio-géographique ultérieur fut arrêté par la guerre austro-turque de l'année 1689—90 qui a causé des ravages épouvantables. Le commandant des troupes turques et tartares a détruit alors plus de 120 villages dans l'espace entre Niš et Ražanj. En 1696 Aleksinac était une bourgade déserte. Au commencement du XVIIIe siècle la ville fut repeuplée, d'abord par la population turque et ensuite par la population serbe. Le gros de la population serbe s'était installé dans le quartier qui s'appelait Varoš et qui était lié avec l'agglomération turque. Dans les années quatre-vingt de ce siècle il y avait à Aleksinac 15 hans (auberges turques) et environ 160 maisons de bois dont 60 turques. Pourtant, quoique les émigrations historiques des masses serbes, qui se produisaient en suite des guerres austro-turques aux XVIIe et XVIIIe siècle, eussent considérablement raréfié aussi la population du bassin d'Aleksinac, le reste des habitants, qui s'étaient sauvés en différents refuges, restauraient toujours, en tant qu'autochtones, leurs habitats provisoirement abandonnés. Pour cette raison, malgré le déplacement des agglomérations, la continuité de l'habitat fut maintenue pendant des siècles. La place que les émigrations laissaient vide, était prise par les immigrants venant individuellement des régions passives ou de celles où les conditions de vie sous la domination turque étaient encore plus difficiles. Les conditions économiques du bassin d'Aleksinac ont été caractérisées depuis la seconde moitié du XVIIIe siècle par une intensification de la culture des terres. La base de l'économie domestique et du commerce d'exportation était formée par l'élevage.

La dernière période de la domination turque fut la plus difficile pour l'existence de la population serbe. Les actes de violence commis par les Turcs devenaient impitoyables et n'épargnaient plus personne aussi à cause des opérations militaires de l'armée serbe au cours de la première insurrection serbe. Sur le territoire du bassin il devint alors fameux le fort de Deligrad. En 1806 les insurgés serbes y résistèrent à l'attaque d'une puissante force turque qu'ils rejetèrent vers Niš. Deligrad n'exerçait uniquement la fonction de garde, mais aussi la fonction de commerce et trafic et de communications. Après la suppression de cette insurrection les actes de violence et la tyrannie des Turcs donnait

périodiquement lieu aux révoltes parmi la population locale ce qui amena, en 1833, la libération définitive de ce peuple du joug et de l'oppression turcs.

La délimitation de la frontière serbo-turque qui eut lieu en 1833 était d'une importance spéciale pour le développement socio-géographique de la portion libérée de la région. Situé sur la frontière d'Etat vers Niš, à cette époque-là une des villes les plus importantes turques dans les Balkans, Aleksinac commença à se développer immédiatement d'une façon importante, grâce à sa nouvelle situation géopolitique. Pendant presque un demi-siècle cette ville était renommée par les fonctions les plus diverses qu'elle exerçait, à savoir: fonction administrative et judiciaire, fonction douanière, de quarantaine, de trafic et transport et fonction scolaire. Le bureau de douane d'Aleksinac était un de deux bureaux de douane principaux de la Serbie du prince Miloš. Il passait par Aleksinac jusqu'à 4.000 fardeaux de coton, 3.000 fardeaux de cordouan, 2.000 fardeaux de produits de viande et jusqu'à 7.000 colis de différents marchandises. Avec l'établissement du bureau de douane et de la quarantaine Aleksinac devint, après Beograd la localité au plus fort trafic frontalier et inter-régional. La transformation générale et l'édification publique et d'habitation ont inséré Aleksinac, dès les années soixante du dernier siècle parmi les villes serbes du nouveau type patriarcal.

Après le départ des Turcs et des Albanais de la région il commença le processus de l'acquisition par achat des terres ayant appartenu aux grandes propriétés féodales, par la population serbe. Outre les habitants des villages, les principaux acheteurs de ces terrains étaient des fonctionnaires, commerçants et artisans d'Aleksinac. L'occupation des terres était terminée dans les années quarante du XIXe siècle et en 1843 fut interdite l'appropriation sans l'autorisation judiciaire. En cette même année fut aussi interdit d'enclorre les forêts glandifères et d'en unir les parties aux propriétés privés. Cependant, les insurrections populaires dans la partie nouvellement libérée de la région, qui eurent lieu en 1835 et 1841, et surtout les opérations de guerre de l'année 1876/77 ont causé des émigrations en masse de nombreux habitats dévastés.

Le paysage du bassin d'Aleksinac dans la période de 1833—1878 était composé de terres labourables, de prairies et de petites forêts dans les parties basses de la région et de grandes forêts et pâturages dans la partie montagneuse. La région de Morava était centre de l'agriculture même à cette époque-là. Cette région riche et à la population dense se distinguait aussi par une production abondante de foin. A partir du milieu du XIXe siècle la production agricole était orientée aussi vers la culture du tabac. L'abondance de prairies, de pâturages et les nombreux marécages et terrains inondables ont rendu possible un développement important de l'élevage et de la culture des sangsues. L'élevage formait la base de l'économie domestique et d'exportation. La foire de Deligrad avait une grande importance pour le commerce et l'échange des biens économiques. Etablie en 1839, elle avait conservé sa fonction foraine jusqu'à tout récemment.

Avec la libération de la partie de cette région qui était, jusqu'à l'année 1878, sous l'occupation turque, fut inauguré le processus final du rachat des propriétés turques. Un grand nombre de celles-ci furent usurpées par certains individus riches qui n'étaient pas agriculteurs et qui fondèrent de cette façon leurs propres grandes propriétés. La propriété de Tasko Uzunović de Niš comprenait ainsi plus de 120 ha de prairies le long de la Morava. La construction de la ligne ferroviaire à travers la vallée de la Morava, l'installation de nombreux immigrants dans la région, la décomposition des grandes familles indivises (zadruga) et l'insertion totale de la région entière dans le domaine des rapports de marchandise et monétaires d'un puissant développement capitaliste ont donné lieu à un morcellement rapide des propriétés et à la paupérisation de la population. C'est pourquoi la fondation des coopératives agricoles, vers la fin du XIXe et dans le premier quart du XXe siècle, représentait un grand pas en avant pour prévenir le dépérissement ultérieur de la campagne et pour favoriser le passage à une économie plus rationnelle par l'utilisation des outils plus modernes et en assurant le placement des produits agricoles au marché.

La caractéristique fondamentale du développement du paysage dans l'intervalle de 1878 à 1918 était l'introduction de la culture maraîchère et de la culture de la betterave sucrière dans la région moravienne et l'expansion des champs sous les céréales, des jardins fruitiers et des vignobles dans les régions au pied de la montagne. La plus grande importance dans la production agricole appartenait à la culture du tabac, jusqu'à l'année 1885 où il fut introduit le **monopole d'Etat**, et à l'élevage des porcs. D'importants changements dans l'orientation économique de la région de Podbukovica se produisirent au commencement des années quatre-vingt du siècle passé par la découverte des gisements de la houille. Propriété de la «Société Anonyme Belge», la mine D'Aleksinac était, en 1906, à l'échelle de la Serbie, une importante houillère qui engageait 300 mineurs. Jusqu'à la guerre balkanique elle avait en général une production nivelée de 50 à 60.000 tonnes par an.

Grâce au développement de la culture maraîchère et à l'intensification de la culture des fruits et de la viticulture, au renforcement de la culture des champs et à l'apparition de l'industrie minière, dans l'intervalle de 1878 à 1918, la physionomie générale du bassin d'Aleksinac avait obtenu, sous nombre de rapports, la typologie culturelle et formé les contours de l'orientation économique vers la production. Les fondements des conditions actuels de l'habitat datent aussi de cette même période. Car, de retour de leurs refuges, les habitants s'installaient d'abord en habitations souterraines et en huttes pour restaurer ensuite leurs habitations aux emplacements actuels. Cependant, par le déplacement de la frontière d'Etat vers le sud, Aleksinac avait cessé d'être une ville frontière et le détour qu'avait fait la ligne ferroviaire de Morava à cause des terrains de glissement près de Bužimir lui fit perdre, sous nombre de rapports, son importance ancienne. A cause de la grande puissance de gravitation de Niš qui avait commencé, après sa libération en 1878, à se développer en un grand centre régional du territoire nord de la région de la Morava

du Sud, Aleksinac devint un bourg-satellite de Niš. Mais, nonobstant ce fait, Aleksinac avait gardé le rôle le plus important dans le trafic général de commerce. Il existait, en 1897, dans cette ville une des 24 corporations d'exportateurs de Serbie. Les marchands d'Aleksinac tenaient particulièrement le commerce de tissus, de cuir brut, de produits de coton et de chanvre, presque exclusivement d'origine étrangère.

Au cours de la Première guerre mondiale la population du bassin d'Aleksinac a beaucoup souffert et ses biens étaient soumis aux pillages et à la destruction. Sans moyens pécuniaires et sans outillage technique, beaucoup de ménages de campagne n'étaient pas à même, dans l'intervalle entre les deux guerres mondiales, d'organiser une production rationnelle. Ce fait a donné lieu au long processus de l'endettement des paysans et à la vie de privations et de misère. Les conditions économiques et sociales aux villages économiquement plus forts s'améliorèrent par la fondation des »Coopératives locales de crédit agricole« en 1925 et particulièrement par la mise en vigueur du Règlement concernant la liquidation des dettes contractées par les agriculteurs avant le 20 avril 1932. A partir de l'année 1936 les paysans commencent à s'acquérir les outils agricoles et les bêtes de labour.

Le développement du paysage entre les deux guerres mondiales est caractérisé, en premier lieu, par la déforestation dans une grande partie de la région et, sous ce rapport, aussi par l'apparition des torrents et l'érosion accélérée du sol, ensuite par l'expansion des vignobles des villages moraviens situés dans les champs. L'expansion qui se produisait sur la bordure de la pénéplaine néogène et sur les pentes du fossé moravien.

Dans l'intervalle entre les deux guerres mondiales, les villages situés au milieu des champs de la région moravienne, outre l'intensification de la culture du tabac, ont aussi développé la culture maraîchère spécialisée. Les autres agglomérations s'adonnèrent à la production plus rationnelle des raisins, des fruits et du bétail. Le développement de la population et la différenciation de la production ont influé sur les villages, dont la situation géographique était plus favorable et dans lesquels s'était déjà développées les formes embryonnaire de la vie urbanisée, à se transformer en bourgs. Le 19 mars 1926 fut proclamé bourg Veliki Šiljegovac, et le 21 mars de la même année Tešica et Grejač. L'année suivante, 1927, le 3 février, Dečgrad devint aussi un bourg. Dans la période entre les deux guerres la production minière avait une importance économique accrue. En 1928 la mine d'Aleksinac avait atteint la plus grande production depuis sa fondation (148.093 t), mais pendant la crise mondiale elle a considérablement baissé (92.657 t en 1931).

Les conditions et les problèmes socio-géographiques contemporains sont caractérisés par le rayonnement de production dans la région de la Morava, dans le territoire de Podbukovica, Dobrujevac et Toponica à Golak et dans la région au pied de la montagne de Jastrebac. Le *rayon moravien* ou *central*, où les conditions pour la production agricole sont les plus favorables, comprend le fond du bassin et les côtes riveraines du fossé moravien. Ce rayon se distingue, dans toute la Serbie, par la

spécialisation agricole dans le maraîchage, et ces dernières années aussi dans la culture des fraises. Par le caractère fondamental de sa production, c'est une *région agricole, maraîchère et d'élevage*. Dans cette région il y a également une assez forte orientation vers la viticulture. Les villages à la culture des céréales traditionnelle sont Draževac et Donja Trnava et ensuite Tešica. Parmi les plantes industrielles, outre le tabac c'est la production de la semence de betterave sucrière qui a une certaine importance pour l'exportation. Parmi les produits de maraîchage, on cultive le plus souvent le piment qui couvre environ 33 p. 100 d'un total de 1400 ha de surfaces maraîchères. Avec un surplus moyen de légumes de 520 wagons par an, la région moravienne du bassin d'Aleksinac occupe la première place dans la région fluviale de la Morava du Sud. La coopérative vinicole de Žitkovac achète chaque année aux producteurs environ 100 wagons de raisins noirs dont elle fait du vin. Elle exporte également à Munich environ 50 wagons de raisins de sortes «Afus Ali» et «Hambourg». Dans les ménages manquant de main-d'œuvre l'élevage à une importance économique presque égale à celle de la culture des champs. Il est basé sur l'élevage des porcs et sur l'engraissement des bovins. Le centre de l'élevage des porcs de la région moravienne est situé à Tešica. Dans ce village, ainsi que dans certains autres de la région moravienne, on élève de 15 à 20 porcs par un ménage. Au marché de Tešica on vend environ 1000 porcs par an et lorsque la demande est plus grande, même jusqu'à 2000. A l'organisation et à la production agricole directe de la région moravienne prennent part, en un nombre assez important, aussi les paysans-ouvriers qui, comme migrants journaliers, travaillent aux entreprises industrielles de Niš. Ce phénomène est très important même dans les agglomérations économiquement les plus puissantes. Tešica, un village à l'économie progressive, vit aussi de l'agriculture et du gain dérivant du travail de ses ouvriers. Dans presque chaque maison il y a un membre et dans un certain nombre de familles même deux membres qui gagnent leur pain en travaillant à l'usine à Niš. Le centre régional d'Aleksinac se distingue même aujourd'hui par ses fonctions antérieures et il a développé, en outre, la fonction de transit, la fonction industrielle et touristique, étant entré dans la phase de l'urbanisation contemporaine. La construction des maisons sur les terrains plus élevés le long des routes et des directions de communication plus importantes forme les nouveaux éléments de l'évolution topographique des villages moraviens. Sur ces emplacements certains villages se sont unis en grandes séries d'agglomérations en forme de chaîne. Le type de la maison a également subi une transformation considérable. Au cours de la dernière dizaine d'années un certain nombre de maisons anciennes en torchis de type moravien et même des constructions en bois plus stables ont été détruites et on a bâti à leur place d'amples constructions modernes de matériaux durables.

D'après le caractère fondamental de sa production, la région de Podbukovica, Dobrujevac et Toponica est un pays *d'agriculture, de viticulture, et d'élevage*. D'après l'orientation économique et la structure de la production pour le marché il se distingue dans ce territoire

la région de Podbukovica et les subrégions de Dobrujevac et de Toponica. Dans la région de Podbukovica l'agriculture représente la plus importante activité de l'économie rurale dont la production des plantes industrielles forment les vaulers essentielles. Les principales cultures industrielles d'exportations sont le tabac, la betterave de semence, le tournesol et la betterave à sucre. Les plantations de vigne, établies en 1953/54 sont caractéristiques de la production viticole moderne d'exportation. Elles occupent, dans le finage de Mozgovo, 40 ha d'une superficie totale de 120 ha. Dans ce village à la viticulture la plus développée chaque ménage possède 40 ares de vignobles en moyenne. Dans la région de Podbukovica l'élevage est aussi une importante branche de l'économie. La plupart des producteurs individuels, outre l'élevage de porcs, s'occupent également d'engraissement de bovins. Vukašin Branković de Deligrad en coopération avec la coopérative produit chaque année un wagon de viande. En 1964, il n'y avait aucune famille qui n'eut réalisé au moins 600.000 anciens dinars par la vente des toreaux. Les migrations d'éleveurs actuelles consistent uniquement en transhumance des troupeaux de moutons des champs dans la plaine vers les hauts pâturages de montagne, des parcs »d'automne« jusqu'aux parcs »de printemps«. Les ouvriers industriels jouent un rôle important dans la production agricole de ce territoire. La plupart d'eux sont employés aux Mines d'Aleksinac. Environ 70 p. 100 de tous les ménages au village de Subotince ont du moins un ouvrier. Le marché local et le carrefour des voies de communication se trouvent à Deligrad. C'est dans cette localité qu'on a établi la station pour l'achat des produits agricoles et la station pour les machines agricoles. Mozgovo, directement lié à Niš par la ligne d'autobus, est également un centre local de moindre importance. Les villages appartiennent au type aggloméré, de variétés aux maisons entassées et aux maisons alignés le long de la route.

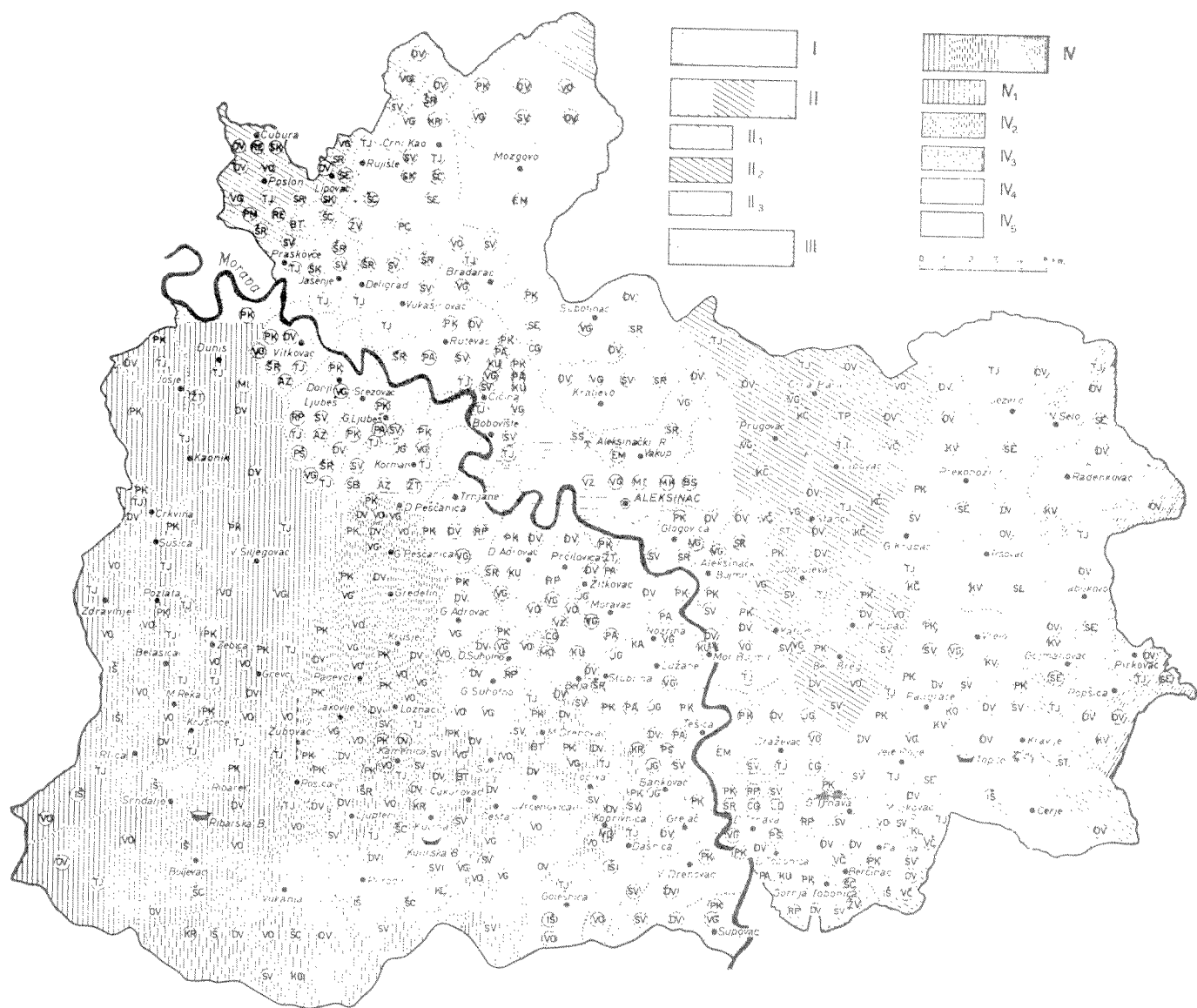
Golak est une région d'élevage par excellence. L'élevage de cette région est basé sur l'utilisation des pâturages de montagne où les habitants font paître leurs troupeaux en été et sur l'exploitation des prairies de montagne où les éleveurs fauchent le foin pour l'alimentation de leur bétail pendant l'hiver. Parmi les cultures agricoles c'est la production du tabac qui donne les revenus principaux. En plusieurs villages la production du tabac est aussi lucrative que l'élevage et dans quelques uns même considérablement plus. Par la culture du tabac certains ménages réalisent un revenu annuel d'environ 1 million d'anciens dinars. Les habitants de la région de Golak sont assez rarement employés comme ouvriers industriels, mais elle donne un nombre assez important d'ouvriers saisonniers qui se dirigent vers les pays agricoles et viticoles de la région de la Morava du Sud pour y chercher du travail.

Par ses caractéristiques économiques essentielles la région située au pied de la montagne de Jastrebač est une région où prédominent la culture des champs, des fruits et des vignobles avec une orientation assez prononcée vers l'élevage. Quant à sa structure régionale, on y distingue trois subrégions, à savoir: de Ribare, de Jakov-

Ijane et de Turija et deux microrégions, à savoir: de Gornje Adrovce et de Grejače.

Le développement et l'orientation de la culture des champs résultent de l'interdépendance de l'agriculture et de l'élevage. Dans la Yougoslavie d'avant-guerre et aux époques antérieures, lorsque l'élevage de porcs était basé sur le glandage dans les libres pâtures (sampas), l'alimentation dont on ne se souciait que fort peu permettait la production des cultures céréales d'un vaste assortiment. En nombre de villages situés au pied-mont de Jastrebac on cultivait toutes les espèces de blés. La transition de l'élevage de porcs dans les sampas à l'élevage dans les étables à porcs a eu une répercussion décisive sur la production du froment comme aliment humain et du maïs comme aliment des bestiaux. Le tabac est aujourd'hui la principale culture agricole d'exportation. Les villages situés dans la zone plus élevée et les habitats dans la montagne de Jastrebac sont orientés vers la production des pommes de terre pour le marché. La plupart de ces villages exportent environ 50 p. 100 de leur production totale des pommes de terre aux différents marchés. Les villages au pied de la montagne de Jastrebac s'adonnent surtout à la culture des fruits. La principale espèce d'arbres fruitiers est le prunier dont les fruits sont utilisés pour la production de l'eau de vie de prunes, nommée slivovitza. Au village de Vukanja la plupart des ménages produisent environ 900 kg de slivovitza de 12 degrés. Parmi les autres espèces de fruits, il se distingue la production des pommes et des poires. Au village de Ribare il y a un séchoir pour les fruits, de capacité assez importante. La viticulture qui a de l'importance pour l'exportation est principalement représentée aux habitats de la zone basse. Dans la plupart de ces villages chaque ménage possède de 30 à 40 ares de vignobles et certains en possèdent jusqu'à 1 hectare.

Par son importance socio-géographique générale le bassin d'Aleksinac est une des régions les plus importantes de la Serbie. Son potentiel économique est le plus grand de toute la région fluviale de la Morava du Sud, à cause de sa vaste étendue, sa haute fertilité et le plus bas degré de désagrarisation.

Ск. 2. — Природна оријентација и главнија тржишна производња у пољопривредним рејонима и насељима Алексиначке котлине: I Моравски рејон; II Подбуковичко-добрујевачко-топионичко подручје, II₁ подбуковички подрејон, II₂ добрујевачки подрејон, II₃ топионички подрејон; III предео Голак; IV Подјастробачки рејон, IV₁ рибарски подрејон, IV₂ јаконљански подрејон, IV₃ туријски подрејон, IV₄ горњодржавачки микрорејон, IV₅ грејачки микрорејон. Ратарство: пшеница (кукуруза) PK, дуван DV, шећерна репа семенјача SR, шећерна репа плод RE; сундукрет SK, соја зрна и детелишта SE, семенјача станица SS; Пољопривредно: памучна PA, кунуе KU, разно поврће RP, карфиол KA, кромпир KR, пасуљ PS, бостан BT; Воћарство: јагоде JG, плантажни малињаци PM, разно воће VO, шљивари SC; Виноградарство: виногради VG, виноградарска задруга VZ; Стоочарство: свиње SV, телад (јунак) TJ, краве KV, коњи KO, овце OV, производња сира и млека SR, свиленка буба SB, живина, ZV; Индустрија и занатство: разноврсна мања индустрија MI, производња цигле CG, производња израда од шевара (асуре, земблин) AZ, складишта ћувана (монопол) MO, експлоатација речног псека и шљунка PS, производња креча KC, производња црнуља PC, каменолом KI, електрични млинови EM, водострарство VC, тунавичарство (ваљавнице) TP, стругара на реци ST; Искористићавање шума IS; Туризам: хотел кампине са сервисом MK, ловна дилчач (јаребице, фазани) LD, Базинска станица BS; Железнички транспорт ZT.